

TARİH

ALANINDA ULUSLARARASI
TEORİ, ARAŞTIRMA VE DERLEMELER

Ekim 2023

EDİTÖR

DOÇ. DR. NESLİHAN BOLAT BOZASLAN

Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief • C. Cansın Selin Temana

Kapak & İç Tasarım / Cover & Interior Design • Serüven Yayınevi

Birinci Basım / First Edition • © Ekim 2023

ISBN • 978-625-6450-91-2

© copyright

Bu kitabın yayın hakkı Serüven Yayınevi'ne aittir.

Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

The right to publish this book belongs to Serüven Publishing. Citation can not be shown without the source, reproduced in any way without permission.

Serüven Yayınevi / Serüven Publishing

Türkiye Adres / Turkey Address: Kızılay Mah. Fevzi Çakmak 1. Sokak

Ümit Apt No: 22/A Çankaya/ANKARA

Telefon / Phone: 05437675765

web: www.serüvenyayınevi.com

e-mail: serüvenyayınevi@gmail.com

Baskı & Cilt / Printing & Volume

Sertifika / Certificate No: 47083

TARİH

Alanında Uluslararası Teori, Araştırma ve Derlemeler

Ekim 2023

Editör

DOÇ. DR. NESLİHAN BOLAT BOZASLAN

İÇİNDEKİLER

Bölüm 1

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ EDİRNE'SİNDE EKMEK MESELESİ: BELEDİYE, UN FABRİKASI, SEL VE ÇAYDAR

Hakan ŞALLI 1

Bölüm 2

CUMHURİYET DÖNEMİNDE OKÇULUK SPORUNU GELİŞTİRME ÇABALARINDA ÖNEMLİ BİR OLUŞUM: OKSPOR KURUMU

Mustafa MUTLU 21

Bölüm 3

LOZAN KONFERANSI'NDAN ANKARA ANTLAŞMASI'NA TÜRKİYE- IRAK SINIRI VE MUSUL SORUNU

Müzehher YAMAÇ 41

Bölüm 4

CENGİZ HAN'IN MENŞEİ HAKKINDA GÜNÜMÜZ ARAŞTIRMALARI VE TARTIŞMALARI

Abdullah BAYINDIR 61

Bölüm 5

MOĞOL-GÜRCÜ MÜNASEBETLERİ HUSUSUNDA BİR ETÜT

Ayşe Beyza ERCAN..... 77

Bölüm 6

1923 YILI VEFÂYÂTA MAHSUS YUKUAT DEFTERLERİNDE YER ALAN GEDİZ KAZASI ÖLÜM KAYITLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

İlker Mümin ÇAĞLAR 95

Bölüm 7

RUS İMPARATORLUK PERSPEKTİFİNDEN İLİ VADİSİ (KULCA)

Hatice KERİMOĞLU..... 119

Bölüm 8

**ÇEMİŞGEZEK SANCAĞI'NDA TÜRK ERKEK ŞAHIS ADLARI
(1512-1520)**

Durmuş Volkan KARABOĞA..... 143

Bölüm 9

**ABD SAMSUN KONSOLOSLUĞU TİCARET RAPORLARINA GÖRE
MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİ BAŞLARINDA SAMSUN'DAKİ TİCARİ
FAALİYETLER**

Yüksel KÜÇÜKER..... 163

Bölüm 1

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ EDİRNE'SİNDE EKMEK MESELESİ: BELEDİYE, UN FABRİKASI, SEL VE ÇAVDAR

Hakan ŞALLI¹

Giriş

Yeryüzünün en çok çatışma görmüş şehirlerinden biri olarak tanımlanan Edirne, Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında dört kez işgale uğramıştır (Erickson, 2013, 181). 22 Ağustos 1829-14 Eylül 1829 ve 20 Ocak 1878-13 Mart 1879 tarihleri arasında iki kez Rus işgaline uğrayan Edirne, asıl yıkımı 26 Mart 1913-21 Temmuz 1913 Bulgar işgali ve son olarak 25 Temmuz 1920-25 Kasım 1922 tarihleri arasında uğradığı Yunan işgali ile yaşamıştır (Baykal, 1993, 179-195). Edirne, Cumhuriyet'e giden yolda özellikle uğradığı son işgalle sosyo-kültürel, ekonomik, mimari ve nüfus bakımından telafisi oldukça zor hasarlar almıştır. Halk, yaşadığı mezalimin yanı sıra en çok da günlük temel tüketim maddesi olan buğday ve dolayısıyla ekmeğe ulaşmakta güçlük çekmiştir.

Doğu Trakya'nın işgali sırasında Edirne civarındaki Türk köylerinin neredeyse tamamı boşalmış ve ahalisi göç etmişti. Bölgedeki Rum köylülere Yunan ordusuna yardım etmek için adeta birbirleriyle yarışmaktaydı. İşgal günlerinde bir Yunan askeri günlüğüne şunları yazmıştı; "Artık karpuzsuz yapamıyorduk, alışmıştık! Öğlen buradan ayrıldık ve iki saat sonra boş bir Türk köyündeydik. Buranın insanları dün gitmişlerdi. Albay bir arama yapmamızı istedi. Bir de ne bulsak? Tavuklar, yumurtalar, peynir ve daha bir sürü şey" (Erdem, 2010, 272). İşgalin ardından bir bildiri yayınlayan Yunan Yüksek Komiserliği, Edirne'nin bir Yunan şehri olduğunu belirterek, tüm şehir halkının kendilerine yardımcı olmasını istemiş, işbirliğine yanaşmayanların akıbetlerine dair fikir vermek amacıyla da sorgusuz sualsiz tutuklamalar yapılmış, başta para olmak üzere buğday, arpa ve hayvanlara el konulmuştu (Bozkurt, 2012, 444). Türk köylülerinin elinde kalan az miktardaki buğdayın değirmenlerde öğütülmesine izin verilmemesi üzerine ahali buğdayı bulgur haline getirerek gıda ihtiyacını karşılamaya çalışmıştır (BOA, *DH.EUM. SSM.*, 47/21). İşgalin sona ermesiyle birlikte 15 Ekim 1922 tarihinden itibaren Doğu Trakya'yı tahliye etmeye başlayan Yunan ordusu, yaklaşık iki yıllık işgal sürecinde verdiği zararın bir benzerini tahliye sürecinde de gerçekleştirmiştir. Bölgedeki Türk nüfusa ait arabalar ve hayvanlar gasp edilerek halkın temel tüketim maddesi olan tonlarca buğday kaçırılmıştır (Akın, 1996, 74-75). Dolayısıyla son işgalin izleri, Cumhuriyet'in ilk günlerinden itibaren kendisini hissettirmiş, halk gündelik beslenme ihtiyacını karşılamakta dahi bir hayli güçlük çekmiştir. Öte yandan Yunan işgalinin ardından Edirne halk sağlığının da oldukça kötü bir durumda olduğu ve insanların bulaşıcı hastalıklarla mücadele ettiği bilinmektedir. Kolera, çiçek ve sıtma gibi hastalıkların yanı sıra üretilen ekmeklerdeki kepek miktarının fazlalığından kaynaklanan beslenme bozukluklarına bağlı olarak diyare hastalığı da bir hayli artış göstermişti (Çanlı, 2009, 644). Edirne'de üretilen ekmeklerin muhteviyatı ve sıhhi koşulları bir yana fotoğrafın tamamına baktığımızda, 1920'li yıllar ve 1930'ların ilk yarısında ülkedeki buğday üretim hacminin ülke nüfusunu

beslemekten bir hayli uzak olduğu görülmektedir. Özellikle 1924-1925 yıllarındaki toplam hububat üretiminin ekmek ihtiyacını dahi karşılamakta yetersiz kaldığı anlaşılmaktadır (Özbek, 2003, 228).

Yayın hayatına 18 Haziran 1925 tarihinde başlayan, yayın politikasını ise “Halkçı, siyasi memleket gazetesi” olarak belirleyen Edirne Postası, şehrin Cumhuriyet dönemindeki ilk gazetelerinden biri olarak döneme dair önemli bilgiler içermektedir. Gazetenin kurucusu, sahibi ve aynı zamanda başyazarı olan Emin Necmeddin Bey, 1930 yılında kaleme aldığı “Zavallı Şehir” başlıklı köşe yazısıyla adeta Edirne’nin içler acısı haline değinmektedir. Yazar sözlerine şu şekilde başlamaktadır; “Hem öyle zavallı bir şehir ki, halkının her türlü ihtiyacı ihmal edilerek yüzüstü bırakılmış ve idare edeceğim diye başa geçenlerin hususî entereselerine teseyyüp ve lakaydilerine kurban edilmiş!”. Yazar daha sonra şehrin yaşadığı temel sorunlara değinmiştir; “İşte, tozsuz bir tenezzüh mahalline, temiz bir yola, mikropsuz bir damla içilecek suya nefis bir yudum ekmeğe bile sahip olamayan o şehrin adına “Edirne” denir!”. Yazara göre Edirne halkı oldukça mütevazıydı ve belediyeden medeni şehirlerdeki gibi “muhteşem parklar, asfalt caddeler” istemiyor “yalnız bu kavurucu sıcaklarda hiç olmazsa günde bir defa olsun yollarının sulanmasını” bekliyordu. Ne var ki yollar sulansa dahi yayaların yürümesi için yapılan kaldırımlar da esnaflar tarafından işgal edilmişti. Necmeddin Bey halkın temel istediğini ise şu şekilde ifade etmektedir; “Asıl istediği şey, temiz bir bardak su ile bu çiftçi memleketinde mahrum bulunduğu ucuz ve nefis bir yudum ekmektir”. Nitekim Edirne halkı Selimiye Cami’nin önündeki Yediyol ağzından ne zaman geçse “Harbi umumînin vesika ekmeklerini hatırlayarak bu zavallı şehre ağlıyordu”. Necmeddin Bey, şehir halkının uzun zamandır hasretini çektiği leziz ekmeklerin noksanlığını Belediye’nin yanlış politikalarına bağlıyor ve son olarak şu soruyu soruyordu; “Bu efendiler acaba şehir halkının ucuz ve nefis ekmek yemesini istemiyorlar mı?” (*Edirne Postası*, 11 Temmuz 1930, 1).

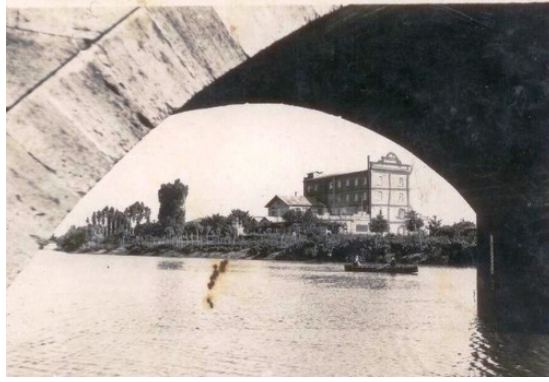
Meriç ve Tunca Nehirleri Arasında Buğday Öğütme: Fındıklıyan Un Fabrikası

Fındıklıyan Un Fabrikası, geç dönem Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemi Edirne tarihinde önemli bir yere sahiptir. Fabrika bir aile kuruluşu olmakla birlikte, şehrin un ve dolayısıyla ekmek ihtiyacını karşılayan yegâne mekânlardan biridir. Nitekim yakın geçmişte, Edirne kuşatması sırasında kaleme alınan günlüklere bakılacak olursa Fındıklıyan Un Fabrikası’nın bu süreçte de faaliyette bulunduğu, valilik ve belediye ile işbirliği yaparak ahalinin elindeki buğdayları satın alıp askerî ve sivil nüfusa un tedarik ettiği anlaşılmaktadır (Bali, 2000, 34; Ertür, 1993- 73-74; The Sun, 267, 25 Mayıs 1913, 4). Fabrikanın kuruluş tarihi çeşitli araştırmalarda her ne kadar 1902 olarak belirtile de fabrikanın kurucusu Leon Fındıklıyan’ın 1889 yılında “cisreyn arasında” kurduğu bu işletme için Avrupa’dan getirdiği alet ve edevattan ücret alınmamasına yönelik yaptığı başvuruya bakılacak olursa, fabrikanın

daha erken bir tarihte faaliyete geçtiği söylenebilir (BOA, ŞD., 1189/17; BOA, MV., 45/4). Ancak fabrikanın yıllık faaliyetleri hakkında ayrıntılı ve istatistikî verilere sahip değiliz. 1892 tarihli Edirne Vilayeti Salnamesi'ne göre fabrikanın yıllık 84.000 kile zahire öğütmekte olduğu ve fabrikada 7 kişinin çalıştığı bilinmektedir (SVE, 1310, 286). Öte taraftan Fındıklıyan Un Fabrikası'nın sahibi Leon'un adı 1916 yılında yani I. Dünya Savaşı döneminde de benzer şekilde ekmek meselesi nedeniyle gündeme gelmiştir. 1916 yılının başında Edirne'ye görevlendirilen İngiliz Henry Newbolt Lyster'in I. Dünya Savaşı sırasında kaleme aldığı günlüklere göre burada Mr. Fındıklıyan adında bir değirmenci olduğu ve savaş sırasında çok para kazandığı anlaşılmaktadır (Lyster, 2013, 156).

Sellere Karşı Koyan Bir Fabrika

Fındıklıyan Un Fabrikası, yerel basında daha çok Edirne'de meydana gelen seller ve sellerin ardından halka yaptığı yardımlarla anılmıştır. Örneğin Paşaili Gazetesi, 14 Mart 1923 tarihinde "Meriç, Tunca, Arda Nehirleri Taştı" başlığıyla verdiği haberde, Edirne "eski Yunan harbinden beri görmediği bir hal karşısındaydı." der. Öyle ki geceli gündüzlü yağan yağmur ve dolu sebebiyle şehrin altı mahallesi Meriç Nehri'nin suları altında kalmıştı (Faroqhi, 2001, 280). Vali ve Belediye Başkanı beyefendiler, evleri sular altında kalan kişilerle bizzat ilgilenmiş ve yapılan yardıma bizzat nezaret ederek felaketzedelere 760 adet ekmek yardımında bulunmuşlardır. Bu taşkın sırasında nehir kenarında bulunan "Fındıklıyan Fabrikası'nın bazı aksamını her ne kadar su istila etmiş ve fabrika iki gün işleyememiş olsa da fabrikanın ihtiyatkâr idaresinin elindeki stok mallar", şehrin ekmeksiz kalma tehlikesinin önüne geçmiştir (*Paşaili*, 14 Mart 1339, 1). Paşaili Gazetesi, bir sonraki sayısında ise "Bu Defa da Arda Nehri'nin Taştığı" nı belirtmiştir. Nitekim Meriç ve Tunca nehirlerinden taşan sular henüz çekilmemişti ki "felaketler tek gelmez çift gelir" kavlinden bu defa da Arda Nehri'nde seyelan meydana gelmiş; Meriç'in akan sularını geriye tepen bu seyelan, geçen taşkında sular altında kalan mahalleleri yok etmiş ve 250 kadar hane harap olmuştur. Şehrin ekseriyetle en fakir ailelerinin oturduğu bu mahallelerdeki sakinlere, Belediye memurları derhal kayıklar vasıtasıyla ekmek yardımında bulunmuşlardır. Her ne kadar bu taşkın sırasında fabrikanın makine ve ambar dairelerinde büyük hasarlar meydana gelse de tulumbacıların yardımıyla "fabrikayı istila eden suların önü alınabilmiş ve fabrika müthiş bir felaketten" kıl payı kurtulmuştu. Anlaşıldığı kadarıyla "Meriç boyunda kâin Fındıklıyan nâmıyla mâruf" fabrika, Edirne'nin bu zor gününde de görevini layıkıyla yerine getirmişti (*Paşaili*, 17 Mart 1339, 1).

Görsel 1: Tunca Köprüsü'nün gözünden, Fındıklıyan Un Fabrikası

İki Şehir Gazetesini Karşı Karşıya Getiren Fabrika

Edirne'nin önemli gazetelerinden olan Arda, 1923 yılının Mart ayından itibaren gerek Edirne Belediyesi gerekse Fındıklıyan Un Fabrikası hakkında birtakım araştırmalar yapmaktaydı. Gazete, Fındıklıyan Un Fabrikası'nın ticari faaliyetlerinde bazı usulsüzlükler tespit etmiş ve bunu da sütunlarına taşımıştı. Fındıklıyan Un Fabrikası idaresi ise Arda gazetesi tarafından kendilerine yöneltilen eleştirilere, Paşaili Gazetesi üzerinden "Mu'teber [Paşaili] Gazetesi Müdüriyet-i Aliyesine" başlıklı bir mektup göndererek cevap vermişti. Fabrika idaresi "kendisine halkın nâşir-i efkârı süsünü veren Arda Gazetesi'nin fabrikada üretilen un ile ekmekleri eleştirmesinin doğru olmadığını belirtmekteydi. Nitekim fabrikaların ticari faaliyetlerinin hiçbir şekilde sınırlandırılmayacağı ve bu hususun Büyük Millet Meclisi'nde "hararetle münakaşa edildikten sonra" kabul edildiğini vurgulayan fabrika idaresi, "Belediye Reis'i'nin hatırı için piyasadan iki lira noksanına Edirne şehrinin ihtiyacını temin etmek için" buğday aldıklarına değinmiştir. Öte yandan fabrikada üretilen unların hijyenik olmadığını ileri süren gazeteye verilen cevap, "Bu zât da zerre kadar namus varsa elyevm değirmende muayeneye gelsin. Bakalım undan başka bir şey bulamayıp utanacak mı?" şeklinde çok daha sert olmuştur. Arda gazetesi, fabrikanın "harice un satmasını" da eleştirmiş bu durum fabrika idaresi tarafından "şehrin ihtiyacatını çuval başına iki lira noksanla temin ettikten sonra" yapılan dış ticarete karışılmasını lüzumsuz olarak değerlendirmiştir. Nitekim "Babaeski'de mısırla karışık çamur halinde pişip satılmakta olan ekmeğin on altı kuruş" olduğunu belirten fabrika idaresi, "bu efendinin bundan haberi yok mu?" diye de sormaktadır (Paşaili, 7 Mart 1923, 2).

Arda gazetesi verilen bu cevabın ardından eleştiri oklarını, fabrika idaresinin tekzip mektubunu yayımlayan Paşaili gazetesine yöneltmiş ve gazete idaresini şehirdeki bazı kurum ve cemiyetler adına kamuoyu oluşturmakla

suçlamıştır. Paşaili, bu suçlama karşısında “menâfi-i şahsiyye vasıtası değil, yolu hak ve halk olan mefkûre gazetesi” olduklarını ifade etmiştir (*Paşaili*, 14 Mart 1923, 2). Arda gazetesi bu suçlamalara ilerleyen günlerde de devam etmiş ve Paşaili gazetesinden şu cevabı almıştır; “halkçılık perde-i aliyesi altında oynanan rolün kisve-i hakikisi, Arda refikimizin bilmem kaçınıcı nüshasından beri belediye ve fabrika hakkındaki tetkik ve teşhirleri iftiraya varmıştır” (*Paşaili*, 17 Mart 1923, 1).

Fabrikanın Belediye’ye Kiralanması ve Yaşanan Yeni Sorunlar

1923’ün Mart ayında hem şehirde meydana gelen sellerin ardından halka yaptığı yardımlar hem de şehirdeki iki gazeteyi karşı karşıya getirerek gündeme gelen fabrika, Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren idari anlamda kabuk değiştirmeye başlamıştır. Nitekim Fındıklıyan Un Fabrikası, 1926 yılından itibaren on yıl süre ile Edirne Belediyesi’ne kiralanmıştır.

Edirne Postası’nın sahibi ve aynı zamanda başyazarı Emin Necmeddin Bey, gazetenin başmakalesini çoğu zaman bizzat kaleme almaktaydı. Yazılarında genel olarak siyasi bir tavır ortaya koymasa da lafını esirgeyen bir hali de yoktu. Genellikle bir sütunu aşan yazılarının altına her daim imzasını atan Necmeddin Bey, 10 Mayıs 1928 Perşembe günü yazısında yeni seçilen Belediye Heyeti’ni konu edinirken makalesine “Ekmek Derdi” başlığını vermeyi tercih etmiştir. Emin Bey öncelikle yeni seçilen Belediye Heyeti’nin bu göreve gelmekle memleket halkına karşı bir sorumluluk üstlendiğini ve aynı zamanda bazı taahhütleri yerine getirmesi gerektiğini belirtmiştir. Fakat aradan iki ay geçmiş olmasına rağmen özellikle de “memleketin hayati meselesini teşkil eden ekmek işinin” çözülebilmesi adına hiçbir adım atılmadığına değinen yazar, hemşerileri adına “müteessiriz” ifadesini kullanmıştır. Necmeddin Bey, bu noktada cevaplayamadığı bir soruyu Belediye Heyeti’ne yöneltmiştir. Öyle ki Edirne en mühim zahire toplama merkezlerinden biri olmasına rağmen şehir dört beş seneden beri ekmek derdine düşmüştü. “Edirne’deki biricik fabrikanın” Belediye’ye tevdi edilmesi ise halkın tüm beklentilerini boşa çıkarmış ve ekmek büsbütün dert olmaya başlamıştı. “Hele son günlerde un çeşnisinin muhteviyatına ve ekmek taaminin acılığına rağmen fiyatlarda yapılan zamlar akıllara hayret verecek hadiselerdendir”. Yazar her ne kadar zahire fiyatlarında yaşanan artışın doğrudan ekmeğe yansıtılmasını kabul etse de meselenin “halkın çamur gibi simsiyah ve taamı bozuk ekmekler yediği bir cephesi de vardır” ifadelerini kullanır. Öyle ki Fındıklıyan Un Fabrikası, halkın ucuz ve nefis ekmekler yiyebilmesi şartıyla on sene müddetince Belediye’ye verilmiş fakat sonuç hüsrana olmuştu. Özellikle birbiri ardına gelen musibet ve felaketlerden “yakasını eli boş bir halde kurtaran Edirne halkı için ekmek işi her şeyden mühimdi”. Yazar, makalesini Belediye Heyeti’nin “bu işi daha fazla sürüncemede bırakmadan fabrika idaresinde yapacağı katı bir tasfiye ile meseleyi kökünden halledeceğini” ümit ederek sonlandırmıştır (Necmeddin, 10 Mayıs 1928, 1). Anlaşılan o ki Emin Necmeddin Bey’in kaleme almış olduğu

makale, Belediye Heyeti üzerinde etkili olmuştu. Nitekim gazete 20 Haziran 1928 tarihli nüshasında, Edirne Belediye Un Fabrikası'nın idari yönetiminde gerçekleştirilen yeni bir atamayı kamuoyuna büyük bir sevinçle duyurmuştu. “Belediye Un Fabrikası Müdürü Değişti” başlıklı haberdeki “fabrikadaki idaresizlik yüzünden çamur gibi kapkara taamı bozuk ekmekleri yemekten mideleri fesada uğrayan halk, bu haberi memnuniyetle karşılamıştı” ifadeleri, Edirnelilerin en büyük dertlerinden olan ekmek meselesinin çözülebilmesi adına umut vericiydi. Fabrika bir süredir verilen yanlış kişisel kararlar sebebiyle bazı sorunlar yaşamaktaydı. Bu durumun “önüne geçilmesi gerektiğine takdir buyuran” Belediye Heyeti, gerçekleştirdiği toplantıda fabrika müdürü Fethi Bey'in “vazifesinden affını” kararlaştırmıştır. Hiç vakit kaybetmeden aynı gün gerçekleştirilen devir teslim töreninin ardından bu göreve muvakkaten Doktor Bahaeddin ve emekli Hasan Beyler memur edilmiştir. Bu kararın gerek Belediye Heyeti gerek hemşeriler ve gerekse memleket lehinde olduğunu belirten Edirne Postası, kararı alkışlayarak karşılamıştır (*Edirne Postası*, 20 Haziran 1928, 1; *Milli Gazete*, 21 Haziran 1928, 1).

Görsel 2: Belediye Un Fabrikası Müdürü Değişti (*Edirne Postası*, 20 Haziran 1928, 1).

1928'in Haziran ayındaki bu gelişme, belki de Edirnelilerin son yıllardaki yegâne sevinçlerinden biri olmuştu. Öyle ki Necmeddin Bey, “Son senelerde sırtı sıra uğradığı meşum işgaller yüzünden halkı fakir ve zaruret içinde kalan Edirne halkının hiç olmazsa nefis ve ucuz ekmek yiyebilmeyi” hak ettiğini belirtmekteydi. Bu doğrultuda milli emlâka ait olan “Fındıklıyan Değirmeni namıyla maruf Edirne'nin biricik un fabrikası” iki sene evvel on yıl müddet ile işletilmesi için “rahim ve şefik hükümetimiz” tarafından Belediye'ye verilmişti. Fabrikanın Belediye'ye bırakılmış olması ekmeklerdeki

“lezzet ve bozukluğun gün geçtikçe ıslah edileceği” beklentisini uyandırmış fakat aradan iki seneye yakın bir süre geçmesine rağmen “maalesef” Edirne halkı eskisinden daha kalitesiz ve pahalı ekmek yemeye başlamış, “şu halde hükümetin fabrikayı Belediye’ye terk etmekle gözetdiği çok hayırlı maksat ortadan kaybolmuştu”. Fakat “halkçı ve hüsn-ü niyet sahibi olan yeni Belediye Reisi’miz” fabrikanın halkın menfaati doğrultusunda mesai sarf edebilmesi için heyeti ile birlikte fabrikanın müdüriyetini değiştirerek önemli bir işe imza atmıştı (Necmeddin, 24 Haziran 1928, 1). Ne var ki fabrikanın idari heyetini değiştirmek, sorunların çözülmesi adına yeterli olmamıştı. Edirneliler leziz ekmekler yemek bir yana dursun ekmek fiyatlarında meydana gelen artışlarla da mücadele etmek zorunda kalıyordu. Öyle ki bir süredir herkesin cevaplamaya çalıştığı “Ucuzlayacak mı?” sorusuna değinen Edirne Postası, 8 Temmuz 1928 günü, Edirnelilere duymayı istedikleri cevabı vermişti. Nitekim gazete muharrirlerinden biri, Belediye Un Fabrikası’nda meydana gelen değişiklikler ve “başlıca ihtiyaçlardan birini teşkil eden ekmek fiyatlarının tenzil edip etmeyeceğini öğrenmek üzere” Belediye Reisi Mithat Bey’i ziyaret etmişti. Şehir halkının Mithat Bey’e sormak istediği soruları Reis Bey’e yönelten muharrir, diyalogu şu şekilde aktarmıştır. Mithat Bey sözlerine fabrika müdürünün henüz değiştiğini ve devir teslim işlemlerinin kısa süre önce gerçekleştirildiğini belirterek başlar ve hemen ardından muharrir beklenen soruyu yöneltir; “Ekmek fiyatları ucuzlayacak mı?”. Reis Bey bu soruya politik bir cevap verir; “Yeni mahsul çıktığında zahire fiyatları şüphesiz ki düşecektir” der ve ekmek fiyatlarının da bu doğrultuda on beş güne kadar ucuzlayacağını belirtir. Fakat Reis’e göre, zahirenin fabrikaya maliyeti göz önüne alınırsa ekmek fiyatlarında şu an için bir indirim yapılması imkansızdı. Bunun yanında Reis Bey’in dikkat çekmek istediği asıl konu, ekmek fiyatlarında yaşanan artışın beraberinde getirdiği “dedikoduları” cevaplamaktır. Nitekim Reis Bey, “Belediye fabrikayı işletmekle ticaret yapmak tasavvurunda değildir” ifadelerini kullanır ve “esasen fabrikanın hiçbir vakit bu vaziyette görülmemesi gerektiğini” belirtir. Belediye’nin tek gayesi de elde edilen zahireyi una tahvil ederek halka hizmet etmekten başka bir şey değildir. Reis Bey görüşmeyi sonlandırmadan önce bu konu üzerinden hemşerilerini ilgilendiren bir başka meseleye değinir. Kendisi her ne kadar ekmek fiyatlarının on beş gün içerisinde ucuzlamasını beklediğini ifade etse de ekmeklere daha önce yapılan “yirmişer para” zamdan elde edilen gelirin “memleket elektriğini temin etmek” için kullanılacağını belirtir. Hatta bu doğrultuda çalışmalar gerçekleştirilmekte olup elektrik tesisatına ait proje birkaç gün içinde müteahhit tarafından Belediye’ye teslim edilecek ardından Nafia Vekaleti’nin tasdikine sunulacaktı (*Edirne Postası*, 8 Temmuz 1928, 1).

Edirne Postası, bu mülakatın ardından yaklaşık on gün sonra “Memleket Haberleri” başlığı altında “muhitimizin yetiştirdiği çok değerli ve çalışkan bir genç olan Hasan Bey”in fabrikaya müdür muavini olarak atandığını belirtir.

miştir. Edirne Postası bu gelişme karşısındaki memnuniyetini “her işinde istikameti kendisine gaye edinen” Hasan Bey’e yeni görevinde başarılar dileyerek göstermiştir. Hemen ardından da ekmek fiyatlarında bir süredir beklenen indirim haberini kamuoyuna bildirmiştir. Buna göre birinci ve ikinci sınıf ekmek fiyatlarında yirmişer para indirim gerçekleştirilmiştir (*Edirne Postası*, 18 Temmuz 1928, 1).

Edirne Defterdarlığı’ndan Satılık Fabrika

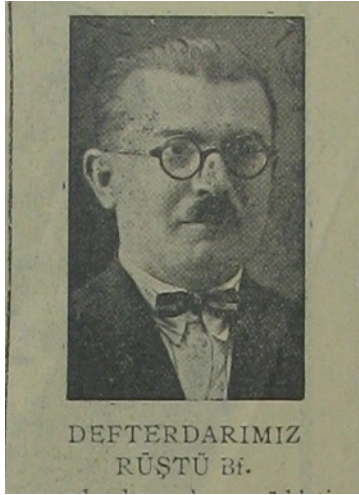
1926 senesinde Edirne Belediyesi tarafından on yıllığına kiralananan fabrika, üç yıl sonra satışa çıkarılmıştı. Nitekim hükümet tarafından Edirne halkının “ucuz ve nefis ekmek” yiyebilmesi için “Fındıklıyan Değirmeni unvanını taşıyan un fabrikasının Belediye’ye” verilmesi “Edirne halkını hamur ve çamur halitası ekmek yemekten kurtaramamıştı” (*Edirne Postası*, 28 Mayıs 1929). Şehirdeki ekmek fiyatı diğer şehirlerde de olduğu üzere Belediye tarafından belirlenirken, un fabrikasının Belediye’ye ait olması un fiyatlarının belirlenmesini de yine Belediye’ye tahvil etmekteydi. Belediye bu halde doğrudan ekmek fiyatlarına zam yapmaktansa fabrika üzerinden unlara zam yaparak fırıncıların üzerine ağır bir maddi yük bindirmekteydi. Nitekim fabrika tarafından un çuvalı başına yapılan 40 kuruşluk zammı Haziran ayının başında 60 kuruşluk yeni bir zam takip etmiştir. Öte yandan ekmek fiyatlarına zam yapılmasa da “fırıncılar zarar ettiklerinden bahisle Belediye’ye şikâyette bulunmuşlardır”. Dolayısıyla kamuoyunun beklentisi kısa süre sonra ekmeklere de zam geleceği yönündeydi (*Edirne Postası*, 4 Haziran 1929, 2). Bununla birlikte mesele sadece ekmeğe yapılması beklenen zam değildi. Son günlerde birinci nev ekmeklerin unu bozulmuş, tatsız ve renksiz bir hal almaya başlamıştı. Hatta bazı fırınlarda pişirilen ekmekler “berbat bir halde” çıkmaktaydı. Belediye’nin zamları fırıncılara yüklemesi Edirnelilerinin ağızının tadını bir hayli bozmuş, ekmeklerden çoğu defa çuval kılı hatta odun parçası dahi çıkmaya başlamıştı (*Milli Gazete*, 7 Haziran 1929, 2).

Belediye Reisi Mithat Bey, Edirne Postası muharrirlerinden birine verdiği izahatta elektrik projesinin yanı sıra ekmek meselesi hakkındaki düşüncelerini de paylaşmıştır. Reis Bey’e göre “memlekette bir ekmek meselesi yoktu” hatta ekmekler her zamankinden daha nefis bir halde çıkmaktaydı. Fakat iyi çıkmakta olan ekmeklerin kötü çıkmasını isteyen bir grup, ekmeklere “fenadır” demektedir, “yoksa ekmeklerde bir kusur yoktu” (*Edirne Postası*, 20 Haziran 1929, 1).

Görsel 3: Edirne Postası gazetesinin muharrirleri (Edirne Postası, 15 Temmuz 1929, 1)

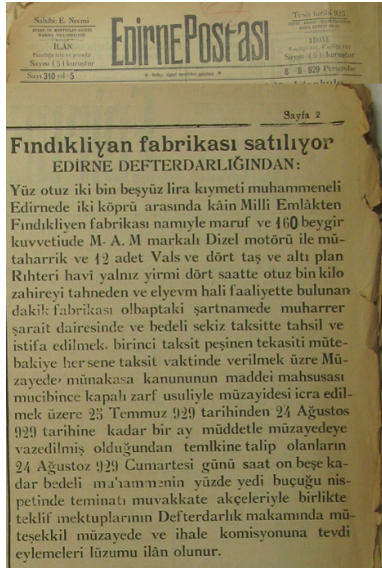
Reis Bey'in bu açıklamaları üzerinden çok geçmemiştir ki şehirde “Belediye tarafından idare edilmekte olan Fındıklıyan un değirmeninin müzayede suretiyle satılacağına dair” şayialar ortaya çıkmıştı. Gerek işin aslını öğrenmek gerekse milli emlak vasfındaki değirmenin vaziyeti hakkında bilgi almak isteyen gazete muharriri, soluğu Defterdar Rüştü Beyefendi'nin yanında almıştır. Muharriri büyük bir nezaket ile karşılayan Defterdar Bey, fabrikanın satışı için Maliye Vekâleti ile görüşülmekte olduğunu ifade etmiştir (Edirne Postası, 15 Temmuz 1929, 2).

Görsel 4: Edirne Defterdarı Şükrü Bey (Edirne Postası, 15 Temmuz 1929, 2).

Edirne Postası gazetesinin 25 Temmuz 1929 tarihli haberine göre, Fındıklıyan Un Fabrikası'nın satılması için Maliye Vekâleti ile ortak bir çalışma yürüten Belediye, fabrikayı bedeli 8 taksitte ödenmek üzere müzayede usulü ile satışa çıkarmayı planlamaktaydı (Edirne Postası, 25 Temmuz 1929,

1). Nitekim Edirne Defterdarlığı 1 hafta sonra fabrikanın satışına ilişkin şu ilanı vermişti; “Edirne’de iki köprü arasında Fındıklıyan adıyla bilinen, 160 beygir gücünde M.A.M markalı dizel motora sahip, 12 adet vals ve dört taş ve altı plan rıhtere sahip, yirmi dört saatte 30.000 kilo zahire öğütebilen ve hali hazırda faaliyette bulunan 132.500 lira kıymetindeki fabrika satışa çıkarılmıştır. Satış şartnamesine göre kapalı zarf usulü ile gerçekleştirilecek müzayedeyi kazanan şahıs, ilki satışın ardından olmak üzere kalanlarını da yılda bir defaya mahsus toplamda 8 taksitte ödeyecekti”. Buna göre fabrikayı satın almak isteyenlerin, 24 Ağustos 1929 Cumartesi günü saat 15.00’e kadar fabrika bedelinin %7,5 oranına karşılık gelen teminat bedeli ile birlikte teklif mektuplarını defterdarlık bünyesindeki müzayede ve ihale komisyonuna iletmeleri gerekmektedir (*Edirne Postası*, 8 Ağustos 1929, 2; *Milli Gazete*, 6 Ağustos 1929, 2; *Milli Gazete*, 6 Ağustos 1929, 4).

Görsel 5: *Fındıklıyan Un Fabrikası'nın Satış İlanı* (*Edirne Postası*, 8 Ağustos 1929, 2).

Fındıklıyan Un Fabrikası'nın satışı bu tarihten itibaren şehrin gündeminde kendisine sürekli olarak yer bulmuştur. Nitekim fabrikanın değeri müzayede şartnamesine göre her ne kadar 132.500 lira olarak belirlense de satışın bu fiyatın birkaç misli üzerinde gerçekleşebileceği düşünülmektedir. Fabrikanın, Belediye tarafından satın alınması halinde ise ya mevcut pozisyonda olduğu gibi faaliyette kalacağı ya da kiralanacağına dair bir öngörü mevcuttu. Bununla birlikte Edirne Defterdarlığı'nın fabrikanın satışına dair yaptığı ilan, *Edirne Postası*'nda hemen hemen her gün yayımlanmaktaydı (*Edirne Postası*, 15 Ağustos 1929, 1-2). Öyle ki müzayedenin gerçekleştirileceği gün dahi satış ilanına tesadüf edilmektedir (*Edirne Postası*, 24 Ağustos 1929, 2).

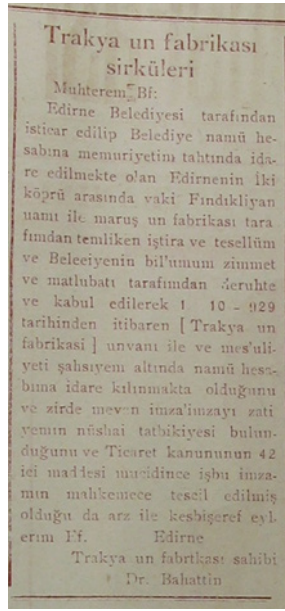
Fabrikanın satılığa çıkarılması “Edirne için hemen hemen günün meselesi” haline gelmişti. Edirnelilerin çarşı pazarda konuştuğu konuların başında da fabrikanın akıbetinin ne olacağı gelmekteydi. Hal böyleyken Edirne Postası da fabrikanın satışına dair birkaç söz söyleme ihtiyacı hissetmiş ve bu doğrultuda olası sonuçlar hakkında tahminler yürütmüştür. Her şeyden önce Maliye Vekâleti tarafından fabrikanın satışı için belirlenen bedel, fabrikanın Belediye tarafından mı yoksa bir şahıs tarafından mı satın alınacağına dair net bir görüş sunmamaktaydı. Şayet fabrikayı herhangi bir şahıs alırsa “istediği şekilde işletmekte hür ve serbest” olacaktı, böyle bir durumda Belediye’nin fabrikayı yakından kontrol ve denetim altına alması gerekecekti. Şayet fabrikayı Belediye satın alırsa o da “herhangi bir fert gibi malına istediği gibi sahip olmakla beraber” memleketin ve halkın menfaatine uygun bir düzen tesis edebilmek için çabalamalıydı. Öte taraftan fabrikayı Belediye satın aldığı takdirde kendisi işletebileceği gibi bir “talibine” kiraya da verebilirdi. Dolayısıyla fabrikanın akıbeti her ne olursa olsun işleyişi ve düzeni Belediye’nin sorumluluğu altındaydı. Fabrika nezdinde kurulacak olan yeni düzenin memleket menfaatinde olması için geçmişe kısaca bakmak yeterliydi. Öncelikle fabrikanın Belediye’nin tasarrufunda kaldığı üç yıllık süreçteki faaliyetleri ardından da Leon Fındıklıyan’da bulunduğu süreçteki mesaisi göz önüne alınarak mukayese edilmeli, fabrikanın nasıl işlemesi gerektiği elde edilen sonuçlara göre belirlenmeliydi (Necmi, 15 Ağustos 1929, 1).

Edirne Postası, 29 Ağustos 1929 tarihli nüshasında fabrika satış bedelinin ihale sonucu 200.101 liraya ulaştığını ve ihalenin bir hafta daha uzatıldığını bildirmekteydi. Buna göre “temlikten satılığa çıkarılan Fındıklıyan değirmeni namı ile maruf Edirne’nin meşhur büyük un fabrikası geçen Cumartesi günü 200.101 liraya Dr. Bahattin Bey’e ihale edilmişti. Durumu Maliye Vekâleti’ne bildiren Defterdarlık, fabrikaya %25 fazlası bedelle talip olanların müzayedeye katılabilmesi için müzayede müddetini bir hafta daha uzatma kararı almıştır” (*Edirne Postası*, 29 Ağustos 1929, 2). Fakat fabrikanın öyle ve ya böyle bir an evvel halkın menfaatlerini gözetererek faaliyete geçmesi gerekmektedir. Nitekim şehre son gelen İstanbul gazeteleri, on paralık indirim ile İstanbul’daki ekmeğe fiyatının 16 kuruş 30 paraya indirildiğini haber verirken Edirne Belediyesi’nin ekmeğe yapmış olduğu 30 paralık zam ile şehirdeki ekmeğe fiyatı 18 kuruşa çıkmıştı. İşin ilginç olan yanı ise İstanbul’un zahire ihtiyacını büyük ölçüde “ziraat memleketi olan Edirne” karşılamasına rağmen Edirnelilerin ekmeği daha pahalıya yemesiydi (*Edirne Postası*, 29 Ağustos 1929, 1).

9 Eylül tarihine gelindiğinde ise hâlihazırda 200.101 lira ile Dr. Bahattin’in (Öğütmen) (Çufalı, 2012, 368-369) uhdesinde olan Fındıklıyan Un Fabrikası’nın ihalesine dair Maliye Vekâleti’ne yapılan istizana henüz yanıt gelmediği belirtilmiştir (*Edirne Postası*, 9 Eylül 1929, 1). Nihayetinde yaklaşık 1 ay sonra Maliye Vekâleti’nden Belediye’ye gelen tebliğe göre un fabrikasının

Dr. Bahattin Bey'e verilmesi belirtilmiş ve böylece taraflar arasında devir teslim işlemleri başlamıştır (*Milli Gazete*, 11 Ekim 1929, 4).

29 Ekim 1929 tarihinde sürmanşetten Cumhuriyet Bayramı'nı kutlayan Edirne Postası, arka sayfada fabrikanın uzayıp giden satış sürecine dair son noktayı koymakta ve Edirnelilere adeta bir bayram hediyesi vermekteydi. Dr. Bahattin Bey'in kamuoyu ile paylaştığı bilgilendirmeye göre, "Edirne'nin iki köprü arasında vaki Fındıklıyan namı ile maruf un fabrikası temlikten iştirah ve tesellüm ve Belediye'nin bilumum zimmet ve matlubatı kabul edilerek" 1 Ekim 1929 tarihinden itibaren şahsına bırakılmıştı (*Edirne Postası*, 29 Ekim 1929, 2). Böylece Bahattin Öğütmen, ilk iş olarak şehrin yakın geçmişinde önemli bir yere sahip olan Fındıklıyan Un Fabrikası'nın adını Edirne Trakya Un Fabrikası olarak değiştirmiş fakat Fındıklıyan ismi bir süre daha kullanılmaya devam etmiştir.

Görsel 6: Bahattin Öğütmen'in fabrikayı satın aldığına dair ilanı (*Edirne Postası*, 29 Ekim 1929, 2)

Karaağaç ve şehir merkezi arasında gidip gelirken iki nehir arasındaki fabrikayı satın almaya niyetlenen ve 1929 yılında doktorluk mesleğini bırakarak Fındıklıyan Un Fabrikası'nı satın alan Bahattin Öğütmen, Cumhuriyet Edirne'sinin ilk fabrikatörlerinden biri olmuştur. Fabrikaya şoförünün kullandığı Dodge marka otomobiliyle giden Öğütmen, yeni işine oldukça önem vermiş olacak ki şehirdeki ilk telefon hatlarından biri de Fındıklıyan Un Fabrikası ile fabrikatörünün Karaağaç'taki evi arasında tesis edilmiştir. Bahattin Öğütmen bir yandan hayallerini gerçekleştirirken diğer yandan İstanbul'dan Edirne'ye

gelen yüklü miktardaki un ile Edirnelilerin de yüzünü güldürmeyi başarmış, ekmek fiyatları 1 kuruş ucuzlamıştı (*Edirne Postası*, 25 Kasım 1929, 1). Fakat ekmek fiyatlarında görülen bu düşüğe rağmen İstanbul'dan şehre gelen unların kalitesiz oluşu ekmeklerin “çamur gibi” olmasına neden olmakta, Belediye'nin de halkın bu mühim ve kronik sorununu çözmesi beklenmekteydi (*Edirne Postası*, 29 Aralık 1929, 2). Bahattin Öğütmen'in manevi kızı Dr. Saadet Yıldırım'ın anılarına bakılacak olursa, fabrikada işler kısa süre içerisinde ters gitmeye başlamıştı. Her şeyden önce önü bir türlü alınamayan nehir taşkınları fabrikayı sular altında bırakmakta, depolarda bulunan buğdaylar ve unlar kullanılamaz hale gelmekteydi. Yaşanan aksilikler üzerine Dodge'unu satan Bahattin Öğütmen, fabrikaya faytonla gidip gelmeye başlamıştı (Yöre, 2003, 5-7).

Fakirin Ekmeğine Uzanan Eller: Bir Sınıf Göstergesi Olarak Çavdar Ekmeği

Edirne halkı 1930'lu yılların başında ekmek meselesinin yanı sıra genel hayat pahalılığı, su ve elektrik gibi temel ihtiyaçlarının dahi tam olarak karşılanamadığı bir süreçten geçmekteydi. Balıkpazarı'nda ikamet eden Bahçıvan Rıza Efendi “para yok, alışveriş yok nasıl olur da hayat ucuzlar” derken son birkaç senedir Anadolu'nun pek çok yerini gezen Kaleiçi sakini Sabit Kadri Bey ise “Edirne kadar pahalı bir yer görmediğini” belirtmektedir. Evi Saraçlar Caddesi'nde bulunan Albert Bahar ise hayatın ucuz, sadece kuzu etinin pahalı olduğunu ifade ederken, hayat pahalılığında meselenin ekmek boyutunu düşünenlerin sayısı da bir hayli fazlaydı. Özellikle Belediye'nin kısa süre sonra uygulamaya koyacağı yeni düzenlemeler, geçim sıkıntısını bir kat daha artıracak gibiydi (*Edirne Postası*, 11 Mayıs 1931, 2).

Edirne Postası'nın elde ettiği istihbarata göre Edirne Belediyesi 1 Haziran 1931 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere ilk olarak şehirdeki mevcut fırınların sayısını 20'ye düşürecek ardından da “ikinci nev” yani “çavdar ekmeği namı atında satılığa çıkarılan” ekmekleri kaldıracaktı. Gazete idaresi, Belediye'nin aldığı bu kararın ne kadar isabetli olacağını zaman içinde belli olacağını ifade ederken yeni uygulamalara dair bazı eleştirilerde bulunmaktaydı. İlk olarak serbest ticaret gereği fırın sayısının sınırlanacak olmasına anlam veremeyen gazete idaresi, herkesin fırın açabileceğini fakat fırınlardaki un ve ekmeğin istenilen muhteviyat ve özellikte olmasının kontrol ve temininin ise Belediye'ye ait olacağını belirtmekteydi. İkinci olarak çavdar ekmeğinin kaldırılması yarardan çok zarara sebep olabilirdi. Nitekim bu karar, alım gücü kısıtlı olan insanların ucuz ekmeğe ulaşımını engelleyecekti. Şayet bu karar, ekmeklerin insan sağlığını olumsuz etkilediği düşünülerek alındıysa Belediye vazifesini yapmalı, “sen birinci ekmek yemeğe mecbursun tarzında” halkı bir mükellefiyet altında bırakmamalıydı (*Edirne Postası*, 21 Mayıs 1931, 1). Öte yandan kısa süre önce 8,30 kuruşa indirilen ekmek fiyatının zahire fiyatlarındaki artışa mukabil 9,30 kuruşa yükselmesi, dar gelirli insanlar için ikinci bir darbe olmuştu (*Edirne Postası*, 21 Mayıs 1931, 2).

Kamusal Bir Tepki: Ucuz Ekmek İsteriz

Edirne Postası'nın klişe köşelerinden biri olan "Halk Söylüyor" başlıklı sütun, bu defa çavdar ekmeğinin kaldırılmasının ne denli doğru olduğu sorusuna verilen yanıtlara ayrılmıştı. Çavdar ekmeğinin kaldırılmasını doğru bulmayan Doğan Mahallesi sakini Ahmet Bey, halkın fakir olduğunu ve herkesin birinci sınıf ekmek yiyemeyeceğini düşünmektedir. "Bana göre hoş" diyen Ahmet Bey, ekmek masrafı fazla olmadığını için her ne kadar birinci sınıf ekmek yese de kazancı az, ailesi kalabalık halk için çavdar ekmeğinin Belediye tarafından yapılacak sıkı denetimlerle çıkmaya devam etmesi gerektiğini belirtmektedir. Balaban Mahallesi'nden Arif Bey ise hemşerisi Ahmet Bey'in ifade ettiği dar gelirli kişiler arasında yer almaktaydı. Kalabalık bir aileye sahip olan Arif Bey, birinci sınıf ekmek yemeğe gücünün olmadığını, çavdar ekmeği kaldırıldığı takdirde un alıp ekmeğini evinde imal edeceğini ifade etmektedir. Umurbey Mahallesi'nden Osman Bey de "çavdar ekmeğinin kaldırılması bizim gibi fakara için çok zor olacak" derken Arif Bey ile aynı kaderi paylaşıyordu. Geçimini kundura boyacılığı ile sağlayan ve evine her gün beş ekmek alması gereken Osman Bey, iki ekmek arasında önemli bir fiyat farkının olduğunu hatta bu farktan ortaya çıkan fazlalık ile diğer giderlerini karşıladığını ifade etmektedir. Son olarak Yeni İmaret'ten Ali Bey ise hâlihazırda kazancı nispetinde çavdar ekmeği yiyebildiğini, bu ekmeğin piyasadaki kaldırılması halinde halkın zahmet çekeceğini ve "Belediye'nin her halde halkını düşünceğini" umut etmekteydi (*Edirne Postası*, 1 Haziran 1931, 2).

Edirne Belediyesi'nin ekmek üretimindeki hijyen koşullarını göz önüne alarak verdiği bu karar neticesinde fırınlarda çavdar ekmeğinin yapılması ve satılması yasaklanmıştı. Fakat bu kararın beklenenin tam tersi sonuçlar doğurması da oldukça mümkündü. Öyle ki büyük bir kısmı fakir olan halk, ekmek yerine un alacak ve kendi ekmeklerini imal etmeye başlayacaktı. Dolayısıyla çavdar ekmeğinin sağlıksız olması nedeniyle halkı korumak isteyen Belediye, hesapsızca büyük bir hata yapmış olabilirdi. Nitekim durumun vahametini anlayan Ticaret ve Ziraat Odaları ile birlikte Zahire Borsası Heyeti, çavdar ekmeğinin tekrar çıkarılması için vilayete resmi müracaatta bulunmuştu (*Edirne Postası*, 4 Haziran 1931, 1). Vilayete yapılan bu müracaatların yanı sıra halkın büyük bir kısmı da benzer taleplerini resmi şekilde iletmişti. Sayıları giderek artan bu müracaatlar üzerine çavdar ekmeğinin yeniden çıkarılması, Belediye müessesili ile doktorlardan mürekkep bir komisyonda tetkik edilerek görüşülmüş fakat sonuç değişmemiştir. Edirne Postası da bu kararda ısrarcı olunması nedeniyle birkaç söz söyleme gereği duymuştur. Sıhhat encümeninin hijyenik koşulları göz önüne alarak ısrar ettiği bu karardaki gayeler tam olarak değerlendirilemese de kararın tatbik edilemeyeceği ve alınan sıhhi önlemlerin dışında yeni sorunların yaşanacağı su götürmez bir gerçektir. Daha önce de belirtildiği üzere halkı fakir olan ve fırınlardan "esmer ekmek" alamayan ahali, bulduğu un ile aynı esmer ekmeği pişirmeye

ve yemeye devam edecekti. Bu iktisadi darlık devam ettiği müddetçe halkın 9 kuruşa ekmek alma imkânı da olmayacaktı. Meselenin asıl mühim tarafı ise esmer ekmek fırınlarında pişirilip satılırken en azından tetkik edilmekte, üretimde belirli şartların yerine getirilmesi sağlanmaktaydı. Oysa verilen kararlar bu ihtimal ortadan kalktığı için halk hem kendi yaptığı esmer ekmeği yemeğe devam edecek hem de bu ekmeklerin hiç biri kontrol edilemeyecekti. Hatta “eskiden satılamayan paspal unlar”, şimdi kontrol edilmeksizin satılabilecekti. Edirne Postası’na göre “mesele hangi cepheden tahlil edilirse edilsin isabetsiz olduğu aşikârdı” ve bu karar sadece “sıkı ve şekilci bir sıhhatçılık-tan” öte değildi. Nitekim bu kararlar bir zararın önüne geçilmek istenirken daha büyük zararlara zemin hazırlanmaktaydı. Haber son olarak konu ile ilgili alakadar makamların bu işi kanuna uygun ve seri bir şekilde halletmesi gerektiğine değinmekte ve şu ifadelerle son bulmaktaydı; “İçtimai menfaat ikinci nevi ekmeğin tekrar fırınlarında pişirilip satılmasına müsaade olunmasını amirdir” (*Edirne Postası*, 8 Haziran 1931, 1-2).

Gazetenin öngörülere kısa sürede gerçekleşmiş olacak ki bu defa da fırıncılar vilayete başvuruda bulunmuşlardır. Öyle ki çavdar ekmeği üretemeyen fırıncılar gelirlerindeki kayda değer düşüş sebebiyle vilayetten ekmek narhına dair yeni bir düzenleme istemiştir. Edirne Fırıncılar Cemiyeti, hâlihazırda ki narhın hiçbir kazanç sağlamadığını ve torba başına her gün beş on kuruş zarar ettiklerini belirtmiştir. Cemiyet tarafından vilayete gerçekleştirilen bu müracaat, günde altı çuval un işleyen bir fırının gider ve gelirleri hesaplanarak sunulmuş, konu hakkında incelemelerde bulunmak üzere bir heyetin memur edilmesi istenmiştir (*Edirne Postası*, 22 Haziran 1931, 2). Gerek şehirdeki resmi kuruluşlar ve ahali gerekse fırıncılar cemiyetinin vilayete gerçekleştirdiği başvurular sonuç vermiş olacak ki ay sonuna gelindiğinde Sıhhiye Vekâleti’nin sadece buğday unundan imal edilmek şartıyla ikinci nevi ekmeğin çıkarılmasına müsaade ettiği gelen duyumlar arasında yer almaktaydı (*Edirne Postası*, 25 Haziran 1931, 1). Nitekim yine Sıhhiye Vekâleti’nin kararıyla aybaşından itibaren düz kırma buğday unundan ikinci nevi ekmeğin çıkarılmasına başlanacak olup ekmeğin fiyatı 6 kuruş 20 para olarak belirlenmiştir (*Edirne Postası*, 29 Haziran 1931, 1). Böylece şehir halkı, çavdar diğer bir deyişle ikinci sınıf ekmeğine bir ay aradan sonra tekrar kavuşmuş oluyordu (*Edirne Postası*, 2 Temmuz 1931, 2). Haziran başında gerek ikinci sınıf ekmeğin imal edilmemesi gerekse birinci sınıf ekmeğe yapılan zam karşısında çifte darbe yiyen Edirneliler, Temmuz başında ikinci sınıf ekmeğine kavuştuğu gibi un fabrikasının fiyatları düşürmesi üzerine Belediye de ekmek fiyatlarını düşürmüştür. Böylece birinci sınıf ekmek 8, ikinci sınıf ekmek iste 6 kuruştan satılmaya başlanmış, Edirneliler adeta çifte bayram sevinci yaşamışlardır (*Edirne Postası*, 6 Temmuz 1931, 2). Fakat Belediye ile yakın ilişkiler içerisinde bulunan Milli Gazete’nin haberine göre ikinci nevi ekmeğin çıkmasının ana sebebi, bu yılın mahsulü alınana kadar eldeki mevcut stoklar ile “fukara halkın ucuz ekmek yiyebilmesiydi”. Nitekim Belediye’nin bu kararı Ağustos

ayının sonuna kadar uygulanacak olup daha sonra sadece birinci nev ekmek imaline devam edilecekti (*Milli Gazete*, 10 Temmuz 1931, 1). Öte taraftan Edirne Belediyesi aynı günlerde ekmeklik unların muhteviyatında kimyevi açıdan yeni bir düzenleme gerçekleştirmiş ve bu doğrultuda tanzim edilen talimatnameyi fırıncı ve değirmencilere tebliğ ederek Eylül ayının başlangıcı ile birlikte uygulamaya geçileceğini belirtmiştir (*Edirne Postası*, 7 Ağustos 1931, 2). Görünen o ki 1931 Eylül ayının da temel gündemi ekmek meselesi olacaktı.

Sonuç

Hangi dönemi konu edinirse edinsin gündelik hayatın tarihini yazmak isteyen bir araştırmacının makbulü “günlük” olan ekmeği ele alması yadırganacak bir durum olmasa gerekir. 1923 ve 1931 yılları arasında genç Cumhuriyet’in sınır şehri Edirne’deki ekmek meselesine odaklanan bu çalışma, şehirdeki gündelik hayatın savaşlar, işgaller, rejim değişikliği, belediye seçimleri gibi siyasal hayat kadar hızlı bir şekilde değişmediğini fakat bu hızdan her daim etkilendiğini ileri sürmektedir. Nitekim gündelik hayatın aynı zamanda bir ihtiyaçlar kümesi oluşu ve ekmeğin en önemli temel tüketim maddelerinden biri olması, meselenin bu değişimler sırasında küçük insanların büyük harfli gündemleri arasında yer almasına neden olmuştur. Her ne kadar çalışmanın sınırlarını belirleyen tarihler arasında “alaturka-alafranga” ikiliğini ortadan kaldıran birçok inkılap yapılmış ve bu inkılapların tamamı gündelik hayata yansımış olsa da bu kapsamda böylesine geniş bir perspektif ortaya koyabilmek pek de olası değildir.

Cumhuriyet’in ilanından önceki on yıl içerisinde maruz kaldığı iki işgal ve birkaç ay önce uğradığı seller nedeniyle yeni rejimi oldukça yorgun bir halde karşılayan Edirne halkının bu süreçteki en önemli sorunlarından biri kaliteli ve ucuz ekmeğe ulaşabilmektir. Balkan Savaşları’ndan itibaren şehrin en önemli un tedarikçisi olduğu anlaşılan Fındıklıyan Un Fabrikası, bu özelliğini Cumhuriyet döneminde de sürdürmüştür. Fabrika özellikle Edirne’nin sık sık uğradığı sel taşkınları sırasında sahip olduğu stoklarla, doğal afet dönemlerindeki ekmek krizinin önüne geçilmesinde büyük bir rol oynamıştır. Ancak halkın leziz ve sağlıklı ekmeğe ulaşmakta yaşadığı zorluklar nedeniyle Belediye tarafından işletilmeye başlanan fabrika, ekmek sorununu çözmek bir yana krizin boyutlarını daha da genişletmiştir. Nitekim un ve ekmek fiyatlarının belediye tarafından belirlenmesi, fabrikayı hem halk hem de fırıncı esnafı ile karşı karşıya getirmiştir. Şehirdeki ekmek sorununun hem düğümlendiği hem de bu sorunun çözümlenmeye çalışıldığı fabrika, bünyesinde yapılan yönetsel ve yapısal düzenlemelere rağmen ihtiyaçlara cevap verememiştir. Öte taraftan Belediye’nin sıhhi koşulları göz önüne alarak üretimini yasakladığı çavdar ekmeği ise şehirdeki zengin-fakir ayrımını ortaya çıkaran sınıfsal bir gösterge haline gelmiştir. Son söz olarak ekmek meselesi, erken Cumhuriyet dönemi Edirne’sinin gündelik hayatında halkın yanı sıra bakanlıktan belediyeye, kamu meslek kuruluşlarından fırıncılara kadar önemli gündem maddelerinden biri olmuştur.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, *DH.EUM. SSM.*, 47/21.

BOA, ŞD., 1189/17.

BOA, *MV.*, 45/4.

Resmi Yayınlar

Salnâme-i Vilayet-i Edirne, 19. Defa, Edirne 1310.

Sürelî Yayınlar

“Belediye Fabrikası Satılıyor”, *Edirne Postası*, S. 308, 25 Temmuz 1929, s. 1.

“Belediye Fabrikası Satılması Keyfiyeti Muhaberede”, *Edirne Postası*, S. 306, 15 Temmuz 1929, s. 2.

“Belediye Reisi Mithat B. Diyor Ki”, *Edirne Postası*, S. 303, 20 Haziran 1929, s. 1.

“Belediye Un Fabrikası Müdürü Değişti”, *Edirne Postası*, S. 257, 20 Haziran 1928, s. 1.

“Belediye Un Fabrikası’nda Tebdil”, *Milli Gazete*, S. 72, 21 Haziran 1928, s. 1.

“Belediye”, *Milli Gazete*, S. 58, 7 Haziran 1929, s. 2.

“Bir Mukayese”, *Edirne Postası*, S. 313, 29 Ağustos 1929, s. 1.

“Bu Sefer de Arda Nehri Taşdı”, *Paşaili*, S. 7, 17 Mart 1339, s. 1.

“Cevap Gelmedi”, *Edirne Postası*, S. 314, 9 Eylül 1929, s. 1.

E. Necmi, “Hangi Şekil?”, *Edirne Postası*, S. 311, 15 Ağustos 1929, s. 1.

“Edirne Vilayet Defterdarlığı Emlâki Milliye Müdüriyetinden”, *Milli Gazete*, S. 156, 6 Ağustos 1929, s. 4.

“Edirne’de İfrat”, *Paşaili*, S. 7, 17 Mart 1923, s. 1.

“Edirne Postası’nın Daimi Muharrirleri”, *Edirne Postası*, S. 306, 15 Temmuz 1929, 1.

“Efkâr-ı Umumiye”, *Paşaili*, S. 6, 14 Mart 1923, s. 2.

“Ekmek Fiyatı 1 Kuruş İndirildi”, *Edirne Postası*, S. 322, 25 Kasım 1929, s. 1.

“Ekmek İçin Vilayete Müracaat”, *Edirne Postası*, S. 391, 4 Haziran 1931, s. 1.

“Ekmek İşinde Sıkı ve Şekilci Bir Sıhhatçılık Yapılmıştır”, *Edirne Postası*, S. 392, 8 Haziran 1931, s. 1-2.

“Ekmek Meselesi”, *Edirne Postası*, S. 327, 29 Aralık 1929, s. 2.

“Ekmek Narhı Fırıncılar Şikâyetçi!”, *Edirne Postası*, S. 396, 22 Haziran 1931, s. 2.

“Ekmek Ucuzladı”, *Edirne Postası*, S. 400, 6 Temmuz 1931, s. 2.

- “Ekmeklere Zam”, *Edirne Postası*, S. 387, 21 Mayıs 1931, s. 2.
- Emin Necmeddin, “Ekmek Derdi”, *Edirne Postası*, S. 246, 10 Mayıs 1928, s. 1.
- Emin Necmeddin, “Yapmak ve Yıkamak”, *Edirne Postası*, S. 258, 24 Haziran 1928, s. 1.
- “Fındıklıyan Değirmenininin Müzayedesi Meselesi”, *Edirne Postası*, S. 311, 15 Ağustos 1929, s. 1-2.
- “Fındıklıyan Fabrikası Satılıyor Edirne Defterdarlığından”, S. 310, *Edirne Postası*, 8 Ağustos 1929, s. 2.
- “Fındıklıyan Fabrikası Satılıyor Edirne Defterdarlığından”, S. 312, *Edirne Postası*, 24 Ağustos 1929, s. 2.
- “Günün Meselesi Ekmek Furun!”, *Edirne Postası*, S. 387, 21 Mayıs 1931, s. 1.
- “Halk Söylüyor Çavdar Ekmeği Çıkmalı Mı?”, *Edirne Postası*, S. 390, 1 Haziran 1931, s. 2.
- “Halk Söylüyor, Hayat ucuzladı Mı?”, *Edirne Postası*, S. 384, 11 Mayıs 1931, s. 2.
- “ İkinci Ekmek Aybaşında Tekrar Çıkarılacaktır”, *Edirne Postası*, S. 398, 29 Haziran 1931, s. 1.
- “İkinci Ekmek”, *Edirne Postası*, S. 397, 25 Haziran 1931, s. 1.
- “ İkinci Ekmek”, *Edirne Postası*, S. 399, 2 Temmuz 1931, s. 2.
- “İkinci Ekmek”, *Milli Gazete*, S. 231, 10 Temmuz 1931, s. 1.
- “Memleket Haberleri”, *Edirne Postası*, S. 264, 18 Temmuz 1928, s. 1.
- “Meriç, Tunca, Arda Nehirleri Taşdı”, *Paşaili*, S. 6, 14 Mart 1339, s. 1.
- “Mu’teber [Paşaili] Gazetesi Müdüriyet-i Âliyesine” *Paşaili*, S. 4, 7 Mart 1923, s. 2.
- “Trakya Un Fabrikası Sirküleri” *Edirne Postası*, S. 319, 29 Ekim 1929, s. 2.
- “Ucuzlayacak mı?”, *Edirne Postası*, S. 261, 8 Temmuz 1928, s. 1.
- “Un Fabrikası 200.101 Lirada, İhale Daha Bir Hafta Uzatıldı”, *Edirne Postası*, S. 313, 29 Ağustos 1929, s. 2.
- “Un Fabrikası Satılıyor”, *Milli Gazete*, S. 156, 6 Ağustos 1929, s. 2.
- “Un Fabrikası”, *Milli Gazete*, S. 222, 11 Ekim 1929, s. 4.
- “Un ve Ekmek Evsafı”, *Edirne Postası*, S. 406, 7 Ağustos 1931, s. 2.
- “Unlara Zam”, *Edirne Postası*, S. 301, 4 Haziran 1929, s. 2.
- “Yine Ekmek”, *Edirne Postası*, S. 300, 28 Mayıs 1929, s. 1.
- “Zavallı Şehir”, *Edirne Postası*, S. 347, 11 Temmuz 1930, s. 1.
- “Woman Tells of Perils and Sufferings of Adrianople Siege”, *The Sun*, vol. LXXX, No. 267, 25 Mayıs 1913, s. 4.

Araştırma Eserleri

- Akın, Veysi. (1996). *Trakya'nın Türklere Devir Teslimi*, Ankara: Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yayınları.
- Bali, Rıfat N. (2000). "Edirne Muhasarası Sırasında Tutulmuş Bir Günlük IV", *Tarih ve Toplum*, 193, 34-38.
- Baykal, Bekir Sıtkı. (1993). "Edirne'nin Uğramış Olduğu İstilâlar", *Edirne, Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı*, 2. Baskı, Ankara: TTK Yayınları.
- Bozkurt, Abdurrahman. (2012). "Yunanistan'ın Edirne'de İşgal Uygulamalarından Örnekler (1920-1922)", *Uluslararası Edirne'nin Fethinin 650. Yılı Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, Edirne: Trakya Üniversitesi Yayınları.
- Çanlı, Mehmet. (2009). "Yunan İşgal Kuvvetlerinin Tahliyesi Sonrası Doğu Trakya'da Hilal-i Ahmer'in Sağlık Hizmetleri (1922-1924)", *Atatürk Yolu Dergisi*, 44, (11), 639-648.
- Çufalı, Mustafa. (2012). *Türk Parlamento Tarihi TBMM – VIII. Dönem (1946-1950)*, Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları.
- "Dr. Saadet Yardım Edirne Eski Milletvekili ve Saadet Yardım'ın Manevi Babası Bahattin Öğütmen", (2003). *Yöre Dergisi*, 44, 3-11.
- Erdem, Nilüfer. (2010). *Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekâtı*, İstanbul: Derlem Yayınları.
- Erickson, Edward J. (2013). *Büyük Hezimet Balkan Harpleri'nde Osmanlı Ordusu*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Ertür, Rakım. (1999). *Hafız Rakım Ertür'ün Anılarından Balkan Savaşında Edirne Savunması Günleri*, haz. Ratip Kazancıgil, 2. Basım, İstanbul: Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi Yayınları.
- Faroqhi, Suraiya. (2001). "Tarımsal Değişimin Bir Göstergesi Olarak Doğal Afet: Edirne Bölgesinde Sel, 1100/1688-89", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*, ed. Elizabeth Zachariadou, çev. Gül Çağalı Güven, Saadet Öztürk, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Osmanlıların Arasında Birinci Dünya Savaşı Türkiye'sinden* günlükler, (2003). yay. haz. Ian Lyster, İstanbul: Doğan Kitap.
- Özbek, Nadir. (2003). "Kemalist rejim ve popülizmin sınırları: Büyük Buhran ve buğday alım politikaları, 1932-1937", *Toplum ve Bilim*, 96, 219-239.

Bölüm 2

CUMHURİYET DÖNEMİNDE OKÇULUK SPORUNU GELİŞTİRME ÇABALARINDA ÖNEMLİ BİR OLUŞUM: OKSPOR KURUMU

Mustafa MUTLU¹

¹ Öğr. Gör. Dr., Bartın Üniversitesi, Rektörlük, Ortak Dersler Bölümü, Bartın, mmutlu@bartin.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3357-4567.

Giriş

Türklerde okçuluk, beden kültürü anlayışının önemli bir sembolü olmuştur. Okçuluk bir savaş uğraşı dışında, eğlenceli bir spor ve yarışma biçimi olarak da kabul edilmiştir. Gerçekleştirilen her çeşit törenlerde yarışmaların en önde gelen sembolü okçuluk olmuştur. Nitekim tarih boyunca Türklerin birçoğunda ok ve yayla ilgili görüntülerin bulunması Türklerin bu araçlara verdiği önemi yansıtmıştır (Selim Sırrı, 1928: 119; Yıldız, t.y.: 73).

Türklerin bu araçlara verdiği önem, oku uzun bir mesafeye atma, hedefe isabet ettirme ve bu işi mükemmel bir beceriyle yapma kabiliyetini kazandırırken, tarihin tüm ulusları tarafından da tanınmasını sağlamıştır (Güven, 1992: 19). İçinde yaşadıkları doğa şartlarının zorluklarına alışmak ve çocuklarını da ona göre yetiştirmek gerektiğinin farkında olan Türkler, kız ve erkek çocuklarını erken yaştan itibaren ok atma eğitimine tabi tutmuşlardır (Tayga, 1990: 20).

Okçuluk, Selçuklu ve Osmanlı Devletleri'nin askeri stratejilerinde önemli bir rol oynamıştır. Bu devletler, okçuları savaşta ön saflarda kullanarak düşmanlarına büyük bir üstünlük sağlamışlardır (Güven, 1992: 19). Öyle ki Osmanlı Devleti'nde okçuluk, eski Türklerdeki anlayış ve geleneğin bir uzantısıdır. Osmanlı Devleti'nde de okçuluk ordunun etkinliğini ortaya koyan bir anlayış olduğu için eğitimi her zaman ön planda tutulmuştur. Fatih Sultan Mehmet İstanbul'un fethi sırasında, otağını kurdurduğu alanı fetihden sonra Okmeydanı olarak düzenletmiş ve bu meydanı ok atıcılarına vakfederek, ilk düzenli spor örgütünün kurulmasını sağlamıştır (Selim Sırrı, 1928: 120; Kunter, 1942: 13; Ayanoğlu, 1974: 21-23; Yıldız, 2002: 89).

Okmeydanı olarak vakfedilen bu alana, Fatih'ten sonraki padişahlar da giderek ok atıp idman yapmışlardır. Hatta Sultan Abdülmecit dönemine kadar bu spordan hoşlanan ve onu her surette koruyan Osmanlı Padişahları, meydanın çevresini açarak, cami ve tekkeyi büyütmüş ve zengin vakıflar kurarak gelir kaynaklarını artırmışlardır. Böylelikle toplantı ve idman salonu, kütüphane, müze, antrenör dairesi, ücretsiz aşevi ile her boy ve yaştan Müslüman sporcuya öğrenim verebilecek komple bir spor kuruluşu vücuda getirilmiştir (Kahraman, 1995: 249; Revnakoğlu, 1966a: 2071; Atabeyoğlu, 1991: 5-8, 21; Kunter, 1938: 8; Selim Sırrı, 1928: 120; Köseoğlu, 1953: 11-12).

Sultan Abdülmecit'ten sonra gelen Osmanlı padişahları Okmeydanı'na ilgi duymamıştır. Bu dönemde okçuluk sporu toplumda da ilgisini yitirmiştir. Osmanlı-Rus Savaşı'nın ağır sonucu ve Balkanlar'dan İstanbul'a yığılan göçmenlerin sorunları okçuluğun arka planda kalmasına sebep olmuştur. Zaten II. Abdülhamit'in sıkı yönetimi, Okmeydanı'nda toplu şekilde spor yapılmasına müsaade etmemiştir. Bu sebeplerden ötürü Okmeydanı kendi haline bırakılmıştır. 10 Temmuz 1894 tarihinde yaşanan depremle kısmen yıkılan Okmeydanı'ndaki tekke bir daha onarılamamış, Evkaf Nezareti yıkılan yer-

leri onartmadığından, tekke binasından sağlam kalan kısımlar da çökmeye başlamıştır (Kahraman, 1989: 85; Güven, 1999: 131-132).

Dönemin şahitlerinden Selim Sırrı Tarcan, 1905 yılında eski Türk sporcuları hakkında bilgi toplamak üzere gittiği Okmeydanı'nı terkedilmiş bir harabe halinde bulduğunu ifade etmiştir (Tarcan, 1940: 2). II. Meşrutiyet döneminde, spor çalışmalarının gerçekleştirildiği bu idman alanının bazı düzenlemeler ve iyileştirmeler ile tekrar kullanılabilir hale gelmesi istense de herhangi bir adım atılmamıştır (Tahirü'l-Mevlevi, 1913: 139).

Okmeydanı, Balkan Savaşları sonunda sığınan göçmenlerce işgal edilmeye başlamış, savaşın ortaya çıkardığı sıkıntılar sebebiyle, Evkaf Nezareti bu sahaya sığınan kişileri buradan çıkarmayı uygun görmemiştir. Ancak esas görevi yüklenmesi gereken Şehremaneti bu kişilere sığınacak yer göstermeyince dört beş yıl içerisinde bu bölgede gecekondular ortaya çıkmıştır. (Ayanoğlu, 1974: 30; Demirel İşli, 1998: 29). Dönemin bir başka şahidi olan Muallim Cevdet İnançalp, Birinci Dünya Savaşı döneminde bu alanın iş görmez hale geldiğini, savaştan sonraki dönemde ise İstanbul hükümetinin bu meydanı bostancılara tahsis etmesiyle birlikte orada yer alan tarihi abidelerin de yavaş yavaş yok olmaya başladığını dile getirmiştir (Muallim Cevdet, 1928: 136; Ünsal, 1999: 76).

Öyle ki Okmeydanı'nın çevresinde yaşayan bir grup duyarlı insan, bu alanın tarım alanına ya da doğasına aykırı bir şekle dönüştürülmemesi ve insanların buraya yerleştirilmemesi için başvuruda bulunarak bu alanın özgün karakterinin korunması gerektiğini ifade etmişlerdir. Ancak bu girişimler sonuçsuz kalmıştır (BOA, ŞD. 3187/42; BOA, DH.İ.UM 7/1; BOA, ŞD. 203/29; Şahintürk, 2019: 71).

Okmeydanı'nın aslının korunması ve bu sporun yaşatılması için birtakım çabalar da olmuştur. 1921 Nisan'ında İhtifalci Ziya Bey namında biri tarafından Okmeydanı'nda bir iftar toplantısı tertip edilmiştir. İftardan sonra meydanın tarihi değerini belirten ve okçuluğu anlatan bir konferanslar verilmiş ve ardından okçu Vakkas (Okatan) başkanlığında Necmettin (Okyay), Bahir (Özok) ve Hafız Kemal Beyler kıdem sırasına göre dizilerek ok atışı yapmışlardır. 1923 Ağustos'unda ise, Okmeydanı'nda Bahir (Özok), İbrahim (Özok) ve Vakkas (Okatan) Beylerin destekleriyle ufak çaplı yarışmalar düzenlenmiştir. Ancak okçuluk sporunu canlandırmak üzere gösterilen bu çabaların gençlerin ve toplumun üzerindeki etkisi uzun süreli olmamıştır. Aradan on yıla yakın bir zaman geçmesine ve gelişime dair bir engel olmamasına rağmen, okçuluk sporu adına ciddi bir adım atılamamış ve bu durum 1937 yılına kadar sürmüştür (Revnakoğlu, 1966b: 2229-2230).

Bu çalışmada Osmanlı'nın son döneminde ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında unutulmaya yüz tutmuş olan okçuluk sporunun tekrar canlandırılması amacıyla 1937 yılında kurulan Okspor Kurumu'nun çalışma ve faaliyetleri

incelenmiştir. Yapılan incelemelerde Okspor Kurumu ile ilgili kapsamlı ve müstakil bir çalışmaya rastlanmamıştır. Esas itibarıyla satır aralarında söz edilen kurum hakkında ayrıntılı bilgiye rastlanmadığı gibi, kapsamlı bir değerlendirme de yapılmamıştır. Bu duruma kurumla ilgili fazla veri bulunmaması sebep olarak gösterilebilir. Nitekim konuyla ilgili dönemin gazetelerinde çıkan haberler dışında ayrıntılı bir bilgiye ulaşmak mümkün olmamıştır. Kurumun nizamnamesi, kuruma üye olan sporcuların isimleri, kurumun idman yaptığı açık hava sahası, kurum tarafından tertip edilen müsabakalarda kimlerin başarı gösterdiği, müsabakalarda alınan dereceler ve faaliyet raporları gibi önemli bilgilerden bazıları tespit edilememiştir. Ancak, mevcut basın malzemeleri, telif eserlerden sağlanan bilgiler ve sınırlı sayıda arşiv belgesi kullanılarak, kurum hakkında tatmin edici ve kapsamlı bir görüş sağlamak mümkün olmuştur.

Okspor Kurumu'nun Kuruluşu ve Faaliyetleri

Türklerin değer verdiği ecdat yadigârı bu spor, ateşli silahların çıkıp yaygınlaşmasıyla taşıdığı önemi kaybettiğinden uzun yıllar hareketsiz durumda kalmıştır. Osmanlı Devleti'nin son döneminde önemini kaybeden okçuluk sporunun yeniden canlanması ancak Cumhuriyet döneminde mümkün olabilmektedir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında okçuluğa dair devlet tarafından bir girişim olmamıştır. Ancak Cumhuriyet Arşivi'nde yer alan belgelerde, 1930'lu yıllarda Okmeydanı'nın sınırlarına yapılan müdahaleleri engellemek için Vakıflar Müdürlüğü'nden meydanın sınırlarının tespiti için belgeler ve Fatih Sultan Mehmed'in Okmeydanı'na dair fermanı ile vakfiyesi talep edilmiştir. Bu anlamda Okmeydanı'nın vaziyetinin düzeltilmesi ve bir okçuluk sahasının vücuda getirilmesi adına birtakım adımlar atılmış, ancak çalışmaların devamı getirilmemiştir (Şahintürk, 2019: 71; BCA, 30-10-0-0/ 18-102-22; BCA, 30-10-0-0/ 18-102-25).

Yine 1930'lu yılların başında Türk basınında okçulukla ilgili çıkan haberlerde bu sporun Amerika ve Avrupa'da rağbet gördüğüne dair yazılar yazılmıştır. Ok ve yayın Amerika'da moda haline geldiği, ülkenin her tarafında bu sporla ilgilenen kulüplerin tesis edildiği ifade edilmiştir. İngiltere, Fransa ve Belçika gibi ülkelerde okçuluğun spor sahalarına girdiği, Almanya'da ise kadınlar arasında popülerlik kazanan bir açık hava sporu olduğu dile getirilmiştir. Bu çıkan haberlerde bazı eleştiriler de yapılmış ve ölmeye yüz tutmuş olan okçuluğun Avrupa'da dirildiği vurgulanarak Türkiye'de de bu spora olan ilginin artması gerektiği söylenmiştir (Abdülfeyyaz Tefvik, 1931: 3; Hakimiyet-i Milliye, 26 Temmuz 1931: 4; Son Posta, 16 Ocak 1932: 7; Son Posta, 4 Ağustos 1932: 8).

Amerika ve Avrupa'nın birçok yerinde okçuluğun gelişim gösterdiğine dair haberlerin çıktığı bu dönemde İstanbul'daki Askeri Müze, bahçesine bir

ok atma sahası yaptırmaya karar vermiştir. Müze idaresi 1932 yılının ağustos ayında Necmettin (Okay) Beyi davet ederek konuyla ilgili bilgi almıştır. Bu doğrultuda ok sahasının yakında hazır olacağı ve okçuluğa ilgisi olanların az bir ücretle bu sporu yapabileceği duyurulmuştur (Son Posta, 20 Ağustos 1932: 2). Yine aynı yıl içerisinde Ankara’da Gazi Eğitim Enstitüsü’nün bir şubesi olarak kurulan Beden Eğitimi Bölümü’nde okçuluk kursu açılması planlanmıştır. Hatta dönemin Eğitim Bakanı Esat Bey, Necmettin (Okay)’ı bu kursun öğretmenliğine tayin etmeyi düşünmüştür. (Son Posta, 4 Kasım 1932: 6). Ancak bu ufak çaplı girişimlerden de bir sonuç alınamamıştır.

Yine aynı yıllarda gerçekleştirilen Türk tarih çalışmalarında Türklerin yaptığı ve okçuluğun da içinde olduğu sporları ortaya koymak üzere bazı yazılar yazılmıştır. Bu doğrultuda 1930 yılında basılan Türk Tarihinin Ana Hatları kitabında Türklerin yaptığı sporlara dair bir bölüm bulunmamasına rağmen, bu eserin eksikliklerini tamamlamak üzere sonradan hazırlanan müsveddelerde Türk sporuna yer verildiği görülmüştür. 1932 yılında basılan Ana Hatları eserinin birinci seri müsveddelerinde Selim Sırrı Tarcan “Türklerde Beden İdmanları” adıyla bir yazı kaleme almıştır. Türklerin yaptığı sporlardan bahseden altı sayfalık bu müsveddede İstanbul’un fethi ile Okmeydanı’nda bir Okçu Tekkesi kurulduğu ve o dönemden itibaren okçuluğun geliştiğine dair iki paragraflık öz bir yazı bulunmaktadır (Selim Sırrı, 1932: 5-6). 1934 yılında basılan Ana Hatları eserinin ikinci seri müsveddelerinde ise Kâmil Kepecioğlu “Türklerde Spor” adıyla bir yazı kaleme almıştır. 38 sayfalık bu yazıda ise okçuluğa 6 sayfa yer verilmiş olup ilk çağlardan Osmanlı Devleti’nin son dönemlerine kadar okçuluğun gelişimine değinilmiştir (Kamil, 1934: 20-26). Bunlar her ne kadar Türk tarihini aydınlatmak niyetiyle kaleme alınmış değerli yazılar olsa da okçuluk sporunun ülkede canlanması adına pek bir katkı sağladığı söylenemez.

1936 yılında Eğitim Bakanlığı milli sporların ön plana çıkartılması için bir adım atmıştır. Bakanlık okçuluğun da içinde olduğu cirit, tomak, binicilik gibi milli sporlara ait vesikaları toplamaya başlamış ve Türk gençliğinin bu sporlara olan ilgi ve merakını arttırmak ve milli benliğini kuvvetlendirmek üzere bazı çalışmalar yapmıştır (BCA, 30-10-0-0/17-94-6).

1937 yılına gelindiğinde ise Atatürk’ün emir ve direktifleri doğrultusunda İstanbul Beyoğlu Evkaf Müdürlüğü, Türklerin milli sporu olan okçuluğun canlandırılması, gelişimi ve eski şöhretine yeniden sahip olabilmesi amacıyla daha kapsamlı çalışmalar başlatmıştır (Atabeyoğlu, 1983: 2313).

Okçuluğun canlanması için çalışmalar yapan Müdürlük Okmeydanı’nda incelemelerde bulunmuş, ok atanların ayaklarını dayandırdığı ayak taşları ile işaret taşlarını meydana çıkarmıştır. Okmeydanı’nın sahası üzerindeki incelemeler 2000 dönümlük bu yerin vakfın malı olduğunu da göstermiştir. Okmeydanı’nın eskisi gibi ihyası için 1937 ilkbaharında çalışmalara başlanacağı

duyurulmuştur (Kurun, 19 Aralık 1936: 3).

Bu süreçte okçuluğun canlanması için hayatta kalan üstatları da ön ayak olmuştur. Ünlü okçu Tozkoparan Mir-i Alem Ahmet Ağa soyundan gelen iki eski okçu İbrahim ve Bahir Özok kardeşler, II. Mahmut döneminin meşhur okçularından olup ilk okçuluk eserini kaleme alan Mustafa Kani Efendi'nin torunlarından Vakkas Okatan, bu ata sporuna gönül vermiş şahıslardan Prof. Necmettin Okyay ile Hafız Kemal Gürses ve o tarihlerde Beyoğlu Vakıflar Müdürü olan tarihçi Halim Baki Kunter'in girişimleriyle 1936 yılının aralık ayı ortalarında Okspor Kurumu teşkil edilmiştir (Münir, 1939: 16; Atabeyoğlu, 1983: 2314).

Okspor'un kuruluşu gerçekleşse de faaliyete geçmesi 1937 yılının ağustos ayını bulmuştur. Çünkü yaklaşık 40 yıldır icra edilemeyen bu sporda eski ayarda yay ve ok bulmak ve imal etmek zorlaşmıştır. 1937 yılının mart ayında bu müessesenin kurucularıyla yapılan röportajda Amerika, Fransa, Almanya ve Japonya gibi ülkelerin okçulukta büyük bir yol kat ettiği ve büyük ok sahaları inşa edip birçok kulüp açarak bu sporu yaymak için çaba gösterdikleri ifade edilmiştir. Bu gaye ile Anadolu'yu dolaşan tüccarların, Türkiye'de neredeyse yapıcısı dahi kalmamış binden fazla ok ve yayı topladıkları ve yaklaşık altı ay önce bunları İstanbul'dan çıkararak Avrupa ve Amerika'ya sattıkları dile getirilmiştir. Dolayısıyla ölmüş bir Türk sanatı olarak ifade edilen okçuluğun yeniden diriltilmesi için ok ve yay yapımı ile uğraşan ustaların da bu işe dahil edilmesi gerektiği vurgulanmıştır (Kandemir, 1937: 7).

Ok ve yay yapımında dönemin üstatlarından biri olan Besim Özok, ok ve yay yapmanın kolay bir iş olmadığını, bir nevi balık kılıçından yapılan tutkalın elde mevcut olmadığından dolayı malzeme hususunda biraz sıkıntı çekilebileceğini ifade etmiştir. Eldeki oklar ile bir müddet idare edilse de yenilerinin yapımına bir an önce başlanması gerektiğini belirten Besim Bey, bugün imaline başlanan, yani kalıba konan bir yayın ancak altı ayda tamam olacağını söylemiştir (Cumhuriyet, 7 Mayıs 1937: 6).

Okspor Kurumu'nun faaliyete geçmesi için çalışmalar sürerken, Türk Spor Kurumu (TSK) da tarihi ve milli bir spor olan okçuluğun memlekete yayılması için çalışmalara başlamıştır. Bu maksatla, İstanbul'da teşkil edilen kurumun üyelerinden ve bu sporun temsilcilerinden olan Mazhar Okatan ile Necmettin Okyay'ı Ankara'ya davet etmiştir. 1937 yılının haziran ayı başında yapılan görüşmede okçular, TSK başkanı General Ali Hikmet Ayerdem ile kurumun diğer ileri gelenlerine bilgi vermiş ve hipodromda bizzat ok atışı yapmışlardır. Yapılan görüşmelerden sonra TSK, Okspor Kurumu'nu himaye ederek bu spor şubesinin ülkede gelişimi için ön ayak olmuştur (Kurun, 5 Haziran 1937: 4).

Gerçekleştirilen çalışmalar çerçevesinde 30 Ağustos 1937 tarihinde Beyoğlu Evkaf Müdürlerinden Halim Baki Kunter'in teşebbüsleriyle Okspor

Kurumu, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) bünyesinde Beyoğlu Halkevi çatısı altında resmi olarak çalışmalarına başlamıştır (Son Posta, 1 Ağustos 1937: 4). Kurumun faaliyete geçtiği güne özel bir davet de verilmiş ve davetlilere okçuluğun tarihi hakkında bilgiler aktarılmıştır. CHP Beyoğlu İlçe Başkanı Mekki Hikmet bu münasebetle Okspor'un kuruluşundaki maksadı izah etmiş, okçuluğun tarihte oynadığı rolleri anlatmıştır. Okmeydanı'nın Fatih zamanından Cumhuriyet dönemine kadar geçirdiği dönüşümden bahsettikten sonra Okspor'un kuruluşunda büyük hizmeti dokunan Halim Baki Kunter'i takdim etmiştir (Haber, 31 Ağustos 1937: 4).

Halim Baki Bey ise okun eski devirlerde gördüğü rağbetten, Türklerin bu sporda gösterdiği başarıdan ve okçuluğa ait eserlerden bahsetmiş, Japonya'da okullara kadar giren bu sporun Amerika, Almanya, Fransa, İtalya gibi ülkelerde halen yapılmakta olduğunu ve Fransa'da 200 okçuluk kulübünün bulunduğunu izah etmiştir. Selçuklular zamanında Ankara, Diyarbakır, Kayseri ve Van gibi birçok Anadolu şehrinde bu sporla uğraşıldığını, Okmeydanı'nın da bunlara öncülük ettiğini anlatmıştır. Eski Türkler arasında uzun mesafe veya hedefe isabet şeklinde yapılan müsabakalarda 1100, 1200 metreye kadar ok atanların bulunduğunu ve bu mesafelerin tespit edilmiş olduğunu dile getirmiştir (Cumhuriyet, 31 Ağustos 1937: 5).

Okspor Kurumu'nun Genel Sekreteri Safi Nüzhet Bey ise, Tan gazetesine verdiği bir röportajda kurumun önemine dair şu önemli sözleri söylemiştir:

“Kıyamadık, son günlerini yaşayan bu eski Türk ananesinin sönüp gitmesine gönlümüz bir türlü razı olmadı. Zaten kim kaldı eski okçulardan? Topu topu sekiz kişi... Hepsi de yaşça altmıştı geçkin. Allah geçinden versin, onlar da göçerse, ortada kimse kalmayacak. Biz bu sekiz kıymetli okçuyu, Okspor çatısı altında toplamakla, Türk sporuna büyük bir hizmet yaptığımızı kaniyiz. (Duvarda asılı duran yaylardan birini göstererek) Şu yayı, tersine çevirip kurmak için ne büyük enerji sarfı lazım geldiğini ancak erbabı bilir. Biraz daha gecikmiş olsaydık, oku icat eden Türk'e, okçuluğu öğretmek için yabancı memleketten antrenör getirmeye mecbur olacaktık. Neyse ki, tam vaktinde harekete geçildi. Şimdiki halde, Avrupa'da okçuların attığı oklar, 150-200 metreyi geçemediği halde, bizim altmışlık okçularımız, 700 metreyi rahatça buluyorlar” (Güngör, 1937: 7).

Bu doğrultuda çalışmalarına başlayan Okspor, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinden itibaren yaşanan durağanlığı yıkarak bu sporu ihya etmeyi ve ülkede okçuluğu canlandırarak Türk gençliğini bu spora teşvik etmeyi amaçlamıştır. Kurumun bir diğer amacı ise kütüphane ve bütün tarihi evrakları araştırarak okçulukla beraber bütün Türk sporunun geçmişini aydınlatmak olmuştur. Bu bağlamda kurum merkezinde bu spora ait küçük bir müze de açılmıştır (Kandemir, 1937: 7; Kunter, 1943: 16).

Kurum ilk faaliyet olarak CHP'nin Beyoğlu'ndaki parti binasında bir

toplantı yapmış ve bu toplantıda memleketin önemli okçularından Necmettin Okyay, İbrahim Özok, Bahir Özok, Vakkas Okatan, Kemal Gürses gibi üstatların kurumda faaliyet göstereceği ifade edilmiştir (Kurun, 31 Ağustos 1937: 3; Ulus, 31 Ağustos 1937: 4).

Okspor Kurumu amatörlük esası üzere hareket etmeyi kendine şiar edindiğinden Cemiyetler Kanunu'nun koyduğu yaş sınırının altında olanların da kulübe kayıtlı olmadan salonlarda ders alabilmesini hedeflemiştir. Dönemin ok üstatları müracaat edenlere düzenli ders vermeyi ve onlarla meşgul olmayı memnuniyetle üzerlerine almışlardır (Kandemir, 1937: 7).

Okspor'un faaliyete geçmesi kısa sürede kuruma olan ilgiyi arttırmıştır. Nitekim birkaç gün sonra Hasköy semtinden birçok genç kuruma gelerek üye olmuştur. Bu süreçte Beyoğlu Halkevi'nde açılan yay ve ok koleksiyonunu görmek isteyen birçok insanın başvuru yapması üzerine Okspor Kurumu 9 Eylül 1937'de Cumhuriyet gazetesinde bir bildiri yayımlamak durumunda kalmıştır. Buna göre, mevcut yay ve ok koleksiyonlarını görmek üzere yapılan başvurulardan dolayı, 9 - 16 Eylül 1937 tarihleri arasında halkevindeki kurum merkezinin halka açık bulundurulacağı dile getirilmiştir. Ayrıca kurumun amatör sporcu ve üye kaydına başladığı belirtilip, 6 Eylül 1937 tarihinden itibaren her gün saat 15-18 arası bu milli sporu öğrenmek isteyenlerin müracaatlarının kabul edileceği duyurulmuştur (Cumhuriyet, 9 Eylül 1937: 6).

Başlangıçta idmanlarını topluma kapalı olarak yapan ve sporcularına üç ay boyunca eğitim veren Okspor, 30 Kasım 1937 tarihinde ilk kez halkın karşısına çıkarak tarihi Okmeydanı'nda müsabaka tertip etmiştir. Eski okçuların hatıralarıyla dolu olan bu sahada gerçekleştirilen atışlara okçu üstatlardan İbrahim Özok hakemlik yapmıştır. Her atıcı üzerlerinde isimlerinin yazılı olduğu üç ok atmış ve okun düştüğü yerdeki hakemler mesafeyi hemen belirlemiştir (Cumhuriyet, 1 Aralık 1937: 2).

Gerçekleştirilen bu müsabakalara genç kızlar da ilgi göstermiş, yapılan atışlara Betül Or ve Şahika Arutay adlı iki genç kız da iştirak etmiştir. Cumhuriyet döneminin ilk okçu Türk kızları olma şerefine erişen bu kişilerin, erkekler gibi yaylarına hâkim oldukları gözlenmiştir (Cumhuriyet, 1 Aralık 1937: 2).

19 Şubat 1938 tarihinde CHP Beyoğlu parti binasında bir salon açan Okspor, çalışmalarını daha sistemli hale getirmiştir. Kurumun elinde malzeme olarak 38 yay, 500 ok ve 20 siper bulunmakla beraber bu sayıların artırılması için gayret gösterilmiştir (Tan, 15 Şubat 1938: 2; Tan, 20 Şubat 1938: 2). Bu süreçte Anadolu'nun farklı şehirlerinden kuruma başvurular yapılmış ve hatta yeni şubelerin açılmasına yönelik talepler dahi gelmiştir (Tan, 15 Şubat 1938: 2).

Mart 1938'e gelindiğinde kulübün üye sayısı 84'e ulaşmıştır. Bunlardan 28'i ise bizzat sporla uğraşan kişiler olmuştur. Çalışma saatleri 16-18 arasında olup, idmanlar kurumun öğretmenlerinden biri olan İbrahim Özok tarafından verilmiştir. Kurumun çalışma salonundaki idmanlarında kebede adı verilen en hafif talim yayı ile torba atışları yapılmıştır. Müsait havalarda ise puta denilen hedef atış talimleri ve meydanlarda uzun atışlar gerçekleştirilmiştir. Uzun atışlar bir sporcunun oku ortalama 350-400 metreye kadar atabilmesi nedeniyle ancak Okmeydanı'nda yapılabilmektedir (Akşam, 10 Mart 1938: 7).

Okçuluğun ilerlemesi için büyük bir gayretle çalıştıklarını söyleyen kurumun Genel Sekreteri Safi Nüzhet Toksöz bu sporun dünyada ve Türkiye'deki vaziyetine dair şu malumatı vermiştir:

"Bugün Avrupa'da, Amerika'da gittikçe sahasını genişleten bu spor Japonya'da mekteplerde mecburi bir ders olarak konmuştur. Geçen yıl ağustosun son günlerinde gazetenizde Varna'dan verilmiş bir telgrafi okumuştum. Balkan devletleri arasında okçuluk müsabakası yapılacağını ve Türk sporcularının da bu müsabakaya çağrıldığı yazılmıştı. O zaman kurumumuz kurulmuş olmadığından müsabakaya iştirak edememiştik. Gene geçen yıl 30 Ağustos'ta Paris'te beynelmülül okçuluk şampiyonası müsabakası yapılmıştı. Bizim milli öz sporumuz her yere yayıldığı ve yaşatıldığı halde, mazinin yıkılmış olduğu bu tarihsel sporumuz, Cumhuriyetimizin yaratıcı bir eseri olarak, 30 Ağustos'ta kapılarını açabildi." (Akşam, 10 Mart 1938: 7).

Safi Nüzhet Bey, bu sözleriyle okçuluğun dünya genelinde popülerlik kazandığına ve ilerleme kaydettiğine değinirken, diğer yandan Türk okçuluğunun geçmişin olumsuz etkileri sebebiyle tarihsel önemini kazanmada geç kaldığına dikkat çekmiştir. Cumhuriyet döneminde bu sporun desteklenmesiyle birlikte önemli bir aşama kaydettiğini belirten Safi Nüzhet Bey, okun Türklere bir sembol olduğunu ve hatta Atatürk'ün, Türk inkılabının amacını altı okla sembolize ettiğini vurgulayarak okçuluğa verilen değeri öne çıkarmıştır. (Akşam, 10 Mart 1938: 7).

Okspor Kurumu'nun 1938 yılındaki önemli faaliyetlerinden biri Türk Spor Kurumu'nun daveti üzerine 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı kutlamalarına katılmak için Ankara'ya gitmesidir. Bayram kutlamalarına katılması kurumun tanıtımı ve yapılan çalışmaların kamuoyuna sunulması bakımından önemli olmuştur (Kurun, 15 Mayıs 1938: 10).

Bu çerçevede kurumun üyeleri, biri kadın, 11 kişilik bir heyetle Ankara'ya gitmiştir. 19 Mayıs günü Ankara stadyumundaki resmi geçide katılan heyet, sonrasında sahanın uygunluğu ölçüsünde atış gösterileri yapmıştır (Akşam, 18 Mayıs 1938: 3). Kurum üyelerinden olan Türkiye'nin ilk kadın okçusu lakaplı Betül Or, yapılan atış gösterilerinden sonra seyircilerin ve hatta Atatürk'ün ilgisini çekmeyi başarmıştır. Betül Or, bayram günü yaşadıklarını yıllar sonra şu sözlerle dile getirmiştir:

“Geçit töreni tamamlanmıştı. Yerlerimizi aldık. Atatürk’le aramda çok kısa bir mesafe vardı ve ben kalbimin o anda duracağını zannettim. Yayımlı tüm gücümle çektim ve hedefe bıraktım. Gerisini ne görüyor ne de hatırlıyordum. Atışı bitirdikten sonra Atamı selamlayarak yerime döndüm. Daha sonra öğrendiğime göre Atatürk, Milli Sporlar Federasyonu Başkanı Halim Baki Kunter’e benim için ‘bu kızla ilgilenin’ demiş” (Cumhuriyet, 28 Temmuz 1981: 10).

19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı’ndan sonra kurum çalışmalarına hız vermiş, bu sporu yurttan canlandırmak ve yaymak üzere 12 Haziran 1938 tarihinde Okmeydanı’nda atış çalışmalarına başlayacağını duyurmuştur (Kurun, 12 Haziran 1938: 7; Cumhuriyet, 12 Haziran 1938: 6). Kurum, henüz bir yılı aşmayan faaliyet devresi içinde hızla büyüyerek, üye sayısını 120’nin üzerine çıkarmıştır. Aktif sporcu sayısı ise 40’a ulaşmıştır. Bu zaman zarfında, kısa bir sürede yetiştirdiği sporculara 1938 yılında ilk defa olmak üzere tarihi Okmeydanı’nda ok müsabakaları düzenleterek, yılın ilk faaliyet dönemini başlatmıştır (Tan, 13 Haziran 1938: 6).

Açış atışlarına geçmeden önce, Safi Nüzhet Bey okun önemine dair bir konuşma yapmıştır. Bu bağlamda, okun Türk spor tarihindeki en eski disiplinlerden biri olduğunu, ancak zamanla unutulduğunu, Cumhuriyet döneminde ise tekrar canlanma fırsatı bulduğunu söylemiştir. Ayrıca Ankara’da 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı’nda okçuluğun ciritle birlikte kutlama kadrosuna alınmasının bu sporun tekrar eski değerine kavuşması adına önemli bir gelişme olduğunu vurgulamıştır¹(Son Posta, 13 Haziran 1938: 1, 5).

Daha sonra Okspor’un genç sporcuları -üç genç kız atıcı da dahil olmak üzere- beyaz elbiseleri ile sahaya dizildikten sonra önce hedef atışı ve daha sonra uzun atışlar yapmışlardır. Hedef atışları ve serbest atışlarının yapıldığı Okmeydanı’nda güzel neticeler alınmıştır (Cumhuriyet, 13 Haziran 1938: 6). Okspor Kurumu’nun tecrübe atışları, genç okçuların yeteneklerini keşfetmek ve geliştirmek için önemli bir fırsat sunmuştur. Yeni nesil okçuların gösterdiği kabiliyet, okçuluk sporunun geleceği için umut verici bir işaret olarak algılanmış ve bu yetenekli gençler sıkı eğitim ve antrenmanlarla desteklendiği takdirde uluslararası müsabakalarda başarılı olabilecekleri görülmüştür (Haber, 13 Haziran 1938: 9).

Basında çıkan haberlerde devletin bu sporu himaye etmesiyle faydalı bir iş yaptığı vurgulanmış, ayrıca Okmeydanı’nın Okspor Kurumu’na verilmesi halinde bu sporun ilerlemesinin çok daha kolay bir hal alacağı ifade edilmiştir. Bunun için ise birçok Arnavut bahçıvanlar tarafından işgal edilen ve eski Türk okçuları tarafından en eskisi dört beş yüz yıl önce dikilmiş birçok tarihi rekor taşlarının da harap edilmekte olduğu bu meydanı, en kısa zamanda tamamen boşaltmak ve eskiden olduğu gibi yalnız ok sporlarına tahsis etmek

1 Bu dönemde İçişleri Bakanlığı da Halkevlerine bir talimat göndererek, Halkevlerinin 19 Mayıs’tan ayrı olarak yılda en az bir defa olmak üzere okçuluk, serbest güreş, jimnastik, eskrim ve cirit branşlarının içinde olduğu spor şenlikleri tertip etmesini istemiştir (BCA, 490-1-0-0/4-18-2).

gerektiği belirtilmiştir (Haber, 13 Haziran 1938: 9; Cumhuriyet, 13 Haziran 1938: 6).

İstanbul'un eski valilerinden tarihçi Süleyman Kani İrtem de 1938 yılında kaleme aldığı Türk Kemankişleri adlı eserinde bu doğrultuda görüş bildirerek kurumun gösterdiği bu çabaların uzun vadede fayda sağlayabilmesi için Okmeydanı'nın bu kuruma devredilmesi gerektiğini ve okçuların eskiden olduğu gibi burada çalışmalarının uygun olacağını söylemiştir (İrtem, 1938: 3-4). Kurumun Genel Sekreteri Safi Nüzhet Bey de en büyük sıkıntının saha, yay ve ok meselesi olduğunu ve hükümetten destek görülmesi halinde okçuluğun canlanıp zamanla gelişeceğini belirtmiştir (Son Posta, 13 Haziran 1938: 5).

Nitekim hükümet bu duruma kayıtsız kalmamış ve Okmeydanı'nın eski haline döndürerek spor alanı olarak en uygun şekilde kullanılması için kapsamlı bir inceleme başlatmıştır. Türk Tarih Kurumu, Türk Spor Kurumu, Kültür Bakanlığı, İstanbul Müzeler Müdürlüğü, Vakıflar Umum Müdürlüğü ve Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Encümenliğinden oluşturulan komisyon Temmuz 1938'de Okmeydanı'nın durumu ile ilgili çalışmalar yapmışsa da bir sonuç alınamamıştır (BCA, 30-10-0-0/190-303-3).

Bu süreçte Okspor İstanbul'un Anadolu yakasında da bir şube açacağını duyurmuş ve bu muhitte bulunan bütün ilgilileri içine alarak faaliyet sahasını genişleteceğini bildirmiştir. Ayrıca yapılan müsabakaların yaz döneminde devam edeceğini, sekizer kişilik gruplara ayrılan atıcılar arasında üç hafta boyunca müsabaka yapılacağını ve dördüncü hafta yapılacak müsabakalarda da ok atma rekortmeni seçileceğini duyurmuştur. Beşinci hafta ise yaşlı ve usta okçular arasında müsabakalar yapılması kararlaştırılmıştır (Cumhuriyet, 13 Haziran 1938: 6; Son Posta, 13 Haziran 1938: 5).

Okspor Kurumu'nun planladığı müsabakalar 19 Haziran 1938 tarihinden itibaren başlamıştır. Müsabakalara halk büyük ilgi göstermiş ve kuruma birçok başvuru yapılmıştır (Son Posta, 20 Haziran 1938; 4). Bu süreçte planda düzenleme yapılarak yaz boyunca haftada bir olmak üzere toplamda 10 müsabaka gerçekleştirilmesine karar verilmiş ve bu müsabakalar ağustos ayı sonuna kadar devam etmiştir. Müsabakalar ise hedef atışı ve uzun atış olmak üzere iki sınıf üzere olmuştur. Atışlarda Adnan Evrenos, Nevzat Caner, Celal Atak, Sadi Tör, Bekir Ur ve Mehmet Noyan adlı sporcular iyi dereceler alırken, okçuluğa yeni başlamış olan İsmail Noyan, Sadi Hoşses, Aydın Üstündağ, Hüseyin Bolsu, Aydın Erkman, Cihat Borak ve Tevfik Sırma adlı sporcular da başarılı atışlar yapmıştır (Haber, 27 Haziran 1938: 8; Cumhuriyet, 4 Temmuz 1938: 6; Tan, 10 Temmuz 1938: 6; Haber, 14 Temmuz 1938: 8; Akşam, 24 Temmuz 1938: 10; Ulus, 29 Temmuz 1938: 2; Haber, 7 Ağustos 1938: 7).

Okspor'un tertip ettiği müsabakaların sonuncusu 20 Ağustos 1938 tarihinde büyük bir kalabalık önünde Okmeydanı'nda yapılmıştır. Atışlara ku-

rumun başkanı Vasıf Erkman ve Genel Sekreteri Safi Nüzhet Toksöz nezareti altında, eski okçulardan İbrahim Özok'un başkanlığında başlamıştır. Sonrasında her genç altışar ok atmak suretiyle uzun mesafe atışlarına devam etmiştir. Bundan sonra genç amatör sporcular tarafından yakın mesafeden belirli bir noktaya atışlar yapılmıştır. Tüm müsabakalar tamamlandıktan sonra, en başarılı performans gösterenlerin isimleri belirlenerek, bu kişiler arasında ayrı bir müsabaka gerçekleştirilmesine karar verilmiştir (Son Posta, 21 Ağustos 1938; 14; Haber, 21 Ağustos 1938; 7).

En iyiler arasında senenin ilk rekortmenlerinin belirleneceği müsabakalar 11 Eylül 1938 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Eski okçulardan Necmettin Okyay, Vakkas Okatan, İbrahim ve Bahir Özok'un hakemliklerinde mesafe ve hedef atışları gerçekleştirilerek müsabakalar başarıyla tamamlanmıştır. Menzil atışlarında kurumun sporcularından Tarık Karabulut (274 metre) birinci, Nevzat Caner (255 metre) ikinci, Adnan Evrenos (244 metre) ise üçüncü olmuştur. Puta atışlarında ise Aydın Erkman birinci olurken Mümtaz Diker ikinciliği almıştır (Haber, 9 Eylül 1938: 7; Haber, 12 Eylül 1938: 7).

En iyilerin müsabakalarından yaklaşık 10 gün önce ise kurumun faaliyete başlamasının birinci yıl dönümü kutlanmıştır. 30 Ağustos 1938 tarihinde CHP Beyoğlu İlçe Şubesi'nde yapılan kutlamalarda kurumun Genel Sekreter Safi Nüzhet Bey bir beyanat vermiş ve Okspor'un milli karakterinden bahsederek, ülkenin her köşesinde faaliyete geçirilmesi için çalışmaların yapılması gerektiğine vurgu yapmıştır (Kurun, 31 Ağustos 1938: 3; Cumhuriyet, 31 Ağustos 1938: 6).

Okspor'un aktif olarak çalıştığı bu dönemde beden eğitimi ve sporun yaygınlaştırılması ve toplumun fikri ve bedeni sağlığının geliştirilmesi gibi hedefler doğrultusunda 3530 sayılı Beden Terbiyesi Kanunu yürürlüğe girmiştir. Bu kanun çerçevesinde yapılan görüşmelerde ülkede sporun yayılmasının yanı sıra dokuz ayrı spor federasyonu kurulması planlanmıştır. Bu federasyonlar içinde milli sporlardan güreş, binicilik, atıcılık ve avcılığın yanında okçuluk da yer almıştır (TBMM, Zabıt Ceridesi, C. 26, 1938: 630). Okçuluğun, kurulması planlanan federasyonlar arasında yer almasında Okspor'un ne derece etkisi olduğu belirlenemese de dolaylı bir şekilde katkı sağladığı söylenebilir.

Eylül 1938'den sonra Okspor'un gerçekleştirdiği çalışmalara göz atıldığında ise kurumun bağlı olduğu Beyoğlu Halkevi'nde 1 Ocak 1939 tarihinde Macaristan'dan davet edilen Dr. Yakoş'un "Okçuluk Tarihi" hakkında verdiği konferansı dışında herhangi bir faaliyete rastlanmamıştır (Akşam, 31 Aralık 1938: 14).

Bu süreçte Atatürk'ün vefatıyla birlikte Okspor Kurumu'nun faaliyetlerinde bir duraksama olmuştur (Yıldız, 2002: 291). Bir yıl sonrasında basına yansıyan haberlerde ise Okspor Kurumu'nun senelik kongresini 1 Ekim 1939

tarihinde gerçekleştirdiği tespit edilmiştir. Kongrenin ana başlıklarında genel sekreterlikçe hazırlanan rapor, aza teklifleri, kurumun yeni idaresi, tefiş heyeti ve onur kurulu seçimi, kurumun mali ve idari durumu hakkında alınacak kararlar, yeni cemiyetler kanununa göre tüzükte yapılması gereken düzenlemeler gibi konular yer almıştır (Cumhuriyet, 27 Eylül 1939: 6; Son Posta, 27 Eylül 1939: 7). Lakin kongrede alınan kararlara dair bir habere de rastlanmamıştır.

1937-1939 yılları arasındaki faaliyet devresinden sonra, temin edilemeyen mali ihtiyaçların büyümesi (Revnakoğlu, 1966b: 2230), başlayan II. Dünya Savaşı'nın ülkeye getirdiği ağır koşullar ve kurum üyelerinin bir kısmının askere veya başka yerlere gitmesi gibi sebeplerden dolayı kurum faaliyetlerine ara vermiştir (Kunter, 1943: 16; Hattatoğlu, 2006: 108). Büyük emeklerin ürünü olan Okspor Kurumu, bu süreçte müzesi, kütüphanesi ve arşivi ile mükemmel bir kulüp olma yolundayken, bir süre sonra kapısını kapatmak zorunda kalmıştır (Atabeyoğlu, 1983: 2314). Kurumun ne zaman kapatıldığına dair literatürde net bir bilgi bulunmamaktadır. Lakin Halim Baki Kunter bir makalesinde (Kunter, 1943: 16), Berlin'de Uluslararası Olimpiyat Enstitüsü'nün Müdürlüğünü yapan Dr. Karl Diem'in 1942 yılı yazında İstanbul'da bulunduğu, bu süreçte Okspor Kurumu'na gelerek okçuluk hakkında araştırma yaptığı ve kurumun hatıra defterine 8 Temmuz 1942 tarihli bir not düştüğünden bahsetmiştir. Bu bilgiden hareketle kurumun faaliyetleri durmasına rağmen, 1942 yılına kadar açık kaldığını söylemek mümkündür.

Sonuç

Okçuluğun tarihi Türklerde ilk çağlara kadar uzanmaktadır. Asırlarca Türk kültürünün ve yaşamının bir parçası durumunda olan okçuluk, 19. yüzyılın ortalarına kadar önemini korumuştur. Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethinden sonra savaş esnasında otağını kurdurduğu yeri okçuluk faaliyetleri için vakfetmesiyle birlikte Okmeydanı uzun yıllar bu sporun merkezi haline gelmiştir. Sultan Abdülmecit dönemine kadar önemini koruyan okçuluk, zamanla önemini yitirmiş ve II. Abdülhamit döneminde tamamen durma noktasına gelmiştir. II. Meşrutiyet döneminde tekrar canlandırılmak istense de herhangi bir adım atılmamış ve bu durağanlık Cumhuriyet'in ilk yıllarında da devam etmiştir.

1930'lu yılların başlarında okçuluğun canlanması için bazı adımlar atılmış olsa da bunlar uzun soluklu ve devamlılığı olan adımlar olmamıştır. Nitekim 1937 yılına kadar süren bu durağanlık Atatürk'ün Türklerin milli sporu olan okçuluğun tekrar dirilmesi üzerine verdiği emir ile aşılmıştır. O dönemin okçu üstatları İbrahim ve Bahir Özek, Vakkas Okatan, Necmettin Okyay ve Hafız Kemal Gürses ile o tarihlerde Beyoğlu Vakıflar Müdürü olan tarihçi Halim Baki Kunter'in girişimleriyle İstanbul'da Beyoğlu Halkevi nezareti altında Okspor Kurumu vücuda getirilmiştir.

Okspor Kurumu'nun tesisi okçuluğun geleceği için önemli bir gelişme olsa da devamında bazı zorlukların ortaya çıktığı görülmüştür. Öyle ki okçuluk uzun yıllar icra edilmeyen bir spor olduğu için tekrar aktif hale gelebilmesi adına lazım gelen malzeme, sporun yapılacağı fiziki alan ve eğitimci eksikliği konularında sıkıntılar yaşanmıştır. Bu durum kurumu büyük bir iş yüküyle karşı karşıya bıraktığı gibi, kurumun faaliyete geçmesini de yaklaşık sekiz ay kadar geciktirmiştir.

Tesis edildikten itibaren okçuluk adına birçok önemli vazifeyi üstlenen kuruma, yukarıda adı geçen okçu üstatlar büyük emek vermişlerdir. Her biri okçuluğun canlanması için fedakarlıkta bulunmuş ve yeni neslin sporcu gençlerini yetiştirmek üzere mesai harcamışlardır. Bununla beraber eski bir Türk sanatı olan ok ve yay yapımının tekrar canlandırılması, tarihi belgelerden ve kütüphanelerden sağlanan bilgiler ışığında başta okçuluk olmak üzere Türklerin yaptığı sporların gün yüzüne çıkarılması ve okçulukla ilgili açılan müze için gösterilen gayretler bu spor kültürünün hayatta kalabilmesi adına son derece önemli adımlar olmuştur.

Bunların yanında okçuluğun icra edildiği fiziki alan olarak tarihi Okmeydanı'nın eski öz karakterine döndürülmesi de kurumun en temel meselelerinden biri olmuştur. Meydanın uzun yıllar göz ardı edilmesi, birtakım insanların burayı mesken edinmesine ve tarla alanı olarak kullanılmasına yol açmıştır. Bu durum ise meydanın tarihsel değerine ciddi bir zarar vermiştir. Bu anlamda Okspor Kurumu birtakım düzenlemelerle meydanı atış yapılabilir bir hale koymuştur. Lakin devletin resmî kurumlarını da işin içine dahil ederek Okmeydanı'nın asli kimliğine döndürülmesi adına yaptığı çalışmalar tam bir sonuca varamamıştır.

Kısa vadede birçok genç yetiştiren Okspor Kurumu, 1938 yılı yazında Okmeydanı'nda gerçekleştirdiği müsabakalar ile bu sporun gelişiminde önemli bir yol kat etse de kasım ayında Atatürk'ün vefatı ile bir duraksama yaşamıştır. Akabinde başlayan İkinci Dünya Savaşı'nın etkileri, maddi sıkıntılar ve kurum üyelerinin dağılması üzerine çalışmalarını durdurmak zorunda kalmıştır. Sonuç olarak Türkiye Cumhuriyeti döneminde okçuluğun canlandırılması amacıyla gerçekleştirilen bu ilk önemli teşebbüs, ne yazık ki tam anlamıyla başarılı olamamış ve 1960'lara kadar uzanan bir sessizlik devresine girmiştir.

KAYNAKÇA

1. Arşivler

1.1. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, ŞD. 3187/42, H. 26.09.1340.

BOA, DH.İ.UM. 7/1, H. 02.03.1341.

BOA, ŞD. 203/29, H. 20.02.1341.

Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, 30-10-0-0/ 18-102-22, 15.12.1929.

BCA, 30-10-0-0/ 18-102-25, 26.02.1930.

BCA, 30-10-0-0/17-94-6, 20.04.1936.

BCA, 30-10-0-0/190-303-3, 20.07.1938.

BCA, 490-1-0-0/4-18-2, 06.07.1938.

1.2. Milli Kütüphane

Okspor Kurumu fotoğraf albümü (1994 FOTO ALBÜM 19)

2. Süreli Yayınlar

Akşam

Cumhuriyet

Haber

Hakimiyet-i Milliye

Kurun

Son Posta

Tan

Ulus

3. Resmi Yayınlar

TBMM, Zabıt Ceridesi. (1938). Devre 5, Cilt 26, İçtima 3, TBMM Matbaası.

4. Kitap ve Makaleler

Abdülfeyyaz Tevfik. (1931, 29 Mart). Ok atma merakı. *Cumhuriyet*, 3.

Atabeyoğlu, C. (1983). Spor-okçuluk. *Cumhuriyet dönemi Türkiye ansiklopedisi*, Cilt 9, İstanbul: İletişim Yayınları, 2313-2315.

Atabeyoğlu, C. (1991). *1453-1991 Türk spor sarihi ansiklopedisi*. İstanbul: Fotospor.

- Ayanoğlu, İ. F. (1974). *Okmeydanı ve okçuluk tarihi*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü.
- Demirel İşli E. (1998). Okmeydanı geçmişi, bugünü ve yapılması gerekenler. *Vakıf ve kültür*. 1(3), 28-30.
- Güngör, S. (1937, 3 Eylül). Okçuluğu diriltmek için çalışanlar içinde kısa bir konuşma. *Tan*. 7.
- Güven, Ö. (1992). *Türklerde spor kültürü*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Güven, Ö. (1999). *Türklerde spor kültürü, (Geliştirilmiş ikinci baskı)*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Hattatoğlu, İ. (2006). İstanbul Okmeydanı ve Fatih Sultan Mehmed'in okçuluğu, *Vakıflar Dergisi*. (Özel Sayı), 104-115.
- İrtem, S. K. (1938). *Türk kemaneleri*. Ankara: Ülkü Basımevi.
- Kahraman, A. (1989). *Cumhuriyete kadar Türk güreşi*. Cilt 2, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kahraman, A. (1995). *Osmanlı Devleti'nde spor*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kâmil. (1934). *Türklerde spor*, Türk Tarihinin Ana Hatları eserinin müsveddeleri, Seri II, No. 43, Akşam Matbaası.
- Kandemir. (1937, 28 Mart). Okçuluk-en eski Türk sporu olan okçuluk diriliyor. *Cumhuriyet*. 7.
- Köseoğlu, N. (1953). Okmeydanı'na dair fermanlar ve dikili taşlar. *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, 132, 11-15.
- Kunter, H. B. (1938). *Eski Türk sporları üzerine araştırmalar*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.
- Kunter, H. B. (1942). Milli spor tarihi: Fatih'in İstanbul'da ilk eseri. *Ülkü*, Yeni Seri, 3(25), 12-15.
- Kunter, H. B. (1943). Milli spor tarihi: Okmeydanı'nda eski ve yeni alışmalar. *Ülkü*. Yeni Seri, 3(31), 12-16.
- Muallim Cevdet. (1928). *Spor ruhu*. İstanbul: Selamet Matbaası.
- Münir, H. (1939, 23 Mayıs). Okspor. *Yedigün*. 13(324), 14-17.
- Revnakoğlu, C. S. (1966a). Fatih'in kurduğu Okmeydanı ve Okçular Tekkesi -1-. *Tarih konuşuyor*. 5(25), 2067-2071.
- Revnakoğlu, C. S. (1966b). Fatih'in kurduğu Okmeydanı ve Okçular Tekkesi -3-. *Tarih konuşuyor*. 5(27), 2227-2230.
- Selim Sırrı. (1928). *Terbiye-i bedeniye tarihi*. İstanbul: Devlet Matbaası.
- Selim Sırrı. (1932). *Türklerde beden idmanları*, Türk Tarihinin Ana Hatları eserinin müsveddeleri, No. 18.
- şahintürk, H. (2019). Osmanlı devri Okmeydanları ve İstanbul Okçular Tekkesi. *Ni-*

şangâh-ı İstanbul, Gürsoy Grup Kültür Yayınları, 24-87.

Tahirü'l-Mevlevi. (1913, 5 Kasım). İdâd-ı kuvvet. *Sebilürreşad*. 135-139.

Tarcan, S. S. (1940, 25 Ağustos). Son Okçu Salih Efendi, *Ulus*. 2.

Tayga, Y. (1990). *Türk spor tarihine genel bakış*. Ankara: T.C. Başbakanlık Gençlik ve Spor Genel Müdürlüğü.

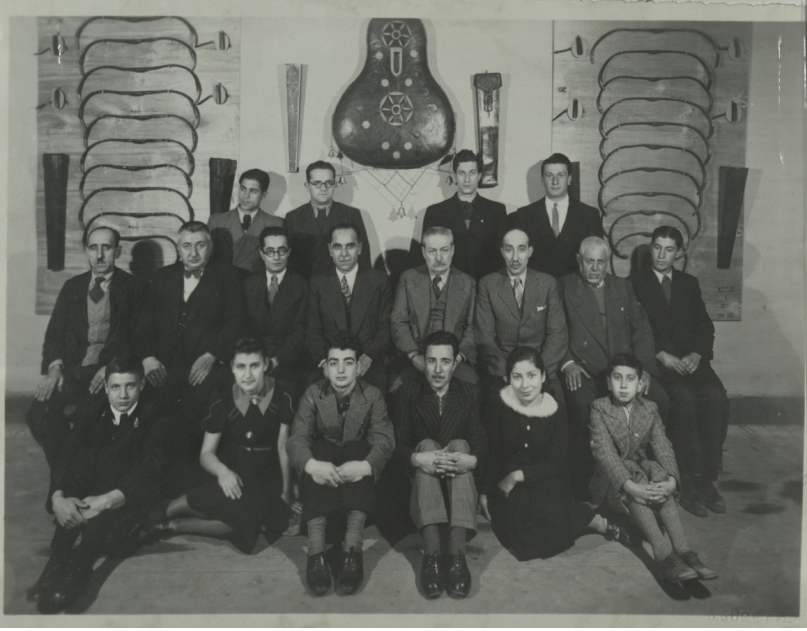
Yıldız, D. (t.y.). *Türk spor tarihi*. İstanbul: Üç-er Yayıncılık.

Yıldız, D. (2002). *Çağlarboyu Türklerde spor*. İstanbul: Telebasım.

Yücel, Ü. (1999). *Türk okçuluğu*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.

Ekler

Ek-1. Okspor Kurumu üyeleri (Millî Kütüphane, 1994 FOTO ALBÜM 19)

Ek-2. Okspor Kurumu'nda çalışma yapan üyeler (Millî Kütüphane, 1994 FOTO ALBÜM 19)

Ek-3. Yay ve ok yapan ustalar yeniden faaliyete geçiyor (Cumhuriyet, 7 Mayıs 1938: 6).

Okspor kulübü açılırken...

Yay ve ok yapan ustalar yeniden faaliyete geçiyor

Bu san'atın ustalarından Besim Özok tarihe karışan alât ve edevatını çıkararak tezgâhını tekrar kurdu

Türk san'atları içinde son nefesini vermek üzere olanlardan birçokları, Güzel San'atlar Akademisinin bir köşesinde kurulan yuvada ölümden kurtarılmıştır. Burada, bu eski güzel san'atların son üstadları, gayret ve ihtimamla, Türkün ruhundan kopmuş ve öz malı kalmış güzellikleri, yeni nesle öğretmekle meşguldürler.

Bunu sevincele kaydederken, bir noktada durmak mecburiyetini duyuyorum. Acaba, Güzel San'atlar Akademisinin, Şark Tezyini San'atlar şubesine girememiş, unutulmuş ve böylece ölüme mahkûm bulunmuş başka san'atlarımız yok mudur?

Bu endişem yersiz değildir. Dün, ok üstadlarıyla konuşurken;

— Bizde, galiba, artık yay ve ok yapabilmek imkânı kalmamıştır, bunun ne ustası, ne de malzemesi mevcud değildir, dedikleri zaman, ne yalan söyleyeyim, içim sızladi.

Yay ve ok ki -nekadar tekrar edilse,

Besim Özok, atölyesinde eski yayları tamir ediyor

ri, sonra kabzalarındaki renkli timsah ve

Ek-4. Okmeydanı'nda yapılan atış müsabakaları (Cumhuriyet, 4 Temmuz 1938: 6)

Dün Okmeydanında yapılan atışlar

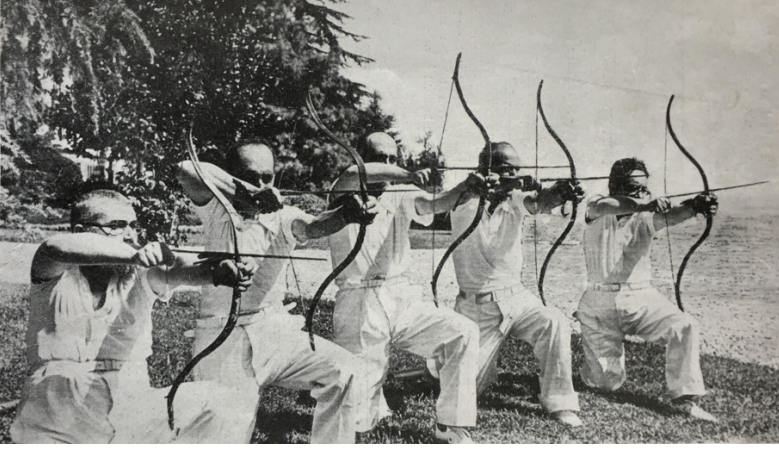

Dün yapılan ok atışlarından güzel bir intba

Dünkü müsabakalara giren sporcular ve hakemler

Ek-5. *Okspor Kurumu'nun yaşlı üyelerinden oluşan bir ekip: Soldan sağa: Necmettin Okyay, Bahir Özok, İbrahim Özok, Vakkas Okatan, Kemal Gürses (Kunter, 1938: 33).*

Ek-6. *Okspor Kurumu üyelerinden Betül Or uzun mesafe atış taliminde (Kunter, 1938: 32).*

Bölüm 3

LOZAN KONFERANSI'NDAN ANKARA ANTLAŞMASI'NA TÜRKİYE-IRAK SINIRI VE MUSUL SORUNU

Müzehher YAMAÇ¹

¹ Doç. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü,
ORCID NO: 0000-0001-8587-330X

Giriş

30 Ekim 1918 yılında Mondros Mütarekesi'nin imzalanması sırasında Arabistan ve Basra Körfezi'ne kadar olan topraklar Osmanlı Devleti'ne aittir, ancak İngilizler 10-11 Kasım 1918'de Musul vilayetini işgal etmişlerdir (Türkmen, 2001, s.41). Musul'un İngiliz işgali altında Arap egemenliği altında olmasını istemeyen Türkmenler ve Kürtler, Anadolu'da başlayan Millî Mücadele'nin verdiği güçle İngilizlere karşı mücadele etmeye başladı. Mücadelenin destekçisi Mustafa Kemal, Özdemir Bey komutasındaki birlikleri Aralık 1921'de bölgeye göndererek Revanduz'u ele geçirmiştir. Türk birlikleri İngilizleri mağlup ederek 21 Ağustos 1922'de Musul'a yaklaşmışlardır (Akgül, 2001, s.22). Özdemir Bey 31 Ağustos 1922'de üç bin kişilik İngiliz kuvvetini bozguna uğratmış, fakat İngilizler bölgeye yeni kuvvetler getirirken Türk birlikleri bir kısmının Yunan işgali nedeniyle Anadolu'ya gönderilmesiyle güçsüz düşmüştür. Türkiye, Lozan Konferansı öncesinde Musul'u silah zoruyla almaya karar vermiş olmasına rağmen, konferansın başlamasıyla birlikte diplomatik yöntemlere daha fazla ağırlık vermeyi uygun buldu. Böylece Musul için planlanan askerî harekâttan 1922 yılı sonunda vazgeçildi (T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, 1993). Musul vilayetinin toprakları İran, Suriye ve Anadolu'yu Irak ile bağlayan yolların kavşak noktasında yer almaktadır (Kaymaz, 2014, s.39). Musul İngilizler açısından hem Irak sınırının savunulması hem de stratejik açıdan önemli bir bölgeydi. Petrol kaynaklarına sahip olması açısından da önemliydi. Türkler açısından ise Anadolu'nun ayrılmaz bir parçasıydı ve sınırların korunması bakımından stratejik bir öneme sahipti. Ancak bölgede nüfus bağlamında Türklerden başka Araplar ve Kürtler bulunmaktaydı (Kinross, 2012, s.420). Kurtuluş Savaşı'nın ardından Mudanya Ateşkes Antlaşması (11 Ekim 1922) imzalanmış sıra diplomatik mücadeleye gelmiş ve Musul meselesinin çözümlenmesi Lozan Konferansı'na kalmıştır.

1- Lozan Konferansı'nda Musul Sorunu

Konferans görüşmelerinde Türkiye'yi temsil edecek heyete Baş delege İsmet Paşa, Eski Maliye Bakanı Hasan Bey (Saka), Sıhhiye Vekili Doktor Rıza Nur Bey seçilmiştir. Seçilen heyete Lozan'da takip edilecek esaslar hakkında Türkiye Büyük Millet Meclisi Bakanlar Kurulu tarafından bir karar metni verilmiştir (Budak, 2008, s.297). Musul dosyası resmi olarak konferansa taşınmadan evvel İngiliz ve Türk heyetleri arasında ikili görüşmeler gerçekleşmiştir. Lord Curzon ilk olarak İsmet Paşa ile ardından da İkinci Delege olan Dr. Rıza Nur ile bir görüşme gerçekleştirdi. Yapılan bu ön görüşmelerde Türk tarafı, Musul'un Misakımillî sınırları içinde olduğu için Türkiye'ye verilmesi gerektiğini savunmuş, bunun için de tarihsel, iktisadi ve etnik nedenleri içeren bir savunmada bulunmuştur. Lozan görüşmelerinde Türkiye'yi temsil etmek üzere görevlendirilen İsmet Paşa, Lord Curzon'a Türk milletinin varlığını korumak için çok fazla acılara katlandığını, sayısız fedakârlıklarda bulunduğunu, Anadolu'nun petrole ihtiyacı olduğunu söylemiş, Curzon ise

Musul meselesinin petrolle ilişkisi olmadığını savunarak Musul'da direktmek yerine Londra'dan borç para almalarını önererek bu konuyu özel petrol firmalarıyla görüşmelerini önermiştir (Uzgel, 2018; Kürkçüoğlu, 2018, s.260).

Konferansın birinci döneminde meselenin 27 Kasım 1922 tarihinde görüşülmesi planlanmış, ancak sorunun barış içinde bir çözüme ulaştırılması konusunda anlaşmalarına rağmen Türkiye'nin Musul petrollerinden pay istemesi İngilizler tarafından reddedilmiş, Londra'da Türk temsilciler ve İngiliz petrol uzmanlarıyla yapılan görüşmelerde bir sonuca ulaşılamamıştır. İsmet İnönü'nün Bakanlar Kuruluna gönderdiği 30 Kasım 1922 tarihli raporda Musul'u kesinlikle talep ettiğini yazmaktadır. 10 Aralık'ta Lord Curzon ile yaptığı görüşmede Musul sorununu gündeme getirmiştir. Lord Curzon'a İngiltere'den gönderilen talimata göre; Musul vilayetinin Türkiye'ye verilmesi İngiltere'nin durumunu zayıflatacak, Irak'ta ulaşımı sekteye uğratacaktır. Bundan dolayı İngiltere Musul'un verilmesine karşıdır (Şimşir, 1990, s.152).

Lord Curzon, 14 Aralık 1922 tarihinde İsmet Paşa'ya yazdığı mektupta Musul vilayetini geri almak için öne sürülen gerekçeleri uygun bulmadığını belirtmiştir: "*İngiltere, Milletler Cemiyeti kararlarına uygun olarak manda yönetimiyle yönettiği bir ülkeyi iade edemez ve bu nedenle hükümet Musul vilayetini geri vermeyi düşünmez*" sözleriyle açıklamıştır (Al-Hirmizi, 2005, s.37).

Journal des Débats gazetesi 28 Kasım 1922 tarihli sayısında konferans görüşmelerinde artık petrol konusunun liderlik edeceğini, Musul kentinin önemli olduğunu, Türkiye'nin sınırlarının belirlenmesi meselesinin ertelendiğini, Boğazlar ve Kapitülasyonlar meselelerinin ise detaydan ibaret olduğunu yazmaktadır. Gazete, Lord Curzon ile İsmet Paşa arasındaki ikili görüşmede İsmet Paşa'nın Musul konusunda ısrarcı olduğunu, Lord Curzon'un ise Milletler Cemiyeti formülünü önerdiğini yazdı. Gazete, Musul konusundaki Türk talepleriyle ilgili olarak Fransa'nın İngiltere'ye gereken desteği vermediğini ve İngiltere'nin politikasına tam destek verilmesi gerektiğini belirtmiştir (Ek.1, Journal des Débats, 28 Kasım,1922, s.1).

Lord Curzon'un konuyu Ülke Sorunları Komisyonu'na götüreceğini 19 Ocak 1923 tarihli bir mektupla İsmet Paşa'ya bildirmesi üzerine, İsmet Paşa 23 Ocak 1923'te Türk tezini detaylı bir şekilde Lozan görüşmelerine getirmiştir (Meray, 1993, s.343-378). Lord Curzon öncülüğünde başlayan görüşmelerde Curzon, İsmet Paşa ile yaklaşık 1,5 aydır sürdürdükleri ikili görüşmelerin sonuç vermediğini, bu nedenle eski yöntemlere başvurmak gerekeceğini belirterek İsmet Paşa'dan komisyon huzurunda görüşlerini açıklamasını istemiştir. İsmet Paşa ise herkes tarafından bilinen konularda bir değişim olmadığını belirterek, bu vilayetin Mondros Ateşkes Antlaşması ile İngiltere tarafından işgal edildiğini ve bu nedenle Türklere iade edilmesi gerektiğini iddia etmiştir (Le Temps, 1923, s.6; Hakimiyet-i Milliye, 1923, s.2). Bu sırada Musul ile ilgili gelişmeler ayrıntılı bir şekilde Ankara'ya ulaştırılmaktadır.

Rauf Bey de Lozan'dan gelen bilgileri Büyük Millet Meclisinin 25 Ocak'taki ikinci gizli oturumunda gündeme getirmişti (TBMMGCZ, C.III, 2023, s.1120-1123). Meclisin 28 Ocak 1923 gizli oturumunda devam eden görüşmelerde Musul'un geleceği ile ilgili endişeleri yer almaktaydı. Dr. Abidin Bey, hem Lozan'daki Türk heyetini, hem de Rauf Bey hükûmetini eleştirmektedir (Şimşir, 1985, s.163-165).

Musul Sorunu 23 Ocak 1923 oturumunda sabah ve öğleden sonraki oturumunda görüşülmüştür (Hakimiyet-i Milliye, 1923, s.2). İngiliz Baş Delegatesi Lord Curzon, *"İmzalamayı arzu ettiğimiz barışla çözümlenmesini istediğimiz en önemli konulardan biri Türkiye'nin Asya'daki Irak ve Suriye ile olan sınırlardır"* sözleriyle sabah 11.00'deki oturumun açılışını gerçekleştirmiştir (Karan, 2018, s.209). Manda sisteminin ve Milletler Cemiyetinin önemini savunmuştur (Tanin, 25 Ocak 1923, s.1).

İsmet Paşa Musul meselesinin ikili görüşmeler yolu ile çözümlenemediğini, Musul'un Türkiye açısından siyasi, tarihi, coğrafi, ekonomik, askerî önemini açıklayan bir konuşma ile Türkiye'nin tezini savunmuştur (İkdam, 28 Ocak 1923, s.2). Lord Curzon İsmet Paşa tarafından önerilen halk oylamasına başvurulmasının yararlı olmadığını, Musul meselesinin

Milletler Cemiyeti'ne havale edilmesinin Fransa ve İtalya'nın da isteği olduğunu belirtmiştir (Meray, 1993, s.370).

Le Temps gazetesinin 23 Ocak 1923 tarihinde okurlarıyla paylaştığı habere göre; İsmet Paşa Milletler Cemiyeti ya da başka bir kuruluşun hakemliğine ihtiyaç olmadığını, bu toprakların Türk toprağı olduğunu ve Türkiye'ye iade edilmesi gerektiğini yinelemiştir. İngilizler ise anlaşmazlığın Musul konusunda değil, Türkiye-İrak sınırının belirlenmesi konusunda olduğunu ve sonucunda Milletler Cemiyeti hakemliğine başvurmaktan geri durmayacaklarını belirtmişlerdir (Le Temps, 24 Ocak 1923, s.6). Türkiye kuvvet kullanmak yolunu seçerse, İngiltere Milletler Cemiyetine tek başına gidecektir (Harp Akademileri Komutanlığı, 1993, s.43). Lord Curzon'a göre, Türkiye bu çözümü kabul etmelidir. Türkiye'nin uluslararası arenadaki yalnızlığını da göz önünde bulunduran İngiltere, konuyu Milletler Cemiyetine taşımada istekliydi. Bu arada Milletler Cemiyetinin aktif bir üyesi olan İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya tarafından destekleniyordu (Meray, 1993, s.374-377). Curzon'un görüşlerinin diğer ülke temsilcileri tarafından da desteklendiği gözlemlendi. Oturum, Amerikan delegasyonunun tutanaklara geçmesini talep ettiği deklarasyon metninin okunmasıyla sona erdi. Okunan deklarasyon metninden Amerikan hükümetinin açık kapı politikasını sürdürdüğü ve müttefikleri destekledikleri ancak, Türkiye Büyük Millet Meclisinin kendilerine tanıdığı ayrıcalıklar nedeniyle Türklere çok fazla baskı yapmadıkları görülmektedir (Şimşir, 1990, s.428)

24 Ocak 1923 günü Milletler Cemiyeti Genel Sekreteri Sir Druimmond Lozan'a gitmiş ve burada Musul işini Milletler Cemiyetine götürmenin yönemi belirlenmiştir (Şimşir, 1990, s.435). Aynı tarihli The Times gazetesi; Birinci Komisyonda Lord Curzon'un Musul sorunu hakkında İngiliz görüşünü savunduğunu, ancak İsmet Paşa liderliğindeki Türk delegasyonunun öneriyi reddettiğini okurlarıyla paylaşmaktaydı (The Times, 24 Ocak 1923, s.10): Tartışma İsmet Paşa'nın Türk tezini tarihi, siyasi, coğrafi, etnolojik olarak savunmasıyla başlamış, Lord Curzon Türk tezini geçerli bulmayarak, bağımsız bir soruşturma için konuyu Milletler Cemiyetine götürmenin en doğru seçim olacağını açıklamıştı. Sorun bir aradan sonra komisyonun öğleden sonraki toplantısında tekrar gündeme geldiğinde Türk delegasyonu öneriyi tekrar reddetmişler, Lord Curzon Milletler Cemiyetine konferansta uluslararası barışı tehdit eden bir sorunun ortaya çıktığını bildireceğini bu nedenle bütün yaptırımların devreye sokulacağını açıklamaktaydı. İsmet Paşa'nın cevabı önceki gerçek dışı açıklamalarının tekrarı ya da sorulardan kaçınmak şeklinde olmuştur. Ayrıca İsmet Paşa Türkiye Büyük Millet Meclisinde tüm Türk ve Kürtlerin temsil edildiğini, Musul Kürtlerinin seçim yapamadıklarından temsil edilmediklerini, Musul'un anavatanın bir parçası olduğunu, petrol sorunu olmadığını ancak, Musul kendi kontrolünde olduğu için Musul petrolünün işletilmesine bir diğer anlamıyla sömürülmesine izin vermeyeceklerini belirtmiştir. Lord Curzon; Türklerin Fransa'nın Suriye üzerindeki mandaterliğini kabul ettikleri halde, İngiltere'nin mandaterliğini kabul etmediklerini, halk oylamasının mümkün olabilmesi için bir işgal ordusunun bölgede bulunması gerektiğini, halkoylaması komisyonunun oylamanın yapılmamasına karar verdiklerini, ayrıca okuması yazması olmayan halka, halk oylaması yapılmasının zor olduğunu açıklamıştır. Milletler Cemiyetinin İngiltere'nin davasını incelemeye gönüllü olduğunu, Türkiye'nin kendi davasında haklı olmadığından güvensiz olduğunu bu nedenle teklifi kabul etmediğini, eğer Türkler teklifi kabul etmezlerse basından öğrendiği ve elindeki bilgilere göre Türklerin askerî seçeneği kullanmayı tercih etmeleri durumunda Birleşmiş Milletlerin 11. maddesine uygun olarak hareket edeceğini ve bu açıklamasıyla da savaş tehdidinin de tüm üyeleri ilgilendireceği uyarısında bulunmuştur. Cemiyet toplanacak ve anlaşmada öngörülen tedbirleri uygulayacaktır. Fakat bu yolu tercih etmediğini, aksi takdirde olacıklardan İsmet Paşa'nın sorumlu olacağını açıklamıştır. İsmet Paşa ise cevaben yaptığı konuşmanın sonunda, Lord Curzon'un iddialarından ikna olmadığını açıklamıştır.

İngiliz baş degesi, İsmet Paşa üzerinde herhangi bir etki yaratamayacağını görünce, Musul sorununu Milletler Cemiyetine götürme niyetini açıklamış ve 25 Ocak 1923 tarihinde Milletler Cemiyeti Başkanına gönderdiği bir dilekçeyle, Türkiye ile Irak arasındaki sınır ihtilafının mümkün olan en kısa sürede Cemiyet Konseyine taşınmasını talep etmiştir (Hakimiyet-i Milliye, 1923, s.2; Anadolu'da Yenigün, 1923, s.1). Lord Balfour, beş gün sonra Ce-

miyetin İngiliz temsilcisi olarak Konseyi “barışa yönelik tehdidi önlemeye” çağırması ve Milletler Cemiyeti Anayasası’nın 7. Maddesi’nin Türkiye’yi geçici üye olarak tanıdığını ifade etmiştir. Cemiyet Başkanı M. Viviani de aynı maddede atıfta bulunarak Türkiye’ye diğer ülkelerle eşit muamele yapılacağını beyan etmiştir (Sonyel, 1974, s.149; Türk Tarih Kurumu, s.41-113). İsmet Paşa 26 Ocak 1923’te Ankara’ya gönderdiği telgrafta Musul’un Milletler Cemiyetine havale edilmesinin onu tehlikeye atmak anlamına geleceğini yazmaktadır (Şimşir, 1990, s.445). Konu Türkiye Büyük Millet Meclisinin 27 ve 28 Ocak 1923 tarihli gizli oturumlarında tartışılmış ve Musul vilayetinin Türkiye için stratejik önemine değinilmiştir (TBMMGCZ, C.III, 2023, s.1274).

Fransız ve İtalyan heyetler 30 Ocak’ta İsmet Paşa’ya daha önce Lord Curzon tarafından hazırlanan antlaşma taslağı hakkında açıklayıcı bilgiler verdiler. Bu antlaşma taslağında Irak sınırı Milletler Cemiyetinin kararına bırakılıyordu. 30 Ocak 1923 tarihine kadar devam eden görüşmeler esnasında İngilizler Türk tarafının görüşlerini kabul etmemişlerdir (Anadolu’da Yenigün, 1923, s.1). 31 Ocak 1923 tarihinde antlaşma metni Türk tarafına gönderilmiş ve Musul’un İngiliz koruması altında Irak’a bırakılmasını talep etmişlerdir. İsmet Paşa ise antlaşma taslağındaki bazı taleplerin ilk kez gündeme getirildiğini belirterek cevap hazırlamak için sekiz gün mühlet istemiştir. Aynı tarihte The Times gazetesi şu haberi okurlarıyla paylaşmaktaydı: Türkiye Büyük Millet Meclisi Misakımillî’nin değiştirilemez maddelerini öne sürerek, Türkiye’nin savunulması için hazır olduklarını duyurmaktadır (The Times, 31 Ocak 1923, s.10).

Müttefik temsilcileri 2 Şubat tarihinde kendi aralarında bir toplantı yapmış ve Lord Curzon, Türkiye’den talep edilen 12 milyon sterlinlik savaş tazminatından vazgeçilmesini, buna ek olarak Ağustos 1914’te İngiliz hükümetince el konulan Türkiye’ye ait iki savaş gemisinin bedelinin Müttefiklerin taleplerini karşılamak amacıyla karma bir fona yatırılmasını önermiştir (Sonyel, 1997, s.48). Bu sırada İngiliz temsilciler Türk heyetine verilen antlaşma taslağının 4 Şubat 1923’e kadar cevaplandırılmasını istemişlerdir. İsmet Paşa 4 Şubat 1923’te antlaşma tasarısının beşinci maddesine göre “Barış yapılmasına engel olmamak için meselenin konferans programından çıkarılarak bir yıl içinde Türkiye ile İngiltere arasında çözümlenmesini kabul ettiklerini” bildirmiştir (Meray, 1993, s.9; Anadolu’da Yenigün, 1993, s.1).

Türk delegeler tarafından sunulan Sınırlar, Trakya, Karaağaç, Meriç Demiryolu, Adalar, Boğazlar, İmroz ve Bozcaada, Gelibolu garnizonu ve Anzak mezarları ile ilgili öneriler kabul edilirken, Musul sorunu Türkiye ile İngiltere arasında doğrudan görüşülmek üzere bir yıl ertelenmiştir. Adli kapitülasyonlar konusunda Türkiye’deki yabancıların durumuna ilişkin olarak Müttefiklerin hazırladığı formülü reddederek, kendi karşı formüllerini öne sürerek taslaktaki mali ve ekonomik sorunlara ilişkin maddelerin daha sonra görüşülmek üzere antlaşmadan çıkarılmasını önerdiler (Sonyel, 1974, s.52). Olum-

suz cevap üzerine Lozan görüşmeleri kesilmiştir (Nutuk, 1981, s.526). Sonuç olarak, İngiliz delegasyonu 5 Şubat 1923 tarihinde Lozan'dan ayrılmıştır.

Görüşmelerin kesilmesi üzerine İsmet Paşa da 16 Şubat'ta İstanbul'a gelmiştir. Times gazetesi 19 Şubat'ta İsmet Paşa'nın İstanbul'da bulunduğu sırada General Charles Harington, İngiliz Yüksek Komiseri Nevile Henderson ve diğer iki meslektaşıyla görüşmeler yaptığını yazmaktadır. Lord Curzon tarafından kendisine iletilen mesaj içeriğinde; İngiliz tarafının Lozan Antlaşması'nı imzalamaya hazır olduğu, bu teklifin Türklerin lehine olduğu ve reddetmenin akıllıca olmayacağı yer almaktadır. Ancak İsmet Paşa dostane ve kibar bir tavır içinde olmakla birlikte kesin bir açıklama yapmamıştır (The Times, 19 Şubat 1923, s.11). İsmet Paşa, Ankara'ya döndüğünde 21 Şubat 1923'te Türkiye Büyük Millet Meclisinde Lozan görüşmeleri hakkında bilgi verdi. İngiltere'nin kamuoyunu Türkiye karşıtı hale getirme çabalarını ve tarafların petrol konusundaki çabalarını ayrıntılı olarak anlatmıştır (TBM-MGCZ, C.III, 2023, s.135). Musul sorununu Arazi Komisyonu'na taşıyan İngiltere, kamuoyunu Türkiye aleyhine çevirmeye çalışmıştır. Türkiye ise Musul meselesini diğerlerinden ayırarak çözmeye çalıştı. İngilizlerin "*Türkiye'nin Musul ısrarı nedeniyle Konferans kesintiye uğradı*" propagandasına karşı çözüm olarak ortaya koyduklarını anlattı. Bu açıklamanın ardından Meclis'te tartışmalar yaşanmaya başlamıştır. Tasarıya muhalif olan milletvekilleri Ali Fuat Cebesoy'un başkanlığında yapılan gizli oturumda bunu Misakımillî'den bir taviz olarak değerlendirmişlerdir (TBMMGCZ, C.III, 2023, s.1291-1294; 1307-1309). Başbakan Hüseyin Rauf Bey söz alarak milletvekillerini sakinleştirmeye çalışmış, milletvekillerinin sorularını yanıtlamaya çalışmıştır (TBMMGCZ, C.III, 2023, s.317-318). Tartışmalar 3, 4, 5 ve 6 Mart 1923 tarihli toplantılarda da devam etmiştir (Jaeschke, 1989, s.6). Başta İsmet Paşa olmak üzere Lozan'a giden heyeti Misakımillî'den taviz vermekle suçlayan milletvekilleri, İngiltere'nin Türkiye'ye karşı sömürgeci bir ruh dayatması, Türkiye'nin bunu reddederek, savaşmayı tercih edeceğinden söz etmektedir (TBMMGCZ, C.IV, 2023, s.135,153,163). Konuşmaların uzaması üzerine söz alan Atatürk, Meclisteki gerginlik ortamının dışarıya yanlış aksedebileceğinden, bu konuyu uzatmamak gerektiğini ifade etmiştir (TBM-MGCZ, C.IV, 2023, s.173). Türkiye için asıl önemli olan idarî, iktisadi, mali ve siyasi meselelerde isteklerini kabul ettirmesidir. İlave olarak; "*Bizim böyle bir barış projesini kabul etmemiz mümkün değil. Çünkü doğrudan doğruya bağımsızlığımızı etkileyecek şartlar içermektedir. Musul meselesinden vazgeçmek değil, Türkiye'nin kurtuluşunu ve bağımsızlığını tam ve kesin bir şekilde gerçekleştirmek için ertelemektir.*" M. Kemal Atatürk, Lozan'a giden Temsil Heyeti'nin görevini eksiksiz olarak yerine getirdiğini ve bu nedenle devamından yana olduğunu açıklamıştır (TBMMGCZ, C.IV, 2023, s.174). Mustafa Kemal Paşa; "*Musul'un yapılacak askerî seferle almanın mümkün olabileceğini ancak, savaşın ne kadar süreceğinin belirsiz olduğundan ötürü bu yolu tercih etek iste-*

mediğini” milletvekillerine anlatmıştır (Yalçın, 2010; Türkdoğan, 2010, s.320).

İtilaf cephesinde, 21-27 Mart tarihlerinde Lozan’da hazırlanan Barış Antlaşması taslağına ilişkin Türk önerilerini görüşmek üzere Londra’da bir konferans toplandı. 28 Mart-1 Nisan 1923 tarihinde hazırlanan ortak nota İsmet Paşa’ya gönderildi (Meray,1993, s.69-70). 8 Mart 1923’te cevabi bir nota niteliğindeki Türk karşı projesi İtilaf Devletleri Yüksek Komiserine sunulmuştur (Şimşir, 1990, s.163-165). Türklerin, mevcut durumun değerlendirilmesinde çözüme kavuşturulan konular dışında, Mütteliklerin makul bulunduğu önerilerde bulunmasının ardından, iki buçuk aylık bir aradan sonra Lozan’da müzakereler yeniden başladı (Meray, 1993, s.69-70).

2- Lozan Konferansı’nın İkinci Dönemi (23 Nisan - 24 Temmuz 1923)

Lozan Barış Konferansı’nın ikinci dönem görüşmeleri başlarken Fransa’yı Diplomat Maurice Bompard ve Büyükelçi Camille Barrère yerine İstanbul Yüksek Komiseri General Maurice Pellé, İngiltere’yi Lord Curzon yerine Türkiye Büyükelçisi Sir Horace Rumbold, İtalya’yı ise Marki Camille Garroni yerine Jules César Montagna temsil etmektedir. Yapılan bu değişiklikle Türkiye’yi daha iyi tanıyan kişilerin gönderildiği anlaşılmaktadır (Sonyel, 2006, s.176). Bu konferans döneminde üç komisyon kurulmuş; siyasi ve bölgesel konularla ilgili ilk komisyona Sir Horace Rumbold, mali konularla ilgili ikinci komisyona Fransız temsilci General Pelle ve diğer konularla ilgili üçüncü komisyona da M. Montagna başkanlık etmiştir. Toplantının ilk haftasında; Meriç sınırı, Musul, Düyun-u Umumiye, Kıbrıs, Kapitülasyonlar, Osmanlı Borçları, Meis ve Adakale adaları, Boğazlar ve imtiyazlar konuları gündeme gelmiştir (Karacan, 2018, s.265-312).

Konferans sırasında İngiliz temsilciler Musul’un Irak sınırları içinde kalması konusunda ısrarcı oldular. Musul meselesi Türk-İngiliz ilişkilerini gerginleştirince, her iki taraf da sorunun çözümünü konferans sonrasına bırakma konusunda anlaşdılar (Gönlübol, 1997; Sar, 1997, s.67). İngilizler Musul meselesinin çözümü için tayin edilen sürenin altı aya indirilmesini istemişler, ancak Türk temsilciler bu müddeti ret ederek dokuz ayda ısrarcı olmuşlardır (Yeni Adana, 1993, s.393, s.1). 17 Temmuz’da yapılan son toplantıyla Konferans müzakereleri sona ermiş, M. Montagna Antlaşmanın 24 Temmuz’da imza edileceğini açıklamıştır (Karacan, 2018, s.621). Lozan Barış Antlaşması 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanmış ve Musul sorununun çözümü gelecekteki müzakerelere bırakılmıştır (Avustralya Adelaide Gazetesi, 1923, s.9). Türkiye-İrak (İngiltere) sınırının Antlaşmanın 3. Maddesi ile 9 ay içinde iki devlet arasında anlaşma yolu ile belirlenmesi, anlaşma yapılmazsa, Milletler Cemiyetine götürülmesi kararlaştırılmıştır (Soysal, 2000, s.81).

Lozan Konferansı’nın tamamlanmış olması birçok basın organında yer almıştır. Tanin gazetesi Anlaşmayı “Sulh Muahedesi İmza edildi” (Tanin, 25 Temmuz 1923, s.1), Vakit gazetesi “Lozan’da Sulhumuzun imza merasi-

mi gayet sade olmuştur” başlıklarıyla duyurmuştur (Vakit, 29 Temmuz 1923, s.1). Fransız gazetelerinin genelde olumlu görüşte olduğu anlaşılmaktadır. Le Petit Journal gazetesi, “Doğu Barışı, Lozan’da İmzalandı” başlığı ile barış antlaşmasının tatmin edici olduğunu, uzun ve yorucu müzakerelerin bitmiş olmasının memnuniyet yarattığını yazmıştır (Le Petit Journal, 25 Temmuz 1923, s.1). Le Figaro gazetesi, Lozan Barış Antlaşması’nın tarihe önemli bir not niteliğinde olduğunu, bu antlaşma ile Türkiye’nin ilk kez batılı bir devlet muamelesi gördüğünü, Sevr Antlaşması’nın izlerinin silindiğini ve Misakı-millî anlayışı ile Türkiye’nin şekillendirildiğini yazmıştır. Ayrıca, Kürdistan ve Ermeni devletlerinin kurulmasından söz edilmediğini ve Türkler nezdinde tek olumsuzluğun Musul meselesi olduğunu, bu konuda kararın Milletler Cemiyetine bırakıldığını yazmıştır (Le Figaro, 25 Temmuz 1923, s.1). Lozan Antlaşması’nı takip eden aylarda İngiliz gazetelerinin çoğu, Türk ekonomi politikasının geleceği ve İngilizlerin Türkiye’deki ticaret ve yatırımlarının geleceği hakkında spekülasyon yapmaya devam etti. The Times “Türklerin koşmadan önce yürümeği öğrenmeleri gerekiyor, bu biraz zaman alabilir” diyerek Türklerin herhangi bir ticari kapasiteden oldukça yoksun olduklarına, mevcut yabancı düşmanlığının eninde sonunda ortadan kalkacağına ve Türkiye’nin gerçekleri görerek yabancı yatırımlara güvence vereceğine dair ortak inancı tekrarladı (The Times, 1923, s.11). Ayrıca gazete Türkiye’nin Musul anlaşmazlığı konusundaki politikasının saldırgan olduğundan şikâyet etmekteydi (The Times, 1923, s.13).

Güneydoğu’da Türkiye ve Irak arasındaki sınır, Lozan Konferansı’nda Türk ve İngiliz delegelerin bir sonuca varamamasının ardından kesin olarak belirlenmemiştir. Bu sınır meselesinin çözümü daha sonraki müzakerelere ve ayrı bir anlaşmaya bırakıldı (Toynbee, 2000, s.28). Lozan Antlaşması’nın 24 Temmuz 1923’te imzalanmasının ardından, 23 Ağustos 1923 tarihinde

Türkiye Büyük Millet Meclisinde onaylanmıştır. (TBMMZC, Devre II, C.I, s.264-291; Sonyel, 1995, s.356; İkdam, 24 Ağustos 1923.)

3- İstanbul Haliç Konferansı

19 Mayıs 1924’te İstanbul’daki (Haliç Konferansı) yapılan toplantıya Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Fethi Bey, bir grup milletvekili ile İngiliz heyetine başkanlık eden Sir Percy Cox katılmıştır (Meray, 1969, s.4). Lozan Antlaşması’nın 3. Maddesine göre:

“Türkiye ile Irak arasındaki sınır, Antlaşma’nın yürürlüğe girişinden başlayarak dokuz ay içinde, Türkiye ile Büyük Britanya arasında yapılacak dostça bir anlaşmayla çizilecektir. Belirtilen süre içinde iki hükümet arasında bir anlaşma sağlanamazsa, anlaşmazlık Milletler Cemiyeti Konseyine götürülecektir. Türk ve İngiliz Hükümetleri, sınır üzerinde anlaşmaya varılincaya kadar, mevcut durumu herhangi bir biçimde değiştirebilecek hiçbir girişimde bulunmayacaklardır.”

Madde 4'e göre, "Antlaşmada belirtilen sınırlar, antlaşmaya ekli 1/1.000.000 ölçekli haritalar üzerinde çizilecektir. Antlaşma metni ile haritalar arasında bir çelişki olması halinde, antlaşma metni esas alınacaktır" (Meray, 1993, s.3-4). 5 Ekim 1923 tarihinde İngiltere, Türkiye'ye başvurarak Musul sorununun Lozan Antlaşması'na göre görüşülmesini talep etmiştir.

Lozan Antlaşması uyarınca Türk ve İngiliz delegeler arasında müzakereler başladı. 19 Mayıs 1924'te İstanbul'da toplanan Haliç Konferansı'nda TBMM Başkanı Fethi Okyar, Musul vilayeti halkının üçte ikisinin Kürt ve Türk olduğunu ve etnik nedenlerle Türkiye sınırları içinde kalması gerektiğini savunarak Türk tezini savundu. Süleymaniye, Kerkük ve Musul'un Türkiye'ye bırakılması halinde İngilizlere buradaki petrolden pay verileceğini savundu. Aynı zamanda Musul'un Türkiye'den alınması halinde Türkiye'nin güney sınırlarında güvenlik probleminin yaşanacağını, bu nedenle Türkiye'nin savunma tedbirleri için kaynaklarının bir kısmını bu maksatla kullanacağını ifade etmiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 1973, s.83).

İngiltere'yi temsilen de Sir Percy Cox, Musul vilayetinin Irak sınırları içinde kalmasında ısrar etti. Lord Curzon'un taleplerinden daha da ileri giderek, bu kez gündemde olmayan bir etnik meseleyi yeniden gündeme getirmiştir. Hakkari ilinde yaşayan Hıristiyan Nasturileri bahane ederek Irak'ın kuzey sınırlarını Bağdat'tan beş yüz kilometre daha yukarı, kuzeye çekerek Hakkari ilinin de Nasturilere verilmesini istedi. Konferans, İngilizlerin imkânsız teklifleri nedeniyle çıkmaza girmişti. Yaklaşık on gün sonra İngilizler tarafından Fethi Bey'e gönderilen mektupta "...İngiliz Heyeti meselenin Milletler Cemiyeti'ne havale edilmesi gerektiğini beyan eder ve siz

de bunu kabul ederseniz... belgelerin imzalanması için son bir oturum yapılmasını rica ederim" deniliyordu" (Dilan, 1998, s.34). Konferans herhangi bir sonuç alınmadan 5 Haziran 1924'te sona erdi (Gönlübol, 1997; Sar, 1997, s.75). İngilizler sorunun kendi lehlerine çözülmesi için, kurucusu oldukları Milletler Cemiyetine havale etmenin daha uygun olduğu düşüncesindeydiler. İngiltere Lozan Antlaşması'nın 3. maddesi uyarınca, 6 Ağustos 1924'te sorunu Milletler Cemiyetine götürdü. İngiltere'nin başvurusu 19 Ağustos 1924 tarihinde Türk hükûmetine tebliğ edilmiştir. Bakanlar Kurulu İsmet Paşa başkanlığında 3 Eylül 1924 tarihinde toplanarak Milletler Cemiyetine katılacak heyeti belirledi. Bu arada Türkiye'yi zor duruma düşürmek için İngiltere; konferanstan sonra Güneydoğu Anadolu'da Türkiye aleyhine aşiretleri destekledi, bunun sonucunda 12-28 Eylül 1924'te Nasturi Ayaklanması oldu (Öke, 1992, s.129). Ekim ayında, bölgedeki Türk ve İngiliz kuvvetleri arasında bazı çatışmalar çıkmış ve gerginlik artmıştı.

4- Sorunun Milletler Cemiyetine Götürülmesi

29 Ekim 1924 tarihinde Milletler Cemiyeti Konseyi konuyu Brüksel'de yaptığı olağanüstü bir toplantıda Macar Kont Teleki, Belçikalı Albay A. Paulis

ve İsveç'in Bükreş Büyükelçisi Auf de Wirsén'in oluşturduğu üçlü bir komisyon ile ele almıştır. İngiltere adına Lord Palmour, Türkiye adına ise Fethi Bey gerçekleştirdikleri konuşmalarda ülkelerinin konuya ilişkin savlarını açıklamışlardır. Lord Palmour sorunu "*Irak ile Türkiye arasındaki Irak sınırı*" olarak ortaya koyarken, Irak kralı Faysal da Musul'da yaşayan halkın oylarıyla belirlendiğini, bu nedenle konuya Milletler Cemiyetinin karar vermesi gerektiğini belirtiyordu. Fethi Bey ise Irak'ın Türk toprağı olduğunu ve sorunun sınırın Musul'un kuzeyi mi, yoksa güneyi noktasından mı geçeceği konusu olduğunu açıkladı. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra Musul'un işgal edilmesinin kabul edilemez olduğunu ve Musul'da yaşayan halkın kaderinin belirlenmesi için bölgede bir plebisit yapılması gerektiğini savunmuştur. İngiltere bölgede yaşayan halkın okuma yazma bilmediği ve sınır işlerinden anlamadığını gerekçe göstererek bu talebi kabul etmedi. Türkiye o dönemde Milletler Cemiyetine üye olmamasına rağmen, Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü (Aras) başkanlığında bir heyetle temsil edilmiştir. Musul bölgesindeki petrol ve Irak'ın stratejik önemi nedeniyle İngiltere, o dönemde işgali altında bulunan Musul topraklarından vazgeçmek istemiyordu ve bu kararı Türkiye'ye kabul ettirmeye yönelik kararlı görünüyordu. Kendisinin yanı sıra, Konsey'in diğer üyeleri Belçika, Brezilya, İspanya, Japonya, İsveç, Çekoslovakya ve Uruguay'ı etkisi altında tutmaya çalışmıştır. Konsey, her iki tarafın argümanlarını dinledikten sonra 30 Eylül 1924 tarihinde, durumu hem İngiliz ve Türk hükümetleri hem de Musul halkının temsilcileriyle görüşmek ve yerinde incelemek üzere bir Soruşturma Komisyonu kurulmasına karar vermiştir.

5-Tahkikat Komisyonu Çalışmaları

Tahkikat Komisyonunun görevi, tüm belgeleri ve uygun tüm önerileri karar alınması için Meclise getirmektir. Komisyon çalışmalarını sürdürürken İngilizler bir taraftan Irak'ta Türk heyetine zorluklar çıkarıyor, diğer taraftan da sınır bölgesinin kuzeyine doğru yeni topraklar işgal ediyordu. Bu süreçte İngilizler, iki ülke arasındaki sorunu çözmek için sınırda yaşayan aşiretleri kullanarak bir tampon bölge oluşturmayı amaçlamıştır (Cebesoy, 2007, s.498).

29 Ekim 1924 tarihinde Brüksel'de aldığı bir kararla Konsey, "Brüksel sınırı" olarak tanımlanan geçici bir sınır tanımı ortaya koymuş, Türkiye de bu tanımı kabul etmiştir. Konsey ayrıca takip etmek ve kendisine tavsiyelerde bulunmak üzere, İsveç, İspanya ve Uruguay temsilcilerinden oluşan bir özel komite kurmuştur. Komisyon üyeleri 13 Kasım 1924'te Cenevre'de buluşmuşlar, 5 Ocak 1925'te Ankara'ya gelmişlerdir. Bu ziyaret sırasında Başbakan Ali Fethi Okyar tarafından Araştırma Komisyonuna verilen muhtıradaki Türk hükümetinin soruna bakış açısı net bir biçimde ortaya konulmuştur (Öke, 1987, s.150). Ardından komisyon üyeleri 16 Ocak 1925'te Bağdat'ta ve 27 Ocak 1925'te Musul'da incelemelerde bulunmuştur (Öke, 1987, s.154). Bu sırada Doğu Anadolu'da Şeyh Sait Ayaklanması olmuştur (13 Şubat-31 Mayıs 1925). Bu isyan Cumhuriyet'in kurulmasından sonraki ilk Kürt isyanı olması

açısından çok önemlidir. Ayrıca Türk- Kürt kardeşliği tezine karşılık, İngilizlerin “*Kürtlerle Türklerin çok farklı etnik kökenlerden olduğu ve Türklerle bir arada yaşamak istemedikleri*” tezini kuvvetlendirmiştir (Sönmezoğlu, 2011, s.268).

Milletler Meclisi 3 Eylül 1925 günü, Komisyonun raporunu görüşmeye başladı. Rapor 6 bölümden oluşmaktadır. Bunlar sırasıyla Coğrafi, Etnik, Tarihi, Ekonomik, Stratejik ve Siyasi sonuçlardır. Komisyon coğrafi sonuçlarda, konvansiyonel “Brüksel Hattı” tanımını ile Britanya Hükûmeti de, Küçük Zap nehri'nin sınır hattı olarak seçilmesini önermektedir.

Sonuç olarak İngiltere, Musul'un Irak'a bırakılması yönündeki görüşleri desteklemiş, Türkiye ise komisyonun kararını kabul etmediğini açıklamıştır. Türkiye adına açıklamada bulunan Tefvik Rüştü (Aras) Bey, Türkiye'nin manda rejimini tanımadığını ve Musul üzerindeki egemenlik haklarından vazgeçmediğini belirtmiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 1973, s.93).

Milletler Cemiyeti Meclisi, konuyu 19 Eylül 1925'te La Haye Uluslararası Daimî Adalet Divanına götürdü. Türkiye, Konseyin hakem kararı gibi zorlayıcı bir karar almasından endişe ettiği için, 8 Ekim'de Dr. Tefvik Rüştü Divan'a bir telgraf göndererek sorunun siyasi nitelikte olduğunu, Lozan'ın 3/2. Maddesine göre hakem kararı gerekmediğini ve bu durumda Türk Hükûmetinin Divan'a temsilci göndermeyeceğini bildirmiştir. Adalet Divanının 21 Kasım 1925 tarihinde aldığı iki maddelik bir karara göre:

1- 21 Kasım 1925 tarihinde Milletler Cemiyeti Uluslararası Daimî Adalet Divanı, Lozan Antlaşması'nın 3/2 maddesi uyarınca bağlayıcı bir karar almıştır. İhtilafli sınırların nihai olarak belirlenmesini talep edilmiş, Milletler Cemiyeti Meclisinin bu madde uyarınca alacağı kararın her iki taraf için de bağlayıcı olması gerekmektedir.

2- Meclisin kararları oybirliğiyle alınmak mecburiyetindedir. Tarafların temsilcilerinin oylamaya katılması durumunda oyları geçerli olmayacaktır (Gönlübol, 1996; Sar, 1996, s.73).

Meclis, Türkiye'nin katılmadığı, katılsa dahi oyunun geçerli sayılmayacağı 16 Aralık 1925 tarihli toplantısında Komisyon raporundaki tavsiyeleri oybirliğiyle kabul etti. Bu kararla Brüksel Hattı'nın güneyi Irak'a, kuzeyi Türkiye'ye bırakılarak Musul Irak'a bırakılmış oluyordu. Komisyon'un İngiltere'nin talepleri doğrultusunda verdiği bu karar Türkiye nezdinde tepkiyle karşılanmış ve Cenevre'deki Türk temsilcisi geri çekilmiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 1973, s.103).

21 Kasım 1925'te İngiltere'nin istekleri doğrultusunda alınan karara göre, Musul konusunda Milletler Cemiyeti'nin vereceği karar Türkiye için bağlayıcı olacaktır. Konseyin 8 Aralık günlü toplantısında İngiltere Divan kararını olumlu karşıladığını, Türkiye ise Divan'ın Lozan'ın 3/2. maddesini

böyle yorumlamasını kabul edemeyeceğini, bunun Lozan Antlaşması onaylanırken TBMM'nin yaptığı yoruma da aykırı düşüğünü ancak, tarafların oyları ile birlikte, oy birliği ile karar alınabileceğini bildirmişti. Milletler Cemiyeti Meclisi 16 Aralık 1925'te, Türkiye'nin bütün itirazlarına rağmen sınır hakkındaki kararını Musul'un Irak'a bırakılmasını ve sınırın Brüksel Hattı olmasını aynen kabul ederek taraflar için bağlayıcı olduğu açıklandı (Şimşir, 2005, s.871).

İngiliz hükümeti Konsey'in aldığı kararı uygulamaya başladı ve ilk olarak 13 Ocak 1926 tarihinde Irak ile İngiltere arasında 25 yıl geçerlilik süresi olan bir antlaşma imzalandı (Satan, 2013, s.35).Türkiye bu oldubittiyi değiştirmek için o günün koşullarında İngiltere'ye savaş açmak gibi bir yola girmek istememiş, 1926 yılında yeniden İngiltere adına Sir Ronald Lindsay ile Tevfik Rüştü Bey arasında görüşmelere başlamıştır.

6- 5 Haziran 1926 Antlaşması

Ankara Antlaşması, Türkiye Cumhuriyeti adına Dışişleri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü (Aras), İngiltere'nin Türkiye Cumhuriyeti Büyükelçisi ve Olağanüstü Temsilcisi Sir Ronald Charles Lindzey ve Irak Krallığı adına Müdafaa-i Millie Vekili Nuri Said Paşa tarafından imzalanmıştır (Le Temps, 1926, s.1). Antlaşma, "Türkiye ile Irak Arasındaki Sınır" (Madde 1-5), "İyi Komşuluk İlişkileri" (Madde 6-13) ve "Genel Hükümler" (Madde 14-17) olmak üzere üç bölümden ve Nuri Said Paşa, Sir Lindsay ve Dr. Tevfik Rüştü (Aras) tarafından imzalanan bir değişim protokolünden oluşuyordu.

Antlaşma ile "Brüksel Hattı" olarak tanımlanan sınır, Türkiye yararına yapılan bazı düzenlemelerle Türkiye-Irak sınırı olarak kesinleşmiştir. Musul ise Irak sınırı içinde kalmıştır

İngiliz Büyükelçisi Ronald Lindsay, 6 Haziran 1926'da Dışişleri Bakanlığına Irak sınırıyla ilgili uzun süren tartışmaların 5 Haziran'da imzalanan bir antlaşmayla sona erdiğini, Musul'un güvenliğinin garanti altına alınmasıyla birlikte Irak'a bırakıldığını ve Türkiye'ye bazı avantajlar sağlandığını bildirdi (Sonyel, 1989, s.137). Ankara'da 5 Haziran 1926 tarihinde imzalanan Ankara Antlaşması, Türkiye Büyük Millet Meclisine 7 Haziran 1926 tarihinde getirilmiştir. Yapılan konuşma ve tartışmalar sonrasında Dışişleri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü (Aras) Bey söz alarak aşağıdaki sözleri söylemiştir:

...Yakın Doğu'da önemli bir gücü temsil eden Türkiye Cumhuriyeti'nin en önemli politikası, uygar uluslar arasında bir düzen ve ilerleme unsuru olarak çalışmak olduğundan, dünyada ve Yakın Doğu'da barış ve huzurun sağlanması, Irak'ın bağımsızlığı ve refahı ve Britanya İmparatorluğu ile ilişkilerimizin normalleşmesi için bu toprak sorununda fedakarlıklara katlandık. Ülkemiz hassas bir durumdadır. Dokuz yıl süren bir savaştan çıkıyoruz. Musul kararının tanınmaması bizi kaçınılmaz

olarak bir savaşa sürükleyecekti. Faşist İtalya üzerimize yürümeye hazırdı. Gazi (Atatürk) ve hükümeti bunu çok iyi biliyordu. Bu nedenle Musul'dan vazgeçmeyi içimiz kan ağlayarak kabul ettik (Öke, 1991, s.194).

Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından onaylanan antlaşma, 18 Haziran 1926 günü yürürlüğe girmiştir. 1926 yılında Türkiye için en önemli mesele Türkiye-İrak sınırının belirlenmesi, diğer bir deyişle Musul meselesinin kapanmasıydı. Ancak 14. Maddedeki ödeme koşulu hemen yürürlüğe konulamamıştır. Bunun nedeni Irak Hükümeti ile İngiliz ve Avrupalı ortaklarının sahibi olduğu Turkish Petroleum Company'nin ortakları arasında 1926'da yapılan 75 yıl ayrıcalık sözleşmesinden dolayı, Irak bölgesinden çıkarılan petrolerden ancak 1931 yılından itibaren pay almaya başlamışlardır. Türkiye, İngiltere ve Irak, 25 yıllık sürenin 1931 yılında başlaması konusunda anlaşmışlardır. Irak Hükümeti, bu anlaşmadan sonra, petrol şirketinin kendisine yaptığı royalty ödemelerinden, antlaşma gereği olarak Türkiye'ye verilmesi gereken yüzde 10 payı, 1934'den 1954'e kadar, -1945, 1952, 1953 hariç- her yıl düzenli olarak Ankara'ya göndermiştir. Bu ödemelerin toplamı 25.711.649.73 TL'dir. 1931-1955 dönemi sonunda, Türkiye'nin tahsil edilmemiş görünen 26 milyon sterlinlik bir alacağı kalmıştır. 1954 yılından sonra Irak, Türkiye'nin petrol payını ödememiştir. Türkiye 1959 Bütçe Kanunu'ndan başlamak üzere Musul petrolerinden biriken 100 milyon TL, 1986 yılına kadar gelir kaydedilmeye başlanmıştır. Bu tarihten sonra Türkiye'nin Irak petroleriyle ilgisi kesilmiştir (Uluğbay, 2003, s.448-464).

Öte yandan, Türkiye-İrak sınırını belirleyen antlaşmanın üçüncü maddesinde tanımlanan sınır hattını belirlemek üzere bir "Daimî Sınır Komisyonu" kurulmasına karar verildi. Antlaşma'nın yürürlüğe girmesinin ardından Komisyon 18 Ekim 1926 ile 25 Ekim 1929 arasında yedi oturum gerçekleştirmiştir. Zaho'da toplanan ilk oturumda sınırın her iki tarafını yağmalayan haydutlar, sınırı geçen aşiretler, ortak bir sınır belirlenmesi ve sınır olayları ile ilgili önemli kararlar alındı. Türkiye-İrak sınırı topografik, etnik ve demografik açıdan dağlık bölgenin coğrafi yapısından dolayı kontrolünün zor olduğu bir bölgedir. 1926 yılında Türkiye, İngiltere ve Irak arasında imzalanan antlaşma ile sınır sorunu çözülmüştür, fakat sınır problemleri uzun bir süre daha devam etmiştir. 1928 yılında Daimî Sınır Komisyonu toplantıları devam etmiş, sınır ihlallerinin artması üzerine Türkiye 8 Ekim 1928 tarihinde şikayetlerini İngiliz Dışişleri Bakanlığına bildirmiştir. İngiltere tarafından verilen cevapta; sorunun Türkiye ile Irak hükümetleri arasında doğrudan diplomatik ilişkileri ile çözülmesi gerektiği bildirilmiştir (Şimşir, 1926-1929, s.290). 1929 yılında toplanan Komisyon toplantısında, sınır taşları, pasaportu olan Iraklıların sınır girişlerinde karşılaştığı güçlükler ele alınmıştır (Şimşir, 1930-1933, s.19). Aynı yıl Mardin'de yapılan toplantının ardından 17 Ekim 1929 tarihinde Komisyon üyeleri Musul'da toplanmıştır. Toplantının ilk

oturumunda iki komşu hükümet arasındaki ilişkilerin desteklenmesi, ikinci oturumda sınır bölgesinde meydana gelen saldırıların engellenmesi, 20 Ekim 1929'da açılan üçüncü oturumda geçici belgelerin geçerliliklerinin uzatılması, 21 Ekim 1929 tarihli oturumda sınır taşları ve işaretlerinin tahribi konusu, beşinci oturumda ilgili diğer konuların müzakeresi, altıncı oturumda Nasturiler'in sınır ihlallerinin ispatlanması üzerine sınır bölgesinden uzaklaştırılması ve silahsızlandırılması, yedinci oturumda, aşiretlerin sınır ihlalleri meselesi müzakere edilmiştir. İngiltere ve bölgedeki egemenliğini sağlamlaştırmak için Irak ve Suriye'de çıkarları bulunan devletler, bazı aşiretleri silahlandırarak Türkiye sınırlarına yönelmiş faaliyetlerine ara vermeden devam etmekteydiler (Yamaç, 2019, s.24-41). İran sınırından yurda giren Kürt grupları da aynı maksatla hazırlanmış, sevk ve idare edilmişti (Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları, 2012, s.477).

Komisyounun sekizinci toplantısı 17-23 Haziran 1930 tarihinde Mardin'de yapılmıştır. Toplantıda müzakere edilen başlıca konular; sınırda meydana gelen olaylar ve suçların iadesi, aşiretlerin faaliyetlerinin önlenmesi, Türkiye aleyhine propaganda, eylem ve tahriklerden sakınılması, zarar gören sınır taşlarının onarılmasıdır (BCA, 030.10.230.548.8).

5 Haziran 1926 tarihinde Türkiye, İngiltere ve Irak arasında imzalanan Sınır ve İyi Komşuluk İlişkileri Antlaşması'nın ikinci bölümü hükümlerinin uzatılması, Irak Dışişleri Bakanı'nın 8 Aralık 1936 tarihinde Bağdat'taki Türk Büyükelçisine verdiği nota ile 18 Temmuz 1936 tarihinden itibaren uzatılmıştır. Buna göre;

A- 13. Maddenin 1. Fıkrasının sonunda yazılı:

“Bu Komisyon en az 6 ayda bir ve durumun gerektirmesi halinde daha sık toplanır.” cümlesi aşağıdaki cümle ile değiştirilecektir:

“Bu Komisyonun toplanma zamanı ve yerleri iki hükümetçe saptanır”.

B- 13.Maddenin, Komisyonun ilk toplantısına ilişkin son maddesi kalacaktır.

C- Irak ve Türkiye, notaların verişimi gününden başlayarak 2 yıl sonra son vermek hakkına sahip bulunacaktır (Soysal, 2000, s.326).

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Ortadoğu'nun sınırları, bölge gerçeklerinden uzak bir şekilde, özellikle İngiltere'nin menfaatleri doğrultusunda belirlenmiştir. Bölgenin jeopolitik konumu, İngiltere'nin imparatorluk yollarının üzerinde geçiş hattı özelliğine bulunması, bir enerji kaynağı olan petrolün bulunması, çeşitli etnik yapısı ve birçok devletin bölge üzerindeki çıkarları nedeniyle, çok boyutlu bir sorun olarak 1918-1926 yıllarına damgasını vurmuştur. Avrupalı ve Amerikalı birçok petrol şirketi bu dönemde bölgeden

pay alma yarışına girmiştir. Bu nedenle İngiltere'nin Ortadoğu siyasetinin özelinde Irak bulunmaktaydı. Bölgenin başlıca Türkler,

Araplar, Kürtler, Acemler ile değişik Hristiyan gruplardan oluşan çoklu etnik ve kültürel yapısı,1925 yılında Şeyh Sait ve Kürt ayaklanmaları Türkiye'yi oldukça zor durumda bırakmış ve enerjisinin büyük bir kısmını bu ayaklanmaları bastırmak için kullanmıştır. Musul'un kaybedilmesinde diğer bir etken, Kurtuluş Mücadelesinin kazanılmasına rağmen, Türk insanının uzun süren savaş sonunda yorgun olmasına karşılık İngiltere'nin en güçlü döneminde bulunmasıdır. Türk tarafının Lozan Barış Antlaşması'nda "bir vatan parçası olarak" savunduğu sorun, Lozan Antlaşması'nda çözülemeyen bir sorun olarak kalmıştır. İngiltere ile 19 Mayıs 1924 tarihinde Anlaşmazlığın çözümü için İstanbul'da ikili görüşmeler başlatılmıştır. Ancak İngiltere'nin Hakkâri üzerinde hak iddia etmesi nedeniyle Konferans'tan bir sonuç çıkmamıştır. Bunun üzerine İngiltere 6 Ağustos'ta Musul meselesini Milletler Cemiyeti'ne götürmüş ve 30 Eylül 1924 tarihinde Milletler Cemiyeti, bir soruşturma kurulu kurulmasına karar vermiştir. Ancak Hakkâri üzerinde İngiltere'nin hak iddia etmesi nedeniyle Konferans'tan bir sonuç çıkmadı. Bunun üzerine İngiltere 6 Ağustos'ta Musul meselesini Milletler Cemiyetine götürmüş, Milletler Cemiyeti de 30 Eylül 1924'te bir soruşturma kurulu kurulmasına karar vermiştir. Komisyon çalışmalarını sürdürürken, İngilizlerin agresif tutumları ve kuzeydeki yeni bölgeleri işgal etmeleri kanlı olaylara yol açtı. Bu gelişme sonrasında 28 Ekim 1924 tarihinde Konsey, "Brüksel Hattı" adı altında geçici bir Türk-İrak sınırı oluşturmuştur. Milletler Cemiyeti Meclisi, 8 Aralık 1925'te Milletler Cemiyeti Meclisi, Türkiye'nin itirazlarına rağmen La Haye Adalet Divanı'nın kararını onayladığını açıkladı. 16 Aralık 1925'te Türkiye, Soruşturma Komisyonu'nun raporunu onayladı ve Brüksel Hattı'nın güneyindeki toprakların Irak'a devredilmesini kabul eden bir karar aldı. Dönemin iç sorunları, Türkiye'nin yakın geçmişteki savaş deneyimi ve uluslararası arenadaki izole konumu daha fazla direniş gösterilmesini engelledi. Türkiye nihayet Cemiyet Meclisinin kararına uymak zorunda kaldı ve 5 Haziran 1926'da imzalanan Ankara Antlaşması ile Musul'u Irak'a bırakmayı kabul etti. Türkiye, İngiltere ve Irak arasında Ankara'da imzalanan "Sınır ve İyi Komşuluk Antlaşması" büyük ölçüde İngiltere'nin istediği gibi gerçekleşmiş ve Türkiye'nin güneydoğu sınırını oluşturan bugünkü Irak sınırı belirlenmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

T. C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030.10.230.548.8.

T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Musul- Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919), C.I., Ankara, 1993.

Resmî Yayınlar

TBMMG Gizli Celse Zabıtları, C. I, 24 Nisan 1920-21 Şubat 1921, TBMM Basımevi, Ankara, 2023.

TBMM Gizli Celse Zabıtları , C.III, 6 Mart 1922-27 Şubat 1923, TBMM Basımevi, Ankara, 2023.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. IV.,2 Mart 1923-25 Mart 1934, TBMM Basımevi, Ankara, 2023.

Kitaplar

Akgül, Suat, Musul Kerkük Harekâtı, Berikan Yayınevi, Ankara, 2001.

Al-Hirmizi, Arshad, The Turkmen Reality In Iraq, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005.

Arnold J. Toynbee, Türkiye II (Bir Devletin Yeniden Doğuşu), Çev. Kasım Yargıcı, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2000.

Atatürk, Nutuk, Ankara Türk Dil Kurumu Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1981.

Budak, Mustafa, Misak-ı Milli'den Lozan'a, İdealden Gerçeğe, Küre Yayınları, İstanbul, 2008.

Cebesoy, Ali Fuat, Siyasi Hatıralar Büyük Zaferden Lozan'a, Lozan'dan Cumhuriyet'e I-II, Yay. Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2007.

Dilan, Hasan Berke, Atatürk Dönemi Türkiye'nin Dış Politikası (1923-1939), Alfa Yayınları, İstanbul, 1998.

Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2012.

Gönlübol, Mehmet; Sar, Cem, "1919-1938 Yılları Arasında Türk Dış Politikası", Olaylarla Türk Dış Politikası, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1997.

Jaeschke Gotthard, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi II: Mudanya Mütarekesi'nden 1923 Sonuna Kadar (11 Ekim 1922-31 Aralık 1923), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989,

Karacan, Ali Naci, Lozan, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2018.

Kinross, Lord, Atatürk, Bir Milletten Yeniden Doğuşu, Necdet Sander (çev.), Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul.

Kaymaz, İhsan Şeref, Musul Sorunu Emperyalizm ve Kürtler, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014.

- Meray, Seha L., Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler, C.8, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1993.
- Öke, Kemal, Musul Meselesi Kronolojisi (1918-1926), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1987.
- Öke, M. Kemal, Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu, 1918-1926, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, İstanbul, 1992.
- Özcan, Mesut, Sorunlu Miras Irak; Küre Yayınları, İstanbul 2003.
- Satan, Ali, İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye, 1925-1926, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2013.
- Sonyel, Salahi, Gizli Belgelerle Lozan Konferansı'nın Perde Arkası, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.
- Sonyel, Salahi, Atatürk The Founder of Modern Turkey, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.
- Sonyel, Salahi, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.
- Soysal, İsmail, Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, C.I., (1920-1945), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.
- Sönmezoğlu, Faruk, İki Savaş Sırası ve Arasında Türk Dış Politikası, Der Yayınları, İstanbul, 2011.
- Şimşir, Bilal N., Lozan Telgrafları 1922-1923, C.I, Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990.
- Şimşir, Bilal N., Türk- Irak İlişkilerinde Türkmenler, Bilgi Yayınları, Ankara, 2004.
- Şimşir Bilâl N., İngiliz Belgelerinde Atatürk (1918-1938), C.6 (1926-1929), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2005.
- Şimşir, Bilâl N., İngiliz Belgelerinde Atatürk (1918-1938), C.7 (1930-1933), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı, Cumhuriyet'in ilk On Yılı ve Balkan Paktı (1923-1934), Ankara, 1973.
- Türkiye-İngiltere İlişkileri ve Muhtemel Gelişmeler, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İstanbul, 1993.
- Türkmen, Zekeriya, Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920), 2001, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001.
- Türkmen, Zekeriya, Musul Meselesi Askeri Yönden Çözüm Arayışları 1922-1925, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2003.
- Uluğbay, Hikmet, İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Petropolitik, Ankara, 2003.
- Uzgel, İlhan, Ömer Kürkçüoğlu, "İngiltere ile İlişkiler", Baskın Oran (Ed.) Türk Dış Politikası, C.I 1919-1980, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018.
- Yalçın, Semih, "Misak-ı Millî ve Lozan Barış Belgelerinde Musul Meselesi", Atatürk

Dönemi Türk Dış Politikası, Haz., Berna Türkdöğün, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2010.

Yamaç, Müzehher, Fransız Diplomatik Belgelerinde Ağrı İsyanı (1926-130), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2019.

Makaleler

Sonyel, Salâhi R., “Lozan’da Türk Diplomasisi,” *Bellekten*, Ocak 1974, C.38, S.149, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Şimşir Bilal N., “Musul Sorunu ve Türkiye-İngiltere-İrak İlişkileri,” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.21, S. 63, Ankara, 2005, s. 871.

Sürelî Yayınlar

Journal des Débats 28 Kasım 1922, s.1

Le Matin, 19 Aralık 1922, s.1

Le Temps, 24 Ocak 1923, s.6

L’Humanité, 24 Ocak 1923, s.3

Le Temps, 24 Ocak 1923, s. 6

The Times, 24 Ocak 1923, s.10

Hakimiyet-i Milliye 25 Ocak 1923, s.2

Tanin 25 Ocak 1923, s.1

İkdam 28 Ocak 1923, s.1

Hakimiyet-i Milliye, 29 Ocak 1923, s.2

Anadolu’da Yenigün, 30, 31 Ocak, s.1

The Times 31 Ocak 1923, s.10.

The Times 19 Şubat 1923, s.11

Yeni Adana, 23 Mayıs 1923, s.1

Tanin, 25 Temmuz 1923, s.1.

Le Petit Journal, 25 Temmuz 1923, s.1.

Le Figaro, 25 Temmuz 1923, s.1

Vakit, 29 Temmuz 1923, s.1

İkdam 24 Ağustos 1923, s.1

Adelaide, 26 Temmuz 1923, s.9

The Times, 28 Kasım 1923, s.11

The Times, 31 Ekim 1924, s.13

The Times, 22 Aralık 1924, s. 11

Le Temps, 8 Haziran 1926, s.1

Bölüm 4

CENGİZ HAN'IN MENŞEİ HAKKINDA GÜNÜMÜZ ARAŞTIRMALARI VE TARTIŞMALARI

Abdullah BAYINDIR¹

¹ Dr.Öğr.Üyesi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İTBF, Tarih Bölümü, abdullahbayindir@kilis.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6581-0894.

Giriş

Ural-Altay dil ailesine mensup olan ve Altay zümresinin içinde yer alan Moğollar ve Türkler dil, kültür ve tarih açısından birbirlerine oldukça yakın olup, Altay zümresinin iki kardeş kavmini teşkil etmektedir. Bu nedenle, Moğollar ve Türkler tarih boyunca aynı ağacın farklı dalları olarak kabul edilmişlerdir (Togan, 1981, s. 66). Büyük Moğol İmparatorluğu'nun hükümdarı Cengiz Han *Cengizname*, *Şibaniname* ve *Şecere-i Türk'te* yer alan bilgilere göre 1155 yılında dünyaya gelmiştir (Gömeç, 2018, s.447-450).

Torgut kabilesine bağlı Olhunotlardan olduğu bilinen annesi Ölen-u-çin'nin Onon Irmağı kıyısında Cengiz Han'ı dünyaya getirdiği sıralarda babası Yesugey, Tatar savaşından Temuçin adında bir Tatar esirle dönmüştür. Daha doğarken büyük bir hakan olacağına dair işaretlerle¹ dünyaya gelmiş olan Cengiz Han'a babası ilk isim olarak, Tatar esir Temucinuge'nin² adını vermiştir (Moğolların Gizli Tarihi, 1986, s.3-19).

Oldukça zorlu bir süreç sonrası Orta Asya'da uzun süren Türk hükümdarlığının ardından Cengiz Han, bu bölgede büyük bir nüfuz kazanarak, güçlü bir konuma gelmiştir. Orta Asya'da Göktürklerden aldığı mirası kullanarak, hâkimiyetini sağlamlaştırmış, bu gücü ise bozkır yaşam tarzı ve Türk kültürünün derin köklerine dayandırmıştır.

Tangutlar üzerine 1227 yılında düzenlediği hareket sırasında vefat eden Cengiz Han'ın mezarının yeri tam olarak bilinmemekle birlikte cenazesinin Moğolistan'a getirilerek, Burhan Haldun³ Dağı'na defnedilmiş olabileceği kabul gören bir düşünce olsa da bu kesinleştirilmiş bir bilgi değildir (Tural, 2018, s.199).

Öte yandan Cengiz Han'ın etnik kökeni tartışmalı bir konu olup, Türk mü yoksa Moğol mu olduğu konusunda farklı görüşler ileriye sürülmüştür. Bu bağlamda Türklerin ana yurdu Turan olarak adlandırılmış, bununla birlikte Turanide ırkının da Türkler olduğu, yapılan araştırmalarla ortaya konulmuştur. Türkler ela gözlü, uzun boylu, gür sakallı ince burunlu olarak tas-

1 Efsaneye göre, Cengiz Han'ın doğduğu anda sağ eli pıhtılaşmış kanla doluydu. İnanışa göre onun elinde kan pıhtısıyla doğması Cengiz'in büyük bir hakan olacağını işaretliydi. Hükümdarların dünyaya gelirken avuçlarında kan olması Orta Asya'da sık rastlanılan türde bir rivayettir. Bu kan yiğitlik ve hakimiyet alameti olarak kabul edilmiştir ki yine Şecere-i Türk'te de bu özellikle doğan kişilerin ileride büyük bir hakan olacağı yazılmıştır. Daha fazla bilgi için bkz. Gömeç, S. Y. (2018). "Çingiz-Nâmeler Üzerine Bir İnceleme: Çingiz Han'ın Soyu ve Moğol Tarihinin İlk Devirleri". *Belleten*. 82/294, s.407-481.

2 Cengiz Han Naymanları yenerek Moğolistan'da büyük bir güç haline gelmiş, bu zaferin ardından 1206 yılında düzenlediği büyük kurultayda Cengiz adını almıştır. P.Pelliot, Cengiz adını ilk kez ilmi bir şekilde açıklayan ilim adamıdır ve bu isim Türk-Moğol kelimesi olan *tengi* yani deniz kelimesi anlamını taşımaktadır. Daha fazla bilgi için bkz. Turan, O. (1941). "Çingiz Adı Hakkında". *Belleten*. 5/19, s.267-276. Bundan başka bahsi geçen bu kurultayda Cengiz Han adını alan Temucinuge; *Evrenin Hanı*, *Okyonus Han*, *Dengiz Han* ünvanlarını da almıştır. Daha fazla bilgi için bkz. Roux, J.P. (2008). *Türklerin Tarihi, Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

3 Moğolistan'ın Hentiy bölgesinde bulunan ve Moğollar için kutsal sayılan dağ.

vir edilmiştir (Kafesoğlu, 1953, s.113). Ermeni Grigor ise Moğolların fiziksel özelliklerinden bahsederken onları başları büyük, çeneleri çıkık, burunları yassı, gözleri küçük, sakalları hiç yok, belleri ince, bacakları da kısa şeklinde betimlemiştir. Bağdatlı seyyah Muvaffakuddin Abdülatif'in gözlemlerine göre Moğollar Türklere göre daha geniş yüzlüdür ve cilt renkleri daha esmerdir. Ayrıca Moğolların göğüsleri Türklere göre daha geniş ancak kol ve bacakları daha küçük bir yapıya sahiptir (Şen, 2012, s.240-242). Cüzcani⁴ye göre Cengiz Han uzun boylu ve sağlam bünyeli fiziksel özelliklere sahiptir. Alın kısmı geniş, gözleri kedi gözlerine benzemektedir. Kendisine aşırı güvenen, en zor durumlarda bile idariyi elden bırakmayan, yeri geldiğinde acımasızca toplu katliamlar yapan kişiliğe sahiptir (Ağaldağ, 2002, s.446).

Bunlardan başka *Umumi Türk Tarihine Giriş* (1981, s.67-70) başlıklı eserde yer alan bilgilere göre; Reşideddin Fazlullah'ın eserinde "Börçegin/Börtegin" adı "mavi gözlü" anlamını taşır ve Göktürk hakanlarının da sarışın ve ela gözlü olduğu bilinmektedir. Aynı aileden gelen Cengiz Han'ın soyundan gelen Temür ve onun oğulları, Şahruh, Baysunkur ve Ulughbek dönemlerinde yapılan resimler ve mezarlarından çıkarılan kafatasları incelendiğinde Türk fiziksel özelliklerinin izlerine rastlanmaktadır. Baysungur ve kardeşi Cüki Mirzaların portrelerinde ve renkli resimlerinde sarışın oldukları açıkça görülmektedir. Cengiz Han'ın ailesi ela gözlüdür ve Moğollarla farklı bir etnik kökene sahiptir. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan'a göre tüm bu bulgular Cengiz oğullarının Türk hükümdar kavimleri ile aynı kökenden geldiklerine dair güçlü bir kanıt sunmaktadır.

Moğol İmparatorluğu ve Cengiz Han'ın menşei hakkında yazılmış eserlerin, en önemlilerden biri *Moğolların Gizli Tarihi*'dir. Moğol tarihinin ilk kaynaklarından kabul edilen bu eser, 1240 yılında toplanan kurultay sırasında Moğol İmparatorluğu'nun ileri gelenlerinin huzurunda okunmuştur. Eserin Moğolca orijinali kayıp olup, Çin'de Moğolca öğrenme kitabı olarak Yüan Ch'ao Pi-Shi başlığıyla Çince çevirisi bulunmuştur. Eser 1917 yılında Alman Sinolog Erich Haenisch tarafından Moğolca'ya çevirilmiştir. Ahmet Temir 1948 yılında eserin Rusça ve Almanca çevirilerini Moğolca nüshası ile karşılaştırarak, Türkçe'ye çevirmiştir (Yılmaz, 2017, s.2). Türk ve Moğol tarihi açısından önemli olan bu eser Moğol kültür ve geleneklerinden, Cengiz Han'ın hayatından, savaşlarından ve oğullarından da bahsetmektedir.

Moğollar ve Cengiz Han'ın şeceresinden bahseden bir diğer eser de 16. yüzyılda yazılmış *Altan Topçı* eseridir. Bu eser Charles Bawden'in İngilizce tercümesi ve Moğolca aslı ile karşılaştırılarak, Tuncer Gülensoy tarafından tercüme edilmiştir. Bu çalışma Belleten dergisinin 151. 196. ve 199. sayılarında giriş, notlar ve dizin olmak üzere üç bölümde yayınlanmıştır. Budizm felsefesi ağırlıklı olan eser yüz yirmi altı paragraftır ve Moğolların, Ögedei

4 Minhac- Sirac adıyla da bilinen edip, alim ve tarihçidir. *Tabakât-ı Nâsiri* başlıklı eseriyle meşhur olmuştur (D..193-Ö. 1266 yılından sonra).

zamanına kadar olan efsanevi tarihinden bahsetmektedir. *Moğolların Gizli Tarihi* ile karşılaştırıldığında on beş paragraf birbirine benzemektedir. İki eser yaklaşık %83 oranında benzerlik göstermektedir (Gülensoy, 1974, s.597-599). *Çinggis Kağan-u Cidig*, *Boyda Cinggis Qayan-u Cidig*, *Altan Topçı*'den faydalanarak yazılan Çince eserlerdir.

Türk ve İslam edebiyatına baktığımızda Ebu'l Gazi Bahadır Han'ın kaleme aldığı *Şecerei- Terakime* başlıklı eserde, Türklerin ve Moğolların soyu hakkında önemli bilgiler mevcuttur. Eserde ana metine geçmeden önce şu ifadeler yer alır: “*Şimdi bundan sonra Çingiz evladından Ürgençli Muhammed Hanın oğlu Ebülğazi Bahadır Han diyor ki..*” cümleden anlaşıldığı üzere Türkleşmiş bir Moğol ifadesi kullanılmıştır.

Diğer bir eser Ebul Gazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Türki* başlıklı eserinde de adı geçen, Çağatayca yazılmış, *Cengizname* başlıklı eserdir. Günümüzde bu kitabın sadece birkaç nüshası mevcuttur. Eserde yer alan bilgilerin çoğu *Moğolların Gizli Tarihi*'ni anımsatmaktadır. 16. yüzyılda Ötemiş Hacı adlı bir Kazak Türk'ü tarafından kaleme alınmıştır. 16. yüzyılda Çağatayca kaleme alınmış, bir diğer eser de *Şibaniname* başlıklı eserdir. Eser Yakup Karasoy ve Mustafa Toker tarafından Türkçe'ye çevrilmiş olup, anonim bir eserdir (Gülensoy, 2007, s.258-260).

Bunlardan başka Çağatayca kaleme alınmış; *Defter-i Çingiz*, Moğolca kaleme alınmış; *Altan Debter*, *Çinggis Kagan-u Çedig*, *Köke Debter Moğollar* ve Cengiz han hakkında bilgiler veren önemli eserlerdir (Yılmaz, 2017, s.2-3). Aybek ed-Devaddarî'nin hikayesi ile 1820 yılında yayımlanan Destan-ı Nesli Cengiz Han adlı Kıpçak rivayeti, Cengiz Han'ın menşeinden bahseden önemli eserlerdendir. Bu kaynaklarda Moğolca dilinde hiçbir kelimenin geçmediği gözlemlenmiştir (Şen, 2012, s.240-242).

Türk tarihi araştırmalarının lokomotif ve dev ismi Prof. Dr. Zeki Velidi Togan bazı kaynaklarca barbar ve istilacı olarak değerlendirilen Türk-İslam tarihinin, *fütuh*at olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunanların başında gelir. Cengiz Han ve Moğollar üzerine yazdığı çok sayıda makale ve ders notları Togan'ın değerli eserleri arasında yer almaktadır (Biran, 2019, s.203).

Moğolların Gizli Tarihi'ne Göre Cengiz Han'ın Menşei

Moğolların Gizli Tarihi'nde Türk mitolojisinde de önemli bir yeri olan ve soyluluk alametlerinden sayılan ateş ve ışık gibi simgeler, babasız doğum miti, olağan dışı türeme gibi Cengiz Han'ın doğumuna dair önemli veriler yer almaktadır. Eserde yer alan ifadelerle göre (1986, s.3): “*Cinggis hahan'ın ceddî, yüksek Tanrının takdirıyla yaratılmış bir bozkurt idi, eşi beyaz bir dişi geyik idi. Onlar denizi geçerek geldiler. Onan nehrinin menbaı ile Burhan Haldun (dağı) civarına yerleştiklerinde, Batacihan adlı bir oğulları oldu.*” Görüldüğü üzere eserde Moğollar için kutsal sayılan geyik, bozkurt, Burhan Haldun

Dağı, Onan Nehri gibi kutsal semboller kullanılmıştır. Cengiz Han'ın annesi Alangoa, kocası Dobunmergan'ın ölümünden sonra, kocasız olmasına rağmen oğulları Buhu-hadagi, Buhatu-salci ve Bodonçarmunghah'ı dünyaya getirmiştir. Dünyaya kocasız çocuk getiren Alangoa'nın adı Çin kaynaklarında yer aldığı gibi, Timur'un mezar kitabesinde de Hz. Meryem'e benzer bir saygı ve hürmetle anılmıştır. Alangoa'nın vefatının ardından, beş oğlu mirasını bölüşmeye karar vermiştir. Fakat Bodançar'a hakkı verilmemiş, kardeşleri onu akılsız ve zayıf görerek dışlamışlardır. Bu haksızlığı fark eden Bodançar ak-raba olarak kabul edilmediğini anlayınca atına binip onlardan uzaklaşıp yola koyulmuştur.

Bodançar, Börciginlerin soyunun atalarından biridir. İlk eşinden dünyaya gelen oğlunun adı Barin-şiyilatu-habiçi'dir. Habiçi-ba'atur'un soyundan gelen bir diğer isim ise Menen-tudun'dur. Menen-tudun, yedi oğul babasıdır ve bu oğullardan biri Haçi-külug'dur. Haçi-külug'un soyundan gelen bir sonraki nesil ise Haidu'dur. Haidu, üç oğlundan biridir ve bunlardan biri Baişinghor-dohşin'dir. Baişinghor-dohşin'in soyundan gelen son nesil ise Tumbinai-seçen'dir. Tumbinai-seçen, iki oğlundan biri olan Habulhahan ile soyunu sürdürmektedir. Bu uzun soy ağacı, Börciginlerin tarihini ve soyunun izini sürmek için önemli bir kaynaktır.

Bartan-ba'tur Habul-hahan'ın yedi oğlundan biridir. Bartanba'atur'un dört oğlundan biri olarak doğan Yesugai-ba'atur, bu ailenin soyunun devamını sağlayan önemli bir kişilik olarak karşımıza çıkar (Moğolların Gizli Tarihi, 1986, s. 3-19). Tarih boyunca birçok önemli lider ve hükümdarın bu soy ağacından geldiği bilinmektedir. Nuh'tan başlayarak Cengiz Han'a kadar uzanan bu soy ağacı tarihi bir öneme sahiptir (Gömeç, 2018, s. 446).

Çin kaynağı Bey-şu tarihinde de bahsi geçen Alangoa efsanevi bir kadın hükümdardır. Aynı zamanda Heradod tarihinde de adı geçen Alangoa, sadece kadınların hüküm sürdüğü Amazon diye adlandırılan kadın savaşçıların ülkesinin bir sakinidir. Bu efsanevi kadın Cengiz Han'ın soy ağacında dokuzuncu cediti olarak kabul edilir. Çek bilim adamı Rua Kyunar'ın 1961 yılında yayınladığı ve Cengiz Han'ın soyunu dokuzuncu nesle kadar incelediği *Orta Asya Kavimlerine Ait Çin Kayıtları* başlıklı eserde Rua Kyunar, Cengiz Han'ın soy ağacını dokuzuncu cediti kadar güvenilir bir şekilde belgelemiştir. Ancak bu noktadan öncesine dair bilgiler efsanevi nitelik taşımaktadır (Togan, 1969, s.25).

Togan'ın ders notlarında (1969-70, s.25-27) Cengiz Han' soy kütüğü şu şekildedir: *Cengiz, Yesükey, Börten Bahadır, Çabul Han, Tüme Han, Bay-sunku, Qaydu, Dutun Nenen yani Tudun Menen, Buka, Buzencer yahut Budunçar, Alangoa, Duyun Bayan, Ümene, Yulduz Han*. Kaynaklardan anlaşıldığı üzere Cengiz Han'ın soyunun anne tarafından geldiği ve Cengiz Han'ın soy ağacında birçok kadın hükümdarın bulunduğu dur.

Bunların yanı sıra Bertold Spuler, Moğollar ile Tatarların birbirinden farklı milletler olduğuna yönelik çalışmalar ortaya koymuştur. Bu bağlamda *Moğolların Gizli Tarihi*'nde ve Rubrouck'un gezi notlarında Moğolların Tatarlarla aynı soydan geldikleri iddiasının yanlış olduğu anlaşılmaktadır. Rubrouck, seyahati sırasında Moğolların kendilerini Tatar olarak adlandırılmasından memnun olmadıklarını gözlemlemiştir. Tüm bunlara ek olarak Tatarların Cengiz Han'ın babası Yegüsey'i öldürmesi nedeniyle, Moğollar ile Tatarlar arasında kan davası bulunmaktadır (Şen, 2012, s.240-242).

Moğolların Gizli Tarihi'nde (1986, s.275) yer alan bilgilere göre ne Cengiz Han ne de Türkler Tatar değildir. Eserde "En Önemli Kabilelerle Reisleri Hakkında" başlığı altında aşağıdaki ifadeler yer almaktadır:

Hükümdar sülalesi şu sırayı takip eder: Temucin- uge (§ 59), Megucin-se'ultu (§ 132), Yeke-ceren (§ 154). Tatar'ların arasında başlıca Ayiri'ut-tatar, Buiru'ut-tatar (§ 53), Alci-tatar, Aluhai-tatar, Cahan-tatar ve Duta'ut-tatar kabileleri (§ 153) zikredilmektedir. Uzak batıdaki Buyur golu civarında yaşamış olan Tatar'lar, 12. yüzyılın ortasında büyük rol oynamışlardır. Onların Mangiöl'lerle düşmanlığı çok eskilere kadar gider: Bir zamanlar Ambahai-han'ı esir ederek Kin devletine teslim etmişler (§ 53) ve orada Oldurulmesine sebep olmuşlardır. Hutula'mın intikam seferi esnasında (§ 58) Yesugai, onların reislerinden Temucin'i esir almış ve oğluna da onun adını vermiştir~ (§59). Buna karşılık Tatar'lar, Yesugai'yi zehirleyerek öldürmüşlerdir (§§ 67, 68). Sonraları Kin devleti tarafından sıkıştırılarak kaçan Tatar'lar Cinggis-han tarafından basılmışlardır. (§§ 132-136). Bunun üzerine, Camuha'nın etrafında toplanan düşmanların tarafına geçmişler (§ 141) ve 1202 de Dalan-nemur- 'ges'te vukubulan savaşta { § 153) Cinggis-han tarafından imha edilmişlerdir. Fakat bu isim haricte yaşamakta devam- etmekte, Cin'de Da - d a ve Avrupa'da T a t ar şekillerinde bütün Moğol halkı için kullanılmakta ve hatta bazı Türk halkları da yanlış olarak bu isimle anılmaktadır.

Tatarlar, Göktürkler döneminde otuz farklı boydan oluşmaktaydı. Bu otuz Tatar boyundan siyasi birlik oluşturan dokuzuna *Tokuz Tatar* adını verilmiştir. Tatarların yaşadığı topraklar, Tula'nın doğusunda, Onon ve Kerülen boylarının bulunduğu bölgelerdi. Bu bölgelere daha sonraları Moğollar yerleşmiştir (Sümer, 2016, s. 28).

Öte yandan Kaşgarlı Mahmut, *Divan-ı Lügat-it Türk* başlıklı eserinde Tatarları bir Türk boyu olarak aktarmıştır. Tatarlar, Çinliler tarafından medeniyet düzeylerine göre üç gruba ayrılmıştır ve bu gruplara Yabani Tatarlar, Ak Tatarlar ve Kara Tatarlar adı verilmiştir. Çinlilere göre büyük hükümdar Cengiz Han, Kara Tatarlar arasından gelmiştir. Cengiz Han'ın kökeni Kara Tatarların bir kolundan olan Börçeginler kabilesine bağlı Baykal Gölü'nün batısında Selanga ırmağı civarında yaşayan bir kabiledir (Ağaldağ, 2002,

s.436).

Oğuz Kağan ve Ergenekon Destanı'na Göre Cengiz Han'ın Menşei

Ergenekon Efsanesi, Cengiz Han'ın soy izinin sürülebileceği önemli bir efsanedir. Bu efsane Cengiz Han soyunun kurttan geldiğini anlatır. Öte yandan kurttan türeme efsanesi Göktürklerde de görülen bir hadisedir. Bu destan niteliğindeki efsaneler farklı versiyonlarda anlatılmaktadır. Efsaneye göre düşmanlardan kaçan kurt, çocuğuyla beraber batıdan doğuya doğru kaçmakta ve burada yeni bir yaşama başlamaktadır. Örneğin; British Museum'da bulunan *İbret ün Naziri* adlı eser, Timurlular döneminde yazılmıştır. Hicri 200 yıllarında Nüküz ve Kıyan adlı iki prens, dağlar arasında bulunan bir mağaraya kaçmış ve saklanmışlardır. Başka bir rivayete göre ise bu kişiler aslında kadındır ve hamile kalarak çocuklarını dünyaya getirmişlerdir. Bu kadınlar daha sonra Amazonlar ülkesi devleti kurmuşlardır (Togan, 1969, s. 27).

Diğer bir rivayete göre Türkler, düşmanları tarafından yok edilmiş, nesillerinden sadece bir çocuk hayatta kalmıştır. Bu çocuk bir gün dişi bir kurt tarafından kaçırılmış ve kurt tarafından beslenerek büyütülmüştür. Kurt, Turfan'ın kuzeydoğusundaki bir mağaraya sığınmış ve bu sayede hayatta kalmıştır. Zamanla bu dişi kurtla büyüyen çocuk arasında özel bir bağ oluşmuş, sonunda bu ikisi evlenerek bir aile kurmuştur. Bu evlilikten on oğul dünyaya gelmiştir. Bu on oğul farklı özelliklere ve yeteneklere sahiptir ve her biri kendi boyunu temsil eden bir aile kurmuştur. Bu on oğul ve onların aileleri zamanla Türk milletinin temelini oluşturmuşlardır (Ögel, 2016, s.64-65).

Cengiz Han'ın menşei ve tarihini anlatan, diğer bir önemli eser Oğuz Kağan Destanı'dır. Destanda Göktürk dönemindeki On Ok Türklerinin yerini Moğol kavimleri almıştır. On Oklar; Batı Göktürkler, Oğuzlar ve Türkmenlerin kökenlerini oluşturur. Göktürk Devleti'ni bu on boyun biri olan Aşınalar kurmuştur. Cengiz Han'ın ailesi kendilerini, Göktürklerin mirasçıları olarak görmüş ve Orta Asya'nın köklü inanışlarından güç almışlardır. Cengiz Han Devleti'nin başkenti, Orhun Nehri kıyısındaki Kara-Kurum adlı antik bir şehirdir (Ögel, 2016, s.65).

Kafesoğlu'nun çalışmalarına göre Bozkurt efsanesi, bozkır kavimlerinin ortak kültürel bir motiftir. Ancak, bu efsanenin varlığı bu kabilelerin hükümdarlarının, Türk soyundan geldikleri sonucunu çıkarmak için yeterli bir kanıt sağlamaz. Nitekim bu tür efsaneler sadece Göktürklerle değil tüm bozkır halkı ve Moğollara da mal olmuş efsanelerdir. Cengiz Han hükümdarlığı zamanında efsanedeki Türk hükümdarları yerine Cengiz Han ve ailesinin bu efsaneyi benimsemesi de mümkündür. Tarihsel kaynaklarda doğaüstü destanlar, rüyalar ve şairane hikayeler zaman zaman birçok hükümdar sülalesine atfedilmiştir. Örneğin; Kırgızlar kırk kızdan, Uygurlar ise Moğollar gibi semavi bir ışıktan, Karakırgızların da köpekten türemiş olduklarına dair efsaneler vardır. Macarlar arasında da Moğollardaki benzer bir efsane bulunur.

Bu efsane, Cengiz Han'dan öncesine yani beşinci asra kadar geri giden bir dişi geyik efsanesidir. Ancak bu tür ortak efsaneler, Cengiz Han'ı Türk hakanları soyuna bağlamak için yeterli bir kanıt olarak kabul edilemez (Kafesoğlu, 1953, s. 126-128).

Kafesoğlu'nun görüşüne göre, Togan'ın *Cengizoğulları Türk'tür* tezini doğrulamak için yeterli kanıt bulunmamaktadır. Tarihsel olarak Türklerle birlikte yaşayan ve nüfus olarak Türklerden daha az olan Moğollar, kültürel ve devlet yapıları açısından Türklerle birçok benzerliğe sahiptir. Gömeç, Kafesoğlu ile aynı görüşü savunmuş, Oğuz Kağan ve Ergenekon Destanının ortak Bozkır kültürü öğelerini taşıdığını ve İmparatorluğun soyunu köklü tutmak amacıyla destanların Cengiz Han'a uyarlandığını savunmuştur (Tansü ve Çerkezoğlu, 2020, s.158). Yine Kafesoğlu'na göre Moğollar kendi milli destanlarını oluştururken, Börülüler (Aşına) ve Arslanlar (Aşite) aşiretlerini örnek almıştır. Bu durum Moğol kültüründeki Nirun ve Dürülgün ailesinin karşılığı olarak, Çin ve Türk kaynaklarında Arslanlar (Aşiteler) ve Börüler (Aşına) şeklinde görülmektedir.

Cami'üt-Tevarih'de yer alan bilgilere göre Dürülgünler Ergenekon'da çoğalanların soyundan gelmektedir. Kıyat Han'ın ölümünün ardından, yerine oğlu Dürülgün tahta geçmiştir. Ancak, *Moğolların Gizli Tarihi*'nde Nirun ve Dürülgünlerin isimleri yer almaz. *Cengizname*'deki anlatıya göre, Duyın Bayan'ın kurt olup Alangoa ile birleşmesinin ardından Cengiz Han'ın doğduğu belirtilir. Bu hikâye Oğuz Kağan'ın doğumu ile Cengiz Han'ın dünyaya gelişi arasında bazı benzerliklerin olduğu konusunda dikkat çekmektedir (Gömeç, 2007, s.2-3).

Reşiddedin'in kaleme aldığı *Oğuz Kağan Destanı*'nda (1936, s. 11) Cengiz Han'ın doğum hikayesinin Oğuz Kağan'dan ilham alınarak oluşturulduğu ifadeler, aşağıdaki paragrafta belirtilmiştir:

...yine günlerden bir gün Ay Kağan'ın gözü parladı. Doğum ağrıları başladı ve bir erkek çocuğu oldu. Bu oğlanın yüzü gök, dudakları ateş gibi kırmızı, gözleri ak, saçları ve kaşları kara idi. Meleklerden daha güzeldi. Bu çocuk anasının göğsünden ilk sütü emdi ve bir daha emmedi. Çiğ et, çorba istedi. Dile gelmeğe başladı. Kırk gün sonra büyüdü, yürüdü ve oynadı. Ayakları öküz ayağı, beli kurt belı, omuzları samur omuzu, göğsü ayı göğsü gibiydi. Vücudu tamamen tüylü idi. At sürüleri güder, at binner, ava gider, kuş salardı. Günlerden ve gecelerden sonra bir yiğit oldu.

Moğolların Gizli Tarihi'nde yer alan bilgilere göre Cengiz Han'ın ataları batıdan doğuya göç etmiştir. Ancak doğuya doğru ilerlerken hangi güzergahı kullandıkları tam olarak bilinmemektedir. 14. yüzyıl İlhanlı veziri ve tarihçisi Reşidüddin Fazlullah'a göre bu konu Oğuz Destanı'nda yer almaktadır (Togan, 2002, s.388). Bu destana göre Oğuz Kağan, amcalarının aşiretleriyle olan yetmiş beş yıllık mücadelesini sonunda kazanarak, onları Türkistan'dan

sürmüş, itaatsizliklerinin bedeli olarak, Karakurum'a kadar sürülen aşirete *Muval* adını vermiştir. Oğuz Kağan'ın *Muval* adını kullanmasının nedeni bu kelimenin anlam olarak; hep endişeli ve içi sıkıntılı bir yaşam sürmeye mahkûm olmaları, köpek derisi giyerek av eti yemek zorunda kalmalarına dair bir gönderme içermesidir (Reşideddin Fazlullah, 1982, s. 19-20).

Bu konuyla bağlantılı olarak, Ermeni Rahibi Grigor da Moğolları dinleterek kaleme aldığı eserinde; kendi anayurtları olan Moğolistan'dan sürülüp doğu bölgelere gitmek zorunda kaldıklarından ve Moğolların zorlu yaşamlarından bahsetmiştir (Cihan, 2002, s. 458). Türkmenlerin inancına göre, Moğollar Küz-Han, Or-Han ve Kür-Han'ın soyundan gelmiş ve doğu bölgelerini elde etmişlerdir. Ebu'l Gazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Terakime* başlıklı eserinde yer alan bilgilere göre Oğuz Han'ın dedesinin adı Mungol'dur. Ancak Reşideddin'in eserinde bu isim *Muval* şeklinde yazılmıştır. Oğuz, bu savaşların ardından kendi taraftarlarıyla bir şölen düzenlemiş ve kendisine itaat eden kavime *Uygur* adını vermiştir. Bu kelime Türk dilinde uyan, uyumlu, izleyen anlamını taşır (Reşideddin, 1982, s.84-132).

Cengiz Han'ın Kayı Boyuna Mensup Olduğuna Dair Nazariler

Moğolların Gizli Tarihi'nde (1986, s.19-20) Cengiz Han henüz dokuz yaşındayken aile bireyleri arasında geçen diyalog şu şekildedir:

Kaynım Yesugai! Ben bu gece bir rüya gordum. Beyaz bir asil doğan, güneşle ayı penceleriyle yakalayarak ucup geldi ve ellerimin üzerine kondu. Bu rüyamı başkalarına da anlattım: güneşle ayı (ancak) bakarak görmek (mümkündür), şimdi ise bu asil doğan onları yakalayıp getirdi ve ellerimin üzerine kondu. Beyaz olarak kondu. Bu rüya nasıl da güzel şeyler gösteriyor diye düşünüyordum. Kaynım Yesugai, bu rüya herhalde senin, oğlunla geleceğini göstermek istemiştir. Ben iyi bir rüya gördüm. Acaba bu neyi ifade eder? Bu herhalde, sizin Kıyat halkından geldiğinizi tebşir eden bir işaret olsa gerektir.

Moğolların Gizli Tarihi'nde (1986, s.275) yer alan bilgilere göre:

Çinggis-han'ın aile adı Kıyan olduğu halde, onun mensup olduğu Borçigin soyu, başka, soy ve kabileleri itaat altına almak suretiyle bir kabile ve halk (ulus) derecesine yükseldikten sonra, eski zamanın meşhur ve kuvvetli kabilelerinden biri olan Manghol, Moğol adını almıştır.

Metinlerden anlaşıldığı üzere Cengiz Han'ın menşei aslında Kıyan ailesinden Börçigin'e uzanırken, kabileleri itaat altına alıp devlet teşkilatını ulus derecesine yükselttikten sonra kendisi de eski zamanlardan beri kudretli bir isim olan Moğol adını almıştır. Grosset'in eserinde (1980, s.190) yer alan bilgilere göre Cengiz Han, Kıyat oymağına bağlı Börçigin kabilesine mensuptur. Cengiz Han zaferleri sonrasında Moğol aşiretleri arasında yeni bir gelenek oluşmuş, bu geleneğe göre Moğol kabileleri Kıyatlara mensup olanlar ve ol-

mayanlar olarak sınıflandırmıştır (Togan, 1981, s.67-70).

Özbek Destanı *Hanname* metinlerinde Özbek boyları otuz iki uruktan, Türkmenler ise yirmi yedi uruktan oluşur. Bunlar; *Moğol, Kıyat, Dörmen, Celayır, Saray, Kanglı, Nayman, Kerayit, Hitay, Ming* ve *Kıpçak* boylarıdır. Bu boyların hepsi de Cengiz Han'ın siyasi birliğine dahil olmuştur. Kıyat boyu Kimeri Han'ın neslinden gelmektedir. *Hanname*'de yer alan bilgilere göre Gün Han'ın oğlu Kimeri'nin soyundan gelen ve Kıyat adıyla anılan bir Han bulunmaktadır. Kıyat devri Turan ülkesi için oldukça parlak bir dönemi temsil eder. Kıyat'ın Dürülgün adında bir oğlu doğmuş ve Kıyat'ın vefatının ardından Dürülgün, babasının tahtına geçmiştir. Bu şekilde Kıyat'ın soyundan gelen Dürülgün, hanedanın liderliğini devir alarak Turan ülkesinde yönetimde söz sahibi olmuştur. Tüm tarihi kaynaklara göre Kıyatlar, Türk boylarından biridir. Nitekim Özbekler kendi adlarını da Cengiz Han'ın torunu Özbek Han'dan almıştır. Fakat tüm bu yazılı kaynaklara rağmen 20. yüzyıl Rus ve Avrupalı araştırmacılar, Kıyatlardan Moğol boyu olarak söz etmiş Hem Cengiz Han hem de yukarıda adları geçen boylar, tarih kitaplarında Moğol olarak takdim edilmiştir (Tuncay ve Çataloluk, 2014, s.12-21).

Togan'a göre (1981, s.67-70); Reşideddin'de bahsi geçen Cengiz Han tarihine ışık tutan birçok kabilenin adı onuncu yüzyıldan önceki Moğolistan tarihinin anlatıldığı kayıtlarda karşımıza çıkmaktadır. O dönemde Kayat, Kankliyut ve Bayaut isimlerini taşıyan kabilelerin ana dilinin kesin olarak Moğolca olup olmadığı konusunda tam bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak, bu kabilelerin aslen Türk kökenli olabileceği ve zamanla Cengiz Han'ın hükümdarlığı dönemine kadar Moğol kültürüyle etkileşimde bulunarak, Moğollaşmış olma olasılıkları yüksektir. Adı geçen bu Moğol kavimleri arasında en güçlü olanı Kıyatlardır.

Kıyatlar dört kabileden teşekkül olmuştur. Bunlar; Börçegin, Yörük, Yörikin, Çenkşiyut ve Yasar Kıyatları. Cengiz Han'ın kökenleri, Börçegin sülalesinin soyundan gelmekte olup, bu sülale Şato aşiretinin önde gelen hanlarıdır ve kökenleri Uysun ve Qay aşiretlerine kadar uzanır. Şato sülalesi Kansu bölgesinde hakimiyet kurmak için Uygurlarla mücadele etmiş ve 11. yüzyılın ilk yarısında Tangutlarla olan savaşlar sonucunda Moğolistan'ın güneybatısından ayrılarak bu ülkenin güneydoğusuna, Şivi adı verilen kavimlerle birlikte göç etmiştir (Togan, 1969, s. 25-27).

Yine Togan'nın *Türk Umumî Tarihine Giriş* adlı kitabında (1981, s.67-70) yer alan bilgiye göre 1221 yılında, güney Çin'in Sung sülalesi hükümdarı tarafından Moğolistan'a gönderilen elçi Çiao-Hong, Cengiz Han'ı ziyaret ettiğinde, Cengiz Han'ın soyunun Şato (Şa-to) Türklerinden geldiğini not etmiştir. Bu kayıt önemli çünkü Şatoların hanları, Göktürklerin soyundan gelmektedirler. Barthold'a göre Şatoların tamamı değilse de en azından bir kısmının 10. ve 12. yüzyıllarda Aral Gölü'nün kuzeyinde göçebe hayatı ya-

şayan, Doğu Oğuz aşiretlerine mensup olma ihtimalleri yüksektir. Nitekim 7. yüzyıldan itibaren Şatolar Batı Göktürklerin ana topraklarından ayrılarak, Barkul'un doğusuna yerleşmeye başlamış, ancak 712 yılında Tibetli çeteler, Barkul çevresini tahrip etmeye başlayınca, Şatolar da yavaş yavaş batıya yani Ku-çeng yönüne doğru geri çekilmek zorunda kalmışlardır. 808 yılında Tibet akınları sona erdiğinde Şato topluluğu bu bölgeden ayrılmak zorunda kalmış ve Çin'in himayesini kabul ederek, Çin'e yerleşmişlerdir. Dönemin Çin iktidarı Tang İmparatoru onları federe bir aşiret olarak kabul etmiş ve Ordos'un kuzey bölgesine yerleştirmiştir. Ancak, 946 yılında neredeyse tamamen Çin kültürüne adapte olan bu Türkler, Moğol soyundan gelen Kitaylar tarafından devrilmiştir (Grousset, 1980, s.135).

Öte yandan 1221 yılında Moğolistan'a gelen Çin elçisi Çiao-Hong'un Cengiz Han'ın soyunun Şatolardan geldiğini söylediği konusunda kesin bir kanıt bulunmamaktadır. Kafesoğlu'na göre Togan, bu konuda bilgiyi Çiao-Hong'un seyahatnamesinin V.P.Vasiliev tarafından yapılan Rusça tercümesinden almıştır. Fakat P.Pelliot isimli araştırmacı 1930 yılında yayınladığı bir makalede Vasiliev'in eserini yanlış tercüme ettiğini ve bu seyyahın aslında Cengiz Han'ı hiç tanımadığını kendisi daha sonra ifade etmiştir. Pelliot'a göre seyahatnamede Cengiz Han'a atfedilen konu, gerçekte Moğol İmparatorluğu'nun Şark orduları kumandanı Mukali'ye aittir. Daha sonra Vladimirtsov da Pelliot'un açıklamalarını haklı bularak, Rusça tercümenin kendisini yanılttığını ifade etmiştir (Kafesoğlu, 1953, s.130-131).

Togan'a göre Cengiz Han'ın kökeni, Çin kaynaklarında Aşina olarak yazıldığı gibi Aşina soyundan gelmektedir. Oğuz efsanelerine göre hakanlık Kay nesline aittir ve Cengiz Han'ın soyu aslında Kıyat yani Kay soyundan gelmektedir. Bu kabile geçmişte Doğu'da yer alan Şato hanlarına bağlı bir kabile olarak bilinmektedir. Kafesoğlu ise bu tezi şu şekilde çürütmeye çalışmıştır. Kayılar adlı Oğuz kabilesinin Moğol Kaylarla herhangi bir bağlantısı bulunmamaktadır ve bu durum hem İslam kaynaklarında hem de Çin vakayinamelerinde net bir şekilde ifade edilmiştir (Kafesoğlu, 1953, s.130-131).

Öte yandan Eberhard ise Çin kaynaklarında Kayılar ile Kayların ayrı ayrı yer aldığı ve Kay adının *köle* anlamına geldiği, etnik ve kültürel olarak Shih-Wei olarak adlandırılan ilk Moğollarla ilişkilendirildiğini ve Türk Kayılarından net bir şekilde farklı olduklarını göstermiştir. Kay kabilesi, doğuda bulunan Şato Türkleri zümresine dahil olan bir kabile olarak tarih kaynaklarında yer almamaktadır. Eberhard, Şatoların tarihini, teşkilatını ve kültürünü incelediği eserinde, bu zümrede yer alan kabilelerin hükümdar ailesinin kökeninin izlenebildiğini, Chu-yeh ve eskiden Türgeş kabilesi olan So-ko kabilesi dışında başka kabileler hakkında bilgiler bulunmadığını ifade etmiştir.

Kafesoğlu'na göre bazı Kay kabilesi üyeleri, diğer bazı Moğol kabileleriyle birlikte Şato ordusunda hizmet etmişlerdir. Ancak Moğol Kay kabilesinin

Şatolarla ilişkisi, Cengiz Han'ın Türklüğüne dayandırılmaz. Şato hanları ve Göktürkler arasında akrabalık ilişkisi de tespit edilememiştir. Çin kaynaklarının işaret ettiği şekilde Şato kabilesinin Türk soyundan geldiği ve Göktürk İmparatorluğu'nu oluşturan Dokuz Oğuzlardan biri olduğu tezini ilk defa, Mesudi'nin belgesine dayanarak ortaya atan isim Barthold olmuştur. Mesudi'nin eserinde Dokuz Oğuzlar'ın Şato kabilesi ile aynı kavim olduğuna dair kesin bir kanıt olmadığı gibi, Dokuz Oğuzların doğrudan Göktürlere mensup olduğu iddiası da son zamanlarda reddedilmiştir. Bu nedenle, Şato hükümdarlarının Göktürklerden geldiği düşüncesi üzerine kesin bir dayanak bulunmamaktadır. Dokuz Oğuzlar ve Şato kabilesi arasındaki ilişki henüz belirsizliğini korumaktadır.

Bunlardan başka Prof. Dr. Osman Karatay'a (2017, s.18-19) göre, Birûnî, Kaşgarlı ve Avfî gibi tarihçilerin doğuda bulunan bir Türk topluluğu olarak tanımladığı ancak günümüz tarihçilerinin sadece coğrafi konumları nedeniyle Moğol kökenli olarak kabul ettiği *Kay* boyunu temel alarak, Kayı boyunun araştırılması gerekmektedir. Kaşgarlı'da *Kayı* kelimesi geçer ancak ayrı yazılıdır ve bu Kay kabilesinden farklı bir topluluğu ifade eder. Doğuda yaşayan Kay kabilesinin, Hitayların baskısı nedeniyle onuncu yüzyılın başlarında batıya doğru göç ettiği ve Kıpçak birliğine katıldığı bilinmektedir.

Öte yandan Ögel'e (2016, s.65) göre Göktürk Yazıtları, *Bengü İl* olarak anılan ve *Ebedi Devlet* anlamına gelen Türk Devleti'nin köklerini temsil eder. Bu devlet geleneği Cengiz Han'dan Osmanlı Devleti'ne kadar uzanan bir tarihsel sürecin temelini oluşturmaktadır. Ögel de Togan gibi Cengiz Han'ın menşeyini Oğuzlara bağlayarak, Göktürk Yazıtlarında yer alan *Ebedi Devlet (Bengü İl)*, kavramının Cengiz Han ile devam ettiğini, ebedi devletin Oğuzların Kayı boyuna mensup olan Osmanlı Devleti'ne kadar uzandığını savunmuştur.

Son olarak Karatay, Kıyatlar kabilesinin Türk asıllı bir topluluk olan Kayları temsil ettiğini ifade ederek, Cengiz Han'ın soyunun Türk kökenli olduğunu savunmuştur. Karatay, Cengiz Han'ın küçük bir kabileden büyük imparatorluğa dönüşmesiyle, Osman Gazi'nin dört yüz çadırılık bir kabileden büyük bir cihan devletine dönüşmesi arasında bağlantı kurarak, bu kudretin Oğuzların *Ebedi Devlet* kavramıyla ilgili olduğunu savunmuştur (Tansü ve Çerkezoğlu, 2020, s.164-165).

Sonuç

Cengiz Han'ın etnik kökeni tartışmalı bir konu olup, Türk mü? yoksa Moğol mu? olduğu konusunda farklı görüşler ileriye sürülmüştür. Ural-Altay dil ailesine mensup olan ve Altay zümresinin içinde yer alan Moğollar ve Türkler dil, kültür ve tarih açısından birbirlerine oldukça yakın olup, Altay zümresinin iki kardeş kavmini teşkil etmektedir. Bu nedenle, Moğollar ve Türkler tarih boyunca aynı ağacın farklı dalları olarak kabul edilmişlerdir.

Orta Asya'da Cengiz Han büyük bir nüfuz kazanarak, güçlü bir konuma gelmiş, Göktürklerden aldığı mirası kullanarak, hâkimiyetini sağlamlaştırmış, bu gücü ise bozkır yaşam tarzı ve Türk kültürünün derin köklerine dayandırmıştır.

Moğol İmparatorluğu ve Cengiz Han'ın menşei hakkında yazılmış eserlerin en önemlilerden bir tanesi *Moğolların Gizli Tarihi*'dir. Bu eserde Türk mitolojisinde de önemli bir yeri olan ve soyluluk alametlerinden sayılan ateş ve ışık gibi simgeler, babasız doğum miti, olağan dışı türeme gibi Cengiz Han'ın doğumuna dair önemli veriler yer almaktadır.

Cengiz Han'ın mensup olduğu ırka dair ilk bilgilere Ergenekon Efsanesi ve Oğuz Kağan Destanı'nda da rastlanır. Oğuz Destanı'nda yer alan bilgilere göre Oğuz Kağan'ın ailesi ile amcalarının ailesi arasında yetmiş beş yıldır süren bir mücadele vardır. Oğuz Kağan amcaları üzerinde üstünlük sağlayarak, onları Türkistan'dan sürmüştür. Karakurum'a kadar sürülen aşirete *Muval* adını vermiştir. Oğuz Kağan bu savaşların ardından kendi taraftarlarıyla bir şölen düzenlemiş ve kendisine itaat eden bir kavime *Uygur* adını vermiştir. *Oğuzname*'de geçen bu anlatıyla *Moğolların Gizli Tarihi*'nde geçen Cengiz Han'ın atalarının batıdan doğuya doğru göç etmesi ile bağlantı kurulmaktadır.

Kafesoğlu, Oğuz Kağan ve Ergenekon Destanı'nın ortak Bozkır kültürü öğelerini taşıdığını ve İmparatorluğun soyunu köklü tutmak amacı ile destanların Cengiz Han'a uyarlandığını savunmuştur. Bu görüşe göre Cengiz Han, İmparatorluk içinde ve devlet teşkilatında etkili olan Türk kabilelerinin desteğini sağlamak için Uygur danışmanlarının etkisiyle kendisi için bir soy ağacı oluşturmuş ve bu soy ağacını Türklerin Oğuz Kağan ve Ergenekon destanlarına dayandırmıştır. Yine Kafesoğlu'nun çalışmalarına göre Bozkurt efsanesi bozkır kavimlerinin ortak kültürel bir motiftir. Dolayısıyla bozkır kültürünü yansıtan bu efsaneler, bu kabilelerin hükümdarlarının Türk soyundan geldiklerinin kanıtı olamaz. Kafesoğlu'nun görüşüne göre, Togan'ın *Cengizoğulları Türk'tür* tezini doğrulamak için yeterli kanıt bulunmamaktadır. Fakat tarihsel olarak Türklerle birlikte yaşayan ve nüfus olarak Türklerden daha az olan Moğollar, kültürel ve devlet yapıları açısından Türklerle birçok benzer yönlere de sahiptir.

Öte yandan Cengiz Han'ın mensubu olduğu Kıyan kabilesi ile Oğuz boyundan olan Kayı kabilesinin aynı kökten geldiği iddiası, araştırmacılar arasında tartışma konusu olmuştur. Bir grup araştırmacı, Moğol ve Kayı boyunun aynı kökten geldiğini savunurken, diğer bir grup araştırmacı ise tam tersini iddia etmiştir. *Moğolların Gizli Tarihi* adlı eserin "En Önemli Kabilelerle Reisleri" başlığı altında Cengiz Han'ın menşei aslında Kıyan ailesinden Börçigin'e uzanırken, kabileleri itaat altına alıp devlet teşkilatını ulus derecesine yükselttikten sonra kendisi de eski zamanlardan beri kudretli bir

isim olan Moğol adını almıştır. Cengiz Han, Kıyat oymağına bağlı Borçigin kabilesinin bir üyesidir. Nitekim Özbekler kendi adlarını da Cengiz Han'ın torunu Özbek Han'dan almıştır. Fakat tüm bu yazılı kaynaklara rağmen 20. yüzyıl Rus ve Avrupalı araştırmacılar Kıyatlardan Mongol olarak bahsetmiş Hem Cengiz Han hem de bazı Özbek boyları tarih kitaplarında *Mongol* olarak takdim edilmiştir.

Son olarak Togan'a göre Cengiz Han'ın kökeni, Aşina soyundan gelmektedir. Oğuz efsanelerine göre hakanlık Kay nesline aittir ve Cengiz Han'ın soyu da Kıyat yani Kay soyuna mensuptur. Ögel de Togan gibi Cengiz Han'ın menşeyini Oğuzlara bağlayarak, Göktürk Yazıtlarında yer alan *Ebedi Devlet* kavramının Cengiz Han ile devam ettiğini, ebedi devletin Oğuzların Kayı boyuna mensup olan Osmanlı Devleti'ne kadar uzandığını savunmuştur. Bunun yanı sıra Karatay, Kıyatların Kayları temsil eden bir halk olduğunu savunarak, Cengiz Han'ın soyunun Türk kökenli olduğunu savunmuştur. Karatay'a göre Cengiz Han'ın küçük bir kabileden büyük imparatorluğa dönüşmesi ile Osman Gazi'nin dört yüz çadırılık bir kabileden büyük bir cihan devletine dönüşmesi, Oğuzların Kayı boyuna özel kudretli bir uzantıdır.

KAYNAKÇA

- Ağaladağ, S. (2002). Moğol Devleti. *Türkler Ansiklopedisi*. (C.8, s.433-455). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Cihan, C. (2002). Türkler ile Moğolların Irkı Münasebetleri. *Türkler Ansiklopedisi*. (C.8, s.455-469). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Gömeç, S. Y. (2018). “Çingiz-Nâmeler Üzerine Bir İnceleme: Çingiz Han'ın Soyu ve Moğol Tarihinin İlk Devirleri”. *Belleten*. 82/294, s.407-481.
- Gömeç, S. Y. (2007). “Türklerin ve Moğolların Tarihi İki Boyu”. *Tarih Araştırmaları Dergisi*. 26/42, s.1-7.
- Grousset, R. (1980). *Bozkır İmparatorluğu, Atilla / Cengiz Han / Timur*. (Çev. Mehmet Reşat Uzmen). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Gülensoy, T. (2007). “Moğolların Gizli Tarihi, Altan Topçı, Defter-i Çingiz-Nâme, Cengiz-Nâme ve Anonim Şibanî-Nâme'ye Göre Cengiz-Han'ın Soy Kütüğü”. *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları*. 2/2, s.257-275.
- Gülensoy, T. (1974). “Altan Topçı”. *Belleten*. 38/152, s.597-634.
- Kafesoğlu, İ. (1953). “Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Meselesi”. *Tarih Dergisi*. 5/8, s.105-136.
- Karatay, O. (2017). *İlk Oğuzlar, Köken Türeyiş ve Erken Tarihleri Üzerine Çalışmalar*. (Haz. Umut Ören), İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Moğolların Gizli Tarihi*. (1986). (Çev. Ahmet Temir). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ögel, B. (2016). *Türklerde Devlet Anlayışı 13. Yüzyıl Sonlarına Kadar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Reşideddin Fazlullah. (1982). *Oğuz Destanı (Cami'üt-Tevârih Cilt II)*. (Terc ve Tahliller: Zeki V.Togan). İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Reşideddin Fazlullah. (1936). *Oğuz Kağan Destanı*. (Çev. Reşit Rahmeti Arat). İstanbul: Burhaneddin Kitabevi.
- Roux, J. P. (2008). *Türklerin Tarihi, Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*. İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- Sümer, F. (2016). *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri- Boy Teşkilatı- Destanları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Şen, M. E. (2012). “Bilim Tarihçisi Sübki'ye Göre Cengiz Han”. *Gazi Akademik Bakış*. 6/15, s.237-265.
- Tansü, Y. E. ve Çerkezoğlu, S. (2020). “Cengiz Han'ın Soyu ve Moğalların Kökeni Hakkında Görüşler”. (Ed. Mehmet Dalkılıç). *International Academic Studies on Social and Education Sciences*. Gece Kitaplığı Yayınları, s.149-167.
- Togan, Z. V. (1969-1970). *Çengiz Han (1155-1227)*. K1Ş Sömeştresi Ders Notları. (htt-

ps://issuu.com/lalemis/docs/zeki_velidi_togan_ Erişim: 12.02.2022).

- Togan, Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş En Eski Devirlerden XVI. Asra Kadar. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları Tarih Araştırmaları.*
- Togan, İ. (2002). “Çinggis Han ve Moğollar”. *Türkler Ansiklopedisi.* (C.8, s.377-415). Yeni Türkiye Yayınları.
- Tuncay, B. ve Çataloluk, O. (2014). “Orta Asya Türk Hikâye ve Destanlarında Türk Halklarının Etnik Gelişim Aşamalarının İzleri ve Türklerin İlk Ata Yurdu Me-selesi”. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi.* 1/2, s.1-49.
- Tural, M. (2018). “Moğol Toplum Hayatında Ölümünden Sonra Cengiz Han”. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi.* 13/2, s.197-210.
- Turan, O. (1941). “Çingiz Adı Hakkında”. *Bellekten.* 5/19, s.267-276.
- Yılmaz, B. (2017). “Üç Temel Eserde Cengiz Han'ın Soyunu”. *II. International Academic Research Congress 18-21 October.* ss.1940-1944.
- Yılmaz, B. (2019). “Michal Biran, Cengiz Han, (Çev. Ahmet Fethi Yıldırım), Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2019, 250 s. ISBN: 987-605-7947-40-6”. *Türkbilig.* S.37, s. 203-208.

Bölüm 5

MOĞOL-GÜRCÜ MÜNASEBETLERİ HUSUSUNDA BİR ETÜT¹

Ayşe Beyza ERCAN²

1 Bu çalışma 2019 senesinde Gürcistan Batum Shota Rustaveli Üniversitesinde MEB Resmî Bursiyeri statüsünde hazırlanan “*Saqartvelosa da Okros Urdos Urtiertobebi XIII-XIV Saaukuneebshi (Kartuli Tskaroebis Mihedvit (Gürcü Kaynaklarına Göre 13-14. Yüzyılda Gürcistan Altın Ordu İlişkileri)*” isimli doktora tez çalışmasına dayanmaktadır.

2 Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, aysebeyzaercan@ardahan.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-0464-2716.

“...Onlardan bir oymak ırmağı geçip Horasana geldi, orasını aldı.

Maveraülnehir gibi yaptı.

Sonra Reye, Cebele, Azerbaycana geçti,

Gürcüstana dayandı, memleketlerinde onlara galebe çaldı.”

(İbn-i Esir, 1941: 30)

GİRİŞ

Kral Tamar dönemine denk gelen 1206 senesinde Gürcistan Krallığı gücünün zirvesini yaşarken¹ Orta Asya’da yeni bir siyasi güç Cengiz Han’ın dağınık halde yaşayan kabileleri bir araya toplayarak yeni Moğol İmparatorluğu’nu kurmasıyla ortaya çıkmıştır. Cengiz Han’ın varlığından ve siyasi bir güç olarak yükselişinden Kral Tamar’ın ve yönetiminin haberinin olup olmadığı belirsizliğini korurken Moğol İmparatorluğu hızla büyüyerek sınırlarını genişletmeye başlamıştır. Gürcistan Krallığı 1220 senesinden itibaren Moğol saldırılarına maruz kalmış ve çeşitli isyan hareketleriyle Moğollara karşı koymaya çalışmıştır.² Güney Kafkasya bölgesinin yönetimleri ve halkları coğrafi açıdan birbirleriyle “ortak bir kadere” sahip olmuştur. Bilhassa bölgenin jeopolitik konumunun önemi, zengin topraklara sahip olması ve diğer birçok sebepten dolayı Moğollar ordularını Güney Kafkasya coğrafyasına yönlendirmiştir. Bölgenin birçok açıdan yaşamak için elverişli olması, geçiş yolları üzerinde bulunması ve çevresinde Bizans ve Selçuklu gibi güçlü devletlerin bulunması Moğollar tarafından keşfedilmiş ve bölge Moğollar tarafından elde tutulmak istenmiştir. Bölgenin tarihsel geçmişinin de bölgenin değerini arttırma konusunda dayanak oluşturduğu aynı şekilde göz önünde bulundurulmalıdır.

Zannımızca dönemin Gürcü Krallığı özelinde var olan Moğol saldırılarını dört safhaya ayırabilmek mümkündür. Yaklaşık bir buçuk asırdan daha fazla süre Moğol saldırılarına maruz kalan Gürcistan’ın Moğol saldırıları karşısındaki siyasi tutumu ve Altın Orda Devleti’nin dış politikasındaki eylemleri bu safhaları ayırmayı mümkün kılmıştır. Bu çalışmada ana kaynaklara bağlı kalınarak, uzun bir dönem olan 1220-1357 yılları arasındaki Gürcü-Moğol ilişkileri hakkında genel bir değerlendirme yapılacak ve iki siyasi oluşum arasındaki siyasi ve askerî faaliyetlerin ana faktörleri belirlenmeye çalışılacaktır. Bu çalışmada, Gürcistan’ın Moğollar ile ilişkileri ve onlara karşı ortaya koydukları tepkiler ana kaynaklara bağlı kalınarak genel yönleriyle okuyucuya sunulacaktır.

1 Gürcü Krallığı’nın Altın Çağ dönemi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk: Ercan, 2023a.

2 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Ercan, 2023: 129-144.

1. Gürcü Moğol İlişkilerinin İlk Safhası: 1220³-1247⁴

*“Sayıları çekirgelerden daha fazlaydı,
Ve yaban arılarından daha korkunçtular,
Ve yılanlardan daha kötü,
Ve şeytanlardan daha acımasızlardı.”*
(Eastmond, 2017: 342; Ercan, 2021: 187)

Orta Asya’da dağınık halde yaşayan kabileleri bir araya getirmeyi başaran Cengiz Han kısa sürede yönünü Çin’e çevirmiştir. 1220 yılına kadar çok sayıda sefer kazanan ve sınırlarını genişleten Moğol İmparatorluğu 1218 yılında meydana gelen Otrar Faciası ile birlikte artık Batı dünyasının da korkulan bir rüyası olmuştur. Otrar Faciası’nın intikamını almak amacıyla yola çıkan Moğol orduları Harezşah Devleti’ni ortadan kaldıracak ve Batı yönlü ilerlemelerine devam edeceklerdir. Bu askeri hamleden ilk etkilenen bölge ise Güney Kafkasya coğrafyası ve dolayısıyla halkları olacaktır. Otrar Faciası’nın akabinde Cengiz Han, Cuci idaresinde bir kısım askerini güneye doğru ilerlemeleri konusunda yönlendirmiş, aynı şekilde Ögedey ve Çağatay idaresindeki ordularını da Otrar üzerine sefere göndermiştir. İlerlemelerine devam eden ordular Buhara ve Semerkant’ı sırasıyla ele geçirmişlerdir. Diğer yandan Cengiz Han, Cebe ve Subitay Noyan’ı Alâeddin Muhammed Harezşah’ı takip etmeleri için görevlendirmiştir. Moğollar, Nişabur, Hamedan, Kazvin gibi önemli şehirleri ele geçirmişler, aynı zamanda diğer taraftan da Batı yönlü ilerlemelerine devam etmişlerdir. Bu sırada kışın bastırması Moğolların ilerlemesini engellediği için Mugan’daki kışlaklarına çekilmişler, onların orada buldukları zamanda ise Hamedan’da çıkan bazı karışıklıklar sonucunda bir Moğol valisi öldürülmüştür. Böylece, olayların seyri bahar ayına gelindiğinde Cebe’yi Irak-ı Acem’e yönlendirmiş, o da buranın üzerinden ilerleyişine devam etmiştir. Moğollar Azerbaycan ve Kafkasya’ya girmişler, Gence’yi ele geçirdikten sonra da Gürcistan üzerine ilerleyişlerinin önu açılmıştır (Spuler, 2011: 33-37). Güney Kafkasya coğrafyasına ulaşıktan sonra bilhassa Meraga, Arran, Tebriz ve Erbil civarında dolaşmışlar, Gürcistan’a aynı süre içerisinde birden fazla kez girmişlerdir (Ercan, 2023: 131).

3 Moğolların Gürcistan’a ilk giriş tarihleriyle alakalı birçok farklı görüş bulunmaktadır. Bu sebeple, daha genel bir ifadeyle Moğolların Gürcistan’a ilk gelişleri 1220 ile 1222 yılları arasında gerçekleşmiştir demek daha doğru olacaktır.

4 İlk safhayı 1220-1247 tarihleri arasındaki dönem olarak gösterebilmek mümkündür. Nitekim Batu’nun 1246-1247 itibarıyla tamamen Göyük Han’ın büyük kağan seçilmesinden sonra bahsedilen bölge üzerinde aktif bir politika yürüttüğüne dair çok sayıda veri elimizde bulunmamaktadır. 1220-1247 yılındaki ilk ilişkiler için bk: Büyükcınar, 2018. Diğer yandan Moğol-Gürcü ilişkilerinin ilk evresinin bitiş tarihini 1255 senesi olarak da verebilmek mümkündür. Zira, Batu’nun öldüğü 1255 senesinden sonra Berke Han’ın tahta çıkmasıyla birlikte İlhanlı-Altın Orda mücadeleleri başlayacak ve Gürcülerin Moğollar ile ilişkileri farklı bir boyuta evrilecektir. Ayrıntılı bilgi için bk: Büyükcınar, 2019.

Moğolların Gürcistan'a ilk girdikleri tarih olarak 1220-1222 yılları arasında meydana gelen hadiseler bölge üzerinde var olacak yeni olayların fizlendiği bir dönem olmuştur. Büyük Kağan tarafından verilen emirle Batu Han Doğu Avrupa'ya ilerlerken Kafkasya bölgesine de bir Moğol birliği gönderilmiştir. Moğolların ilk gelişleri olan bu tarihte asıl amaç Gürcistan'ı ele geçirmek ve buraya yerleşmek değildir. Gürcistan'a gerçekleşen ikinci Moğol seferleri ise Ögedey Han'ın emriyle başlamış ve Çormagan Noyan liderliğindeki 10.000 kişilik Moğol ordusu Kafkasya sınırlarına doğru ilerlemiştir (Het'um the Historian's, 2004: 38). Ancak hem bölgeyi iyi bilmemeleri hem de Kafkas coğrafyasının dağlık olması bu ilerleyişi yavaşlatmıştır (Spuler, 2011: 45). 1232 yılında Moğolların Gürcistan'a ikinci gelişleri konusunda kaynaklarda farklı tarihler yer almaktadır. Müverrih Vardan, Çormagan'ın 1225 senesi itibarıyla Gürcü Krallığı'nın topraklarına girmiş olduğunu söylese de bu tarihin erken bir tarih olduğu açıktır (Müverrih Vardan, 2017: 96). Mhitar Ayrivanetsi de Moğolların gelerek tamamen bölgenin yakılıp yıkılmasının tarihinin 1236 senesi olduğunu ifade etmektedir (Mhitar Ayrivanetsi, 2005: 166). Moğolların bölge üzerine baskınlarıyla doğu yerleşim yerleri tamamen tahrip olmuştur. Söz konusu ikinci gelişlerinde Moğollar Somheti, tüm Kartli ile Ardahan ve civarında büyük bir yıkım gerçekleştirmişlerdir (Allen, 1971: 113). Bölge üzerinde meydana gelen bu yıkımlar yerel halkı korkutmuş ve halk ile feodal beyler kendilerine ait müstahkem bölgelere çekilmişlerdir. Sadece Gürcistan değil tüm Güney Kafkasya halklarını etkileyen Moğolların gelişinin bölge üzerinde kurmuş olduğu baskı kaynaklar tarafından da doğrulanmaktadır. Moğolların gelişi dışında ayrıca bir müddettir Gürcistan Krallığı'nın meşgul olduğu İldeniz Atabeyliği de bölge üzerinde meydana gelen siyasi karışıklardan yararlanarak bu dönemde bölgeye akınlar düzenlemiştir (Müverrih Kiragos, 2009: 24).

Bölgeye gelmelerinin akabinde bölge üzerinde ciddi bir ekonomik yük oluşturan Moğollar bu dönemde Gürcistan'ın parlak ve zengin dönemini tamamen sona erdirmiş ve Gürcistan sosyo-ekonomik olarak zor bir sürece girmiştir. Zira, Moğolların sebepsiz olarak sürekli vergi yükümlülüğü getirmeleri ve sıklıkla asker talep etmeleri ve bunlara ek olarak bölge halkına ait olan kıymetli kıyafet ve atlar istemeleri kısa süre içerisinde Gürcü halkını müşkül bir durum içerisine sokmuştur. Bahsi geçen durum da başarısızlıkla sonuçlanacak olsa da Moğollara karşı meydana gelecek ilk isyan hareketine sebebiyet vermiştir. Moğollar ile Atabeg Avag Mhargrdzeli arasında vergilerden ötürü bir husumet ortaya çıkmış, hatta bunun sonucunda Avag öldürülmekten ve kötü muamele görmekten korktuğu için Rusudan'a sığınmıştır. Birtakım sebeplerden ötürü Moğollar Avag'ın dönmesi konusunda birçok girişimlerde bulunmuşlardır. Geri dönmesi için, kendisine hediyeler ve mektup bile göndermişlerdir. Bunlara ek olarak, Tunguz Ağa isimli elçiyi de Kraliçe Rusudan ile Avag'ın yanına göndererek Büyük Kağanın hâkimiyetini tanı-

maları için diplomatik bir temas gerçekleştirmişlerdir. Gürcü tarafı da Moğolların bu teklifini kabul etmiştir. (Müverrih Kiragos, 2009: 39-41). Tarih belirtmeden ve Avag'ın ismini zikretmeden Aknerli Grigor, Ermeni ve Gürcü ileri gelenlerinin Moğollar ile anlaşma masasına oturup barış ortamı kurduklarını, onların Moğolların hâkimiyetini kabul ettiklerini ve bunlara ek olarak Moğollara mülk ve erzak üzerinden vergi vermeyi, atlılarıyla birlikte onların gittikleri yerlere gitme konusunda ortak bir karara varmış olduklarını ifade eder (Aknerli Grigor, 2012: 25). Anlaşmanın tarihi belli değildir ve tam bir tarih vermek de çok doğru görünmemektedir. Muhtemelen bu anlaşma 1239 ile 1243 seneleri arası bir dönemde gerçekleşmiş olsa gerektir (Allen, 1971: 113; Ercan, 2023: 133).

Moğollar ile Gürcü Krallığı arasında yapılan bu anlaşmanın şartları gereğince; Gürcü halkı ve yönetimi Moğol Kağanının yüksek otoritesini tanımalı, Moğollarca ele geçirilen Doğu Gürcistan'da Gürcü Kralının yanı sıra Moğol idareciler ve askerler de söz sahibi olabilmeli, henüz zapt edilmemiş Batı Gürcistan Krallığı ise bağımsızlığını koruyabilmeli, tüm bunlara ek olarak Gürcü yönetimi Moğollara yıllık belli bir miktarda vergi ödemeli ve son olarak Moğollar tarafından Kraliçe Rusudan'ın oğlu David Doğu Gürcistan'ın kralı olarak tanınmalıydı (Berdzenişvili & Canaşia, 1997: 167). Ayrıca ek olarak; Avag Mhargrdzeli ise Kartli ve Tiflis'in yönetimini devralacak ve Batu'nun karargâhı olan Saray'a destek kuvvet gönderecekti (Allen, 1971: 113). Bu antlaşmanın şartlarından biri de kuvvetle muhtemel Gürcülerin Moğol ordularına askerî destek sağlaması konusudur. Zira, 1243 tarihinde meydana gelen Köseadağ Savaşında Gürcülerin sağ kolda Moğol kuvvetlerinin yanında savaşmaları bu yargıyı kuvvetlendirmektedir (Aknerli Grigor, 2012: 34).

Taraflarca kabul edilen mezkûr anlaşmanın ardından, yukarıda da ifade edildiği üzere Gürcü Krallığı bünyesinde yaşamlarını sürdüren önemli kişiler, önce Batu'nun karargâhına oradan ise merkezde bulunan Büyük Kağanın huzuruna gitmişler ve uzun süre bahsi geçen yerde yaşamak zorunda bırakılmışlardır (Honigmann, 2001: 269). Anlaşma şartlarından biri de Mtsheta'da taç giymiş olan Kral IV. Giorgi Laşa'nın oğlu David'in Moğollar tarafından merkez Karakurum'a götürülmesiydi. Nitekim David bu anlaşma şartına uyararak ilk olarak Batu'nun yanına oradan da Karakurum'a geçmiştir (Kartlis Tskhovreba 2014: 332; Honigmann, 2001: 269). Kraliçe Rusudan ise David'in gitmesinden sonra Tiflis'e geçmiş ve Gürcistan Krallığı üzerinde tekrardan otoriteyi sağlamış olsa da bahsi geçen bu anlaşma ile anlaşılacağı üzere artık Gürcü Krallığı Moğol Devleti'nin hâkimiyeti altına girmiştir (Kartlis Tskhovreba, 2014: 335). Gürcistan'da yeni kurulan Moğol idaresi askerî düzen üzerine kurulmuş bir yönetim biçimi olarak kendini göstermiştir. Bunun nedeni ise Moğol yaşam tarzının askerî otoriteye bağlı bir yaşam tarzı olmasından ileri gelmektedir. Gürcistan ise bu yönetim biçimine alışık değildi. Moğollar Gürcistan'a yerleştikten sonra hem merkezde hem de ele geçirdikleri diğer

yerlerde yaptıkları gibi kendilerine has yeni bir düzen oluşturmuşlar, ülkeyi sekiz tümene ayırmışlardır (Berdzenişvili & Canaşıa, 1997: 170).

Bu süreçte Gürcü Krallığı resmî olarak Altın Orda Devleti'nin hâkimiyetinde olmamasına rağmen, Karakurum-Gürcü Krallığı arasındaki ilişkiler Batu tarafından idare edilmiştir. Altın Orda Devleti Gürcü Krallığı'nın kuzeyinde yer aldığından Gürcistan'a daha yakın bir konumda olmuş ve bu süreçte Moğollar ve Gürcüler arasındaki meseleler de Batu tarafından yönetilmiştir. Altın Orda Devleti henüz merkezden bağımsızlığını kazanmadığı için bölge üzerinde faaliyette bulunan tüm askerlerin Altın Orda askeri olup olmadığını saptamak çok mümkün değildir. Bununla birlikte Batu'nun karargâhı Saray şehrinin Karakurum'a daha yakın olması da bu ilişkilerin seyrinin bu şekilde olmasında etkili olmuştur. Yani bu dönemde, Gürcü Krallığı yöneticileri sorunlarını Batu ile çözüme kavuşturmuşlardır. Örneğin, Kraliçe Rusudan'ın Moğollar ile anlaşma masasına Batu ile oturması, anlaşma şartları gereğince Avag Mhargrdzeli'nin Batu'nun karargâhına asker sevk etmesi ve David Narin ile David Ulu'nun Karakurum'a gitmeden evvel önce Batu'nun karargâhına uğraması ardından onun askerlerinin nezaretinde Büyük Kağanlığa ulaşmaları bahsi geçen dönemde Altın Orda Devleti'nin Gürcistan üzerindeki siyasi gücünü ve etkisini göstermiştir. Aslında bu dönemde, Altın Orda'nın Gürcistan üzerindeki etkisi kendisini Gürcü tarihinin ana kaynağı olan Kartlis Tskhovreba'da da göstermektedir. Öyle ki, Anonim Gürcü Kroniği'nde, Batu büyük kağan olarak tanıtılmaktadır. Başka herhangi bir ana kaynakta Batu ile ilgili böyle bir bilgidен bahsedilmediğinden Kartlis Tskhovreba bu yönüyle diğer kaynaklardan ayrılır. Batu, her ne kadar Moğol İmparatorluğu'nda sevilen ve sayılan bir han olarak görülse de bilindiği üzere Büyük Moğol İmparatorluğu'nun yöneticisi olmamıştır. Ancak, Göyük Han'ın ölümünden sonra Mengü Han'ın tahta çıkması hususunda yardımcı olmuştur. Gürcü Anonim Kroniği Kartlis Tskhovreba'da bahsedilen şekilde geçmesinin sebebi bu dönemin Gürcü yönetimi ile Batu'nun sıkı ilişkiler içerisinde olması ve bu dönemde Moğol İmparatorluğu ile Gürcistan arasındaki ilişkilerin Batu aracılığıyla sağlanmasından ötürü olsa gerektir. Neticede, henüz bağımsızlıklarını almadıklarından Karakurum'a bağlı olmaya devam etseler de Cucioğulları mezkûr bölgeyi her bakımdan iyi bir şekilde tanımaktaydılar. Bu sebepten dolayı, kısa bir süre sonra başlayacak olan Altın Orda-İlhanlı mücadelelerinde Altın Orda da hak iddia edecek ve bu iddiasını oldukça uzun süre devam ettirecektir (Büyükçınar, 2019: 178).

2. Moğol-Gürcü İlişkilerinin İkinci Safhası: 1255-1266

Altın Orda-İlhanlı arasında devam edecek olan mücadeleler 1255-1266 yılları arasında başlamıştır. Bu dönemde Hülâgû'nün Tebriz merkezli İlhanlı Devleti'ni kurmuş olması genel olarak Güney Kafkasya coğrafyasını ve daha özeldede kurulduğu bölgeyi kökten değiştirmiştir. Bu sebeple de karşılıklı ilişkilerin seyrinde yeni bir dönem başlamıştır. Hülâgû'nün İran'a girişi bir yan-

dan 1255 senesi olarak gösterilirken (Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, 2018: 478) diğer yandan Hülâgû'nün bölgeye doğru ilerleyişinin başlangıcını 1257 senesi olarak gösteren kaynaklar da vardır (Aknerli Grigor, 2012: 46-47).

Hülâgû'nün bölgeye intikal etmesiyle birlikte Baycu Noyan ve diğer Noyanlar Mugan, Gürcistan, Ermenistan ve Arran bölgelerini kendilerine gelen emir sonucunda tahliye etmişlerdir (Müverrih Kiragos, 2009: 73; Müverrih Vardan, 2017: 104). Sadece Curmagun Noyan'ın oğlu Şiremun'un kendi tümeni ile Gürcistan sınırında kaldığı zannedilmektedir (Sümer, 169: 25). Hülâgû çok büyük bir ordu ile bölge üzerine gelmiştir. Moğol ordusundaki asker sayısının fazla olması Ceyhun Nehri'ni geçmelerinin neredeyse bir ay sürmesinden de anlaşılmaktadır (Müverrih Kiragos, 2009: 73-74). Baycu Noyan Hülâgû'nun gelmesi üzerine Mugan'ı boşaltarak Selçuklu Devleti'nin üzerine ilerlemeye başladığında Azerbaycan ve onun civar bölgelerine artık Hülâgû yerleşmiş olacaktır (Sebastatsi Vakayinamesi, 2005: 46).

Büyük Kağan tarafından Hülâgû Han'ın bölgeye gönderilmesi ve onun bölge üzerindeki zaferlerinden itibaren artık mezkûr coğrafyada İlhanlı hâkimiyeti başlamıştır. Kuzeydeki Moğol ulusu olan Altın Orda'nın yönetimine ise Batu'nun kardeşi Berke Han 1256/1257'de oturmuştu. Hülâgû'nün bölgeye gelmesi, ardından da burada İlhanlı Devleti'ni kurması ve sürdürdüğü askerî faaliyetler hiç şüphesiz başta Anadolu Selçuklu Devleti olmak üzere coğrafyaya yakın diğer siyasi teşekküller açısından da düşündürücü olmuştur (Büyükcınar, 2018a: 110). Özellikle Hülâgû'nün İslam dünyasının merkezlerinden biri sayılan Bağdat'ı ele geçirmesi güneydeki Mısır Memluk Devleti'ni rahatsız etmiştir. Bu sebeple de Memluk Devleti bir ittifak arayışına girmiş ve en uygun aday olarak da Altın Orda Devleti'ni görmüştür. Bunun temel sebebi, Altın Orda Devleti ile aralarındaki ortak dinî bağlar ve bu devletin Memluk Devleti'nin en büyük düşmanı olan İlhanlılar ile hasım olmasıdır. Her iki devletin de çıkarlarına uygun olarak kurulan bu ittifak girişimi yeni siyasi bloklaşmaların kurulmasına sebebiyet vermiştir. Altın Orda-İlhanlı arasında meydana gelen savaşların başlangıcını Memluk Sultanı Baybars'ın, Berke Han'ı Hülâgû'ya karşı savaşa teşvik etmesi başlatmıştır. Ayrıca, Cengiz Han'ın oğulları arasında toprakları bölüşürürken, kesin sınırlar belirlememesi de taraflar arasında bu coğrafyada hak iddia edebilme durumunu doğurmuştur.⁵ Bu noktada, Napolyon Bonaparte'nin dediği gibi; "coğrafya dış politikayı dikte eder" sözü Gürcistan ve Moğol ilişkilerinin ikinci safhasını açıklamakta yardımcı olabilecek niteliktedir. Çünkü bahsi geçen toprakların ticaret güzergâhında olması ve bölgenin zengin meraları ile uygun iklimi her iki Moğol ulusunun da dikkati çekmiştir. Bunlar ve diğer bazı sebepler, Berke Han ile Hülâgû'nün ilk defa 1262 senesinde karşılaşmasına sebebiyet verecektir. Böylece, Altın Orda Devleti'nin dış politikasındaki Güney Kafkasya hedefi Berke Han ile başlamıştır. Bundan sonraki dönemler için de bu

⁵ Taraflar arasında meydana gelen mücadelelerin diğer sebepleri için bk. Büyükcınar, 2018a: 108-109.

coğrafya Altın Orda'nın dış siyasetindeki önemini koruyacaktır. Gürcistan Krallığı açısından ise bu ikinci safha, Azerbaycan merkezli olarak kurulan İlhanlı Devleti'ne tabii hâle gelmesidir (Büyükçınar, 2019: 178-179).

Anlatıların ardından başlayacak olan Altın Orda-İlhanlı savaşları, kuruluşundan yıkılışına kadar aktif bir şekilde İlhanlı Devleti'nin dış politikasını meşgul eden başlıca sorunların en başında gelmiştir. İlhanlı Devleti'nin Güney Kafkasya topraklarını elinde tutmak için mücadele etmesine karşın, Altın Orda Hanlığı dış politikasındaki en büyük hedeflerinden birini mezkûr bölgeyi elde etmek üzerine kurmuştur. Bölge coğrafyasının en önemli askerî gücüne sahip Gürcistan'ın yetişmiş insan gücü olarak tanımlayabileceğimiz asker potansiyeli de Moğolların ilgisini cezbetmiştir. Zira Moğol yönetimi için, Gürcü Krallığı başta olmak üzere Güney Kafkasya coğrafyasına hâkim olabilmek ticarete, zengin topraklara ve iyi bir askerî güce sahip olmak anlamına gelmiştir. Bu yüzden bu coğrafya üzerinde bahsi geçen her iki Moğol ulusunu arasında 1261-1397 seneleri arasında sayısız savaş ve küçük çaplı mücadeleler gerçekleşmiştir. Ancak belirtmek gerekir ki; Güney Kafkasya halklarını etkileyen bu savaşlarda İlhanlı tarafı genel olarak savaşı başlatan taraf olmamıştır. Savaşların genel seyrine bakıldığında, kendisine göre haklı sebepleriyle birlikte taraflar arasında genellikle savaşın başlamasına sebebiyet veren taraf Altın Orda Hanlığı olmuştur. Bununla birlikte Altın Orda Hanlığı aynı zamanda karşılıklı müzakereleri ya da diğer bir anlamda diplomatik görüşmeleri de başlatan taraf olmuştur. Yani Altın Orda Hanlığı bahsi geçen coğrafya üzerinde hem çatışmaları başlatan hem de müzakere talep eden statüye sahip olmuştur. İkinci safha olarak ayırdığımız 1255-1266 arası süreç İlhanlıların kurulduğu ve bölge üzerinde bu bahsi geçen mücadelelerin başladığı dönemdir.

Bu dönemde diğer yandan Gürcistan'da Moğollara karşı yapılan isyan hareketlerine de şahitlik edilmiştir. Bahsi geçen bu safhada Gürcüler, birçok farklı yöntemlerle Moğollara karşı kalkışma ve karşı koyma eylemlerinde bulunmuşlar, ancak başarılı olamamışlardır. Bunlardan en önemlisi David Narin ve David Ulu isyanları olarak karşımıza çıkmaktadır. 1259 yılına geldiğinde Hülâgû'nün Suriye üzerine seferi esnasında Gürcü Kralı David'in de yardımcı kuvvet olarak savaşa iştirak etmesini istemesi, kısa bir süre önce Bağdat seferinden dönen Kral David ve askerlerini zor bir duruma sokmuştur. Bu yüzden Kral David bir çözüm yolu bulmak adına Gürcü Krallığı'nın ileri gelenlerini çağırarak bir toplantı düzenlemiş ve burada Mısır Memlukleri üzerine yapılacak savaşa Moğollar ile birlikte müdahil olup olmama konusundaki fikirlerini sormuştur. Toplantıya katılanlar, savaşa kesinlikle katılmama yönünde görüş bildirmişlerdir. Ek olarak, Moğolların bölgeye gelip istediği vergilerin Gürcistan'ı oldukça zora soktuğu konusundaki görüşlerini iletmişlerdir. Bu toplantının sonucunda Kral David, toplantı kararlarına sadık kalarak Suriye seferinde Moğollar ile birlikte olmamak yönünde bir karar

alınca Moğollar bu durumu bir isyan hareketi olarak algılamışlardır. Ayrıca, Tiflis'te Moğollar tarafından gönderilen ve vergi toplayan Hoca Aziz isimli görevlinin tavırları da Gürcüler ile Moğollar arasında bir sorun oluşturmuştur. Şöyle ki, Hoca Aziz Gürcü Kralının mutfağı için satılan her koyundan bile vergi almakta, bu durum da Gürcülerin ekonomik durumunu zora sokmaktaydı. Üst üste gelen bu durumların hepsi Kral David'i isyan etmeye teşvik etmiştir. Bunun üzerine, bütün Gürcü ileri gelenlerini toplayamasa da Sargis Cakeli'den destek görmüş, Sargis Cakeli ise Kral David'in Samtshe'ye gelmesine ön ayak olmuştur (Kartlis Tskhovreba, 2014: 352; Allen, 1971: 116). Bu sırada David Narin'in isyanı patlak vermiş ve bu isyanı bastırmak üzere Emir Argun görevlendirilmiştir. David Narin'i yenilgiye uğrattıktan sonra Hülâgû'nun yanına gitmek için yola çıkan Emir Argun bu sefer de kaybettiği toprakları tekrardan elde etmek üzere David Ulu'nun ayaklanmış olduğu konusunda malumat edinmiştir (Alaaddin Ata Melik Cuveynî, 2013: 431). Gürcülerin Moğollara karşı olan ayaklanma hareketleri bir müddet daha devam etmiştir. 1261 Mayıs ayına gelindiğinde Hülâgû Kral David'in peşine Emir Argun'u tekrardan göndermiştir. Emir Argun, Gürcistan üzerinde ilerlerken kıyımlar yapmıştır. Hülâgû tarafından ani bir kararla Emir Argun'un geri çağırılması üzerine David de Cavaheti'ye yakın bir bölgede taraftarlarını toplayarak nasıl bir politika izlemeleri konusunda bir görüşme gerçekleştirmiştir. Bu toplantı esnasında Sargis Cakeli ona Likhi Dağı'nın ötesinde bulunan David Narin'in yanına gidebileceği konusunda tavsiye verince David Ulu bu fikre sıcak bakmış ve ona durumu bildirmek üzere elçi göndermiştir. David Narin'in olumlu cevabı üzerine de David Ulu onun yanına gitmiştir. Ancak bu isyan sonucunda Gürcü Krallığı'nın nasıl yönetileceği konusunda bir husus gündeme gelmiştir. David Ulu'nun bütün Gürcistan'ın kralı olmasını isteyenlere David Narin'in taraftarlarının karşı çıkması sonucunda ülkeyi ve hazineyi eşit olarak ikiye bölmeye ve ayrı yerlerde kurdukları yönetimleriyle Gürcistan'ı yönetmeye karar vermişlerdir. Ardından da Gürcü Krallığı, Kutaisi ve Tiflis merkez olmak üzere ikiye ayrılmış ve aynı şekilde devlet hazinesi de David Ulu ile David Narin arasında bölünmüştür (Berdzenişvili & Canaşia, 1997: 177-178; Allen, 1971: 117; Kartlis Tskhovreba, 2014: 354; Ercan, 2023: 136-138).

Bir süre sonra David Ulu ile Moğollar arasında bir anlaşma imzalanmıştır. David büyük oğlu Giorgi'yi vermeyi kabul etmiş ve bahsi geçen isyanlara sebebiyet veren Hoca Aziz'in öldürülmesini istemiştir. Hülâgû vergi toplayıcısı olarak görevlendirdiği Hoca Aziz'in öldürülmesini istemese de David'in teklifini kabul etmiş ve Hoca Aziz öldürülmüştür. Hoca Aziz'in başı Tiflis'e yollanarak teşhir edildikten sonra Emir Argun ve Kral David, Tiflis'ten ayrılarak Hülâgû'nun olduğu yere varmışlardır (Kartlis Tskhovreba, 2014: 355-356). Moğolların almış olduğu ağır vergiler karşısında bu dönemin diğer bir önemli vakası da Basil Ucarmeli'nin idamı meselesidir. Basil Ucarmeli'nin

Moğol vergilerine karşı almış olduğu tedbirler Gürcüler arasında rahatsızlıklara sebebiyet vermiş ve bunun sonucunda da Basil Ucarmeli yargılanmadan asılmıştır (Ercan, 2023: 138-140).

Diğer yandan 1265 yılına gelindiğinde İlhanlı Devleti'nde Hülagü'nün yerine oğlu Abaka Han geçmiş ve Altın Orda ile olan mücadeleler bu dönemde de devam etmiştir. Hatta bu dönemde mücadelelerin odak noktası olan Kür Nehri'nin diğer taraflarına Abaka derin hendekler kazılması emri verilmiştir. Derbent'in güney tarafına yaptırılan bu savunma duvarlarının ismi ise "siba"dır. Altın Orda ile olan mücadelelere karşı hazırlanan ve Gürcü Krallığı'nın da insan gücünden yararlanılarak yapılan sibalalar bu dönemde bölge üzerindeki siyasi atmosferin boyutunu gösterebilecek nitelik arz etmiştir (Rashiduddin Fazlullah, 1998 III: 519; Kartlis Tskhovreba, 2014: 361).

Anlaşılabileceği üzere, 1260'lı yılların başından itibaren Yakın Doğu siyasetini ve özellikle Güney Kafkasya coğrafyasını ve halkını etkileyen olaylar Mısır Memlukleri, İlhanlı Moğolları ve Altın Orda Moğolları arasında gerçekleşmiştir. Mısır Memlukleri ile Altın Orda arasındaki ilişkiler iyi olmakla birlikte bu dönem aralığında İlhanlı-Altın Orda ve İlhanlı-Memluk savaşları sık sık gerçekleşmiştir. İlhanlı Moğolları her iki cephe ile savaşmışlardır. Anılan dönem Güney Kafkasya coğrafyası üzerinde etkili bir güç olan İlhanlılar Devleti, Berke Han'dan sonra Altın Orda Devleti'ni büyük oranda bertaraf etmeyi başaramamıştır. Aynı şekilde kendisine karşı aynı coğrafyada çıkan isyan hareketlerini de bastıran İlhanlılar anlatılan ikinci safhada bölge üzerinde büyük bir tahakküm kurabilmeyi başarmışlardır.

3. Moğol-Gürcü İlişkilerinin Üçüncü Safhası: 1266-1282

Altın Orda Devleti, Mengü Timur ile birlikte hukuken tam bağımsız bir devlet olmuştur (Ötemiş Hacı, 2009: 46). Mengü Timur'un Kırım'da darbedilmiş ilk parası 1266 senesine tarihli olup üzerinde "Mengü Timur Han el-Âdil" yazmaktadır (Kafalı, 1976: 59; Yuvalı, 2004: 138). 1266 senesinden itibaren değişen konjonktürün etkisiyle Mengü Timur ile birlikte Altın Orda Hanlığı Merkez Kağanlıktan ayrılarak tam bağımsızlığını sağlamıştır. Böylece de dış politikada daha rahat kararlar alabilmiştir (Büyükcınar, 2019: 179). Diğer yandan, Gürcistan üzerindeki Moğol tahakkümü ağırlıklı olarak İlhanlılar üzerinden değerlendirilmektedir. Bu dönemde artık Moğolların Gürcistan üzerindeki hâkimiyetlerinin yavaş yavaş azalmaya başladığını söyleyebilmek mümkündür. Berke Han- Hülagü Han arasında başlayan çatışmalar Berke-Abaka döneminde devam etmiş, halefleri Abaka-Mengü Timur dönemlerinde de kısa aralıklarla sürmüştür. Bu mücadeleler Güney Kafkasya coğrafyasını ve halkını olumsuz manada etkilemiştir. Mengü Timur-Abaka döneminde var olan mücadeleler bir önceki döneme nazaran çok şiddetli olmamıştır. Her ne kadar Mengü Timur dönemindeki Altın Orda Devleti 1266-1282 yılları arasında İlhanlı karşıtlarının Gürcistan coğrafyası üzerinde

çıkartmış olduğu isyan hareketlerini iyi değerlendirememiş olsa da 1269 döneminde meydana gelen Tekudar Oğul İsyanı bu dönemde İlhanlı Devletini zorlamıştır. Gürcistan yönetimi için ise bu üçüncü safhayı, İlhanlı Devleti'ne nasıl karşı koyacağını belirleme süreci olarak yorumlayabilmek mümkündür.

Moğolların Gürcistan coğrafyası üzerindeki siyasi üstünlüklerinin ve güçlerinin çözülmeye başlaması aslında zannımızca 1269 yılında meydana gelen Tekudar Oğul İsyanı ile başlamıştır. Ancak Tekudar Oğul İsyanı'nı sonun başlangıcı olarak değerlendirmemizin sebebi siyasi konjonktürün değişiminden ileri gelmektedir. Zira bu isyanı mevzubahis coğrafyada çıkan diğer isyanlardan ayıran farklılık Moğolların kendi iç sorunlarından mütevellit ortaya çıkmasıdır. Moğolların kendi iç sorunu olarak çıkan bu isyan Gürcistan coğrafyasında vuku bulmuş bu dönemde Gürcü Krallığı toprakları Moğol yönetimine karşı çıkan isyana ev sahipliği yaparak Gürcü-Moğol ilişkilerinin farklı bir safhasını yaşamıştır (Ercan, 2023: 140-141).

Yine, bu dönemde meydana gelen 1277 Elbistan Savaşı'nda Gürcü orduları da Moğol ordusunun yanında yer almıştır. Savaşın galibi ise Baybars olmuştur (Ercan, 2022: 22-23). 29 Ekim 1282 tarihine gelindiğinde ise Memluk ve Moğol orduları Hama ile Humus arasında karşılaşmışlardır. Moğollar, Mısır ordusunu yenilgiye uğratmak üzereyken Moğol ordusunun sol kısmı pusuya düşmüş ve ağır bir yenilgi almıştır (Ercan, 2022: 26).

Birçok kaynağın ortak kanısına göre; bu savaşta Gürcü ve Ermeni askerler çok iyi savaştırmıştır. Kartlis Tskhovreba'ya göre; henüz genç yaşta olan ve savaş için hazırlıklı olmayan Kral Demetre, kuvvetlerini komuta ederek İlhanlı Mengü Timur'a kendini ispatlamıştır (Kartlis Tskhovreba, 2014: 373-374). Gürcü ve Ermenilerden oluşan Moğolların sağ kolu Mısırlıların sol kolu ile çarpışmışlar, önce bir başarı sağlayabilmişler ancak savaşın sonucunu değiştirememişlerdir. Memluk ordusu bu savaş sonucunda mühim miktarda ganimet toplayarak Şam'a geri dönmüştür (Bar Hebraeus, 1950: 608). Hiç şüphesiz art arda meydana gelen bu savaşlar ve Moğolların aldığı bu yenilgiler hem İlhanlı Devleti'ni birçok farklı açıdan yıpratmış hem de onların yanında savaşan Gürcü ordularını ve yönetimini aynı şekilde zorlamıştır. Ekleme gerekir ki tüm bunlara rağmen, bu dönemin hükümdarı Kral Demetre liderliğindeki Gürcü yönetimi Moğollar ile daha olumlu ve istikrarlı ilişkiler yürütmeyi tercih etmiştir.

4. Moğol-Gürcü İlişkilerinin Dördüncü Safhası: 1291-1357

1282-1291 yılları arasındaki dönem Altın Orda – Gürcistan ilişkileri Altın Orda'da iç karışıklıklar olması dolayısıyla oldukça durağan geçmiştir. Belirtilen dönem aralığında Altın Orda, Güney Kafkasya siyasetinden vazgeçmemiş, hatta küçük çapta seferler düzenlemiş olsa da Nogay'ın başkent Saray üzerindeki nüfusu Cucioğulları'nın çözmesi gereken daha öncelikli bir sorun olmuştur. Altın Orda'daki ikili yönetimi sona erdiren Tokta Han'ın 1291 se-

nesinde tahta çıkmasıyla tekrardan canlanan devlet 1357 senesine kadar dış politikada daha aktif bir seyir izlemiştir. Bu nedenle, 1291-1357 seneleri arası Moğol-Gürcistan ilişkilerinin dördüncü safhasını kapsamaktadır. İlhanlılarda Argun, 1291 senesinde ölünce Geyhâtû Han tahta çıkmıştır. 1291 senesinde Altın Orda Devleti'nde de bir yönetim değişikliği gerçekleşmiş, Tokta Han tahta oturmuştur. Aynı şekilde Gürcistan tarafında da taht değişikliği görülmüştür. Gürcü ileri gelenleri II. Vakhtang yönetiminden memnun kalmamaya başlamışlar, Vakhtang'ın yerine II. Demetre'nin oğlu David'in tahta çıkmasını talep etmişlerdir. Vakhtang'a karşı rahatsızlıklar devam ederken 1292 senesinde Vakhtang ansızın rahatlanmış ve ölmüştür. 1293 senesinde de Kral David Narin vefat etmiştir. David Narin'in ölümünün ardından oğulları arasında taht kavgaları çıkmıştır (Kartlis Tskhovreba, 2014: 381).

1290'lı yıllara gelindiğinde Moğollara karşı Gürcistan coğrafyasında var olan Emir Tukal isyanı bir şekilde bastırılrsa da aslında artık Moğolların güçlerinin zayıfladığının da bir diğer göstergesi olarak kayıtlara geçmiştir. Öyle ki, bundan sonra da Gürcistan coğrafyasında Moğollara karşı var olan isyanlar aynı hızla devam edecektir (Ercan, 2023: 141).

Tokta Han, Özbek Han ve Canıbek yönetimlerini kapsayan bu dönem Altın Orda'nın gerek iç siyasetinde gerek dış siyasetinde başarılı olduğu bir dönemdir. Bilhassa Tokta Han kendi iç sorunu olan Nogay problemini çözdükten sonra yönünü Güney Kafkasya bölgesine çevirmiştir. Gazan Han ise, 1295 yılında İlhanlı tahtına oturmasının ardından memleket meselelerini hallettikten sonra 1297 senesinde Gürcü Kralını huzuruna çağırmıştır. Kral David Kaheti ve Hereti'ye doğru yola çıkmıştır. Ondan önce ona eşlik eden aznavurlar da gelmiş ve Hereti'de konaklamışlardır. Kral David burada vezirlerine Gazan Han'ın otağına gidip gitmeme konusunda danışmış, vezirler gitmesi gerektiğini söylediler de Kral David bunu reddetmiştir. Bunun yerine Mtiuleti taraflarına gitmiş, oradan da Zhinovani'de savunma pozisyonuna geçmiştir. Mtiuleti'de kaldığı sıralarda da küçük kardeşi Vakhtang'ı Altın Orda Devleti'ne göndererek Gazan Han'a saldırmak isterlerse onlara Gürcistan üzerinden yol verebileceklerini bildirmiştir. Tokta Han da bu durumu olumlu karşılamıştır (Kartlis Tskhovreba, 2014: 383-384). Bu mesele Altın Orda-Gürcü Krallığı ilişkilerinde farklı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Hem de artık Gürcü Krallığı'nın İlhanlı tahakkümünden kurtulmak adına daha farklı çözüm yolları aradığının bir örneğidir. Bahsedilen ittifak oluşturma çabası bahsinde Gürcülerin, İlhanlılara karşı Altın Orda ile müttefik olma girişimi başarıya ulaşmasa da Moğolların Gürcistan coğrafyası üzerindeki geleceğinin başka bir evreye ulaştığının göstergesidir.

Pek tabii, Kral David'in Altın Orda Devleti ile yapmış olduğu iş birliğinin neticesinde Gürcistan'da karışıklıklar çıktığına dair haberleri Gazan Han 1297 senesinde Tebriz'den Arran kışlağına hareket ettiği sırada öğrenmiştir. Emir Kutlukşah Gürcistan'da daha önceden yaşamış olduğu için Kut-

lukşah'ı büyük bir ordu ile Gürcistan'a göndermiştir (Reşidüddin Fazlullah, 2013: 271). Kutlukşah önce Tiflis'e girmiştir (Kartlis Tskhovreba, 2014: 384). Gürcistan'a girdikten sonra 1298'de Kral David'in kardeşi Vakhtang'ı alarak geri dönmüştür (Reşidüddin Fazlullah, 2013: 271).

1297 senesinden sonra Kral David'in İlhanlılara karşı Tokta Han ile ittifak girişimi Altın Orda Devleti'ni hedefine bir adım daha yaklaştıracak olsa da Gazan Han'ın aktif siyaseti buna izin vermemiş ve Gürcistan-Altın Orda ittifakı başarılı olamamıştır. Belirtmek gerekir ki; Moğolların bölgeye geldiği ilk günden itibaren Gürcü yönetimi onlara karşı çeşitli isyan hareketlerinde bulunmuş olsalar da Altın Orda-İlhanlı münasebetlerinde İlhanlı saflarında yerlerini almışlardır. Hatta, İlhanlı-Altın Orda savaşlarında Gürcüler her zaman Altın Orda'ya karşı İlhanlı cephesinde yardımcı kuvvet olarak bulunmuşlardır. Ancak Kral David'in hamlesi ile Altın Orda Devleti Güney Kafkasya üzerindeki amaçlarına bir destek bulabildiği gibi tekrardan harekete geçme imkânı elde edebilmiştir. Altın Orda Devleti 1282-1291 seneleri arasında iç sorunlarla uğraşmasına rağmen bu bölge üzerindeki hak iddiasından hiçbir zaman vazgeçmemiştir. Sadece anılan dönemde hak talepleri için daha uygun bir ortam oluşmuştur. Üstelik, Altın Orda Devleti bunun için herhangi bir girişimde de bulunmamıştır. Gürcistan'ın Moğol istilasıyla tanıştığı günden itibaren Gürcistan Krallığı'nın Altın Orda Devleti'yle ittifak girişimi ilk defa bu dönemde gerçekleşmiştir. Gürcistan Kralı David'in bu girişimi hem Altın Orda'nın hem de Gürcistan Krallığı'nın tehdidi olan İlhanlılara karşı önemli bir girişim olarak belirmiştir. Altın Orda Devleti ise, dış politikasında bu girişimi iyi bir şekilde değerlendirememiş olsa da iç politikasında bir yükselme dönemine girmiştir. 1313-1340 seneleri arasında Özbek Han'ın tahta çıkmasıyla birlikte Altın Orda Devleti sosyal ve ekonomik olarak güçlenmiş ve Güney Kafkasya üzerindeki hak iddialarına devam etmiştir. İlhanlı Devleti'nin yıkılmak üzere olduğu bu dönemde Gürcistan coğrafyası üzerinde de birçok isyan hareketi baş göstermiştir. Fakat Özbek Han Güney Kafkasya siyasetini başarılı şekilde yönetememiştir. Bununla birlikte, Özbek Han tarafından İlhanlılara karşı art arda gerçekleştirilen baskınlardan en çok Gürcistan ahalisi etkilenmiştir. İlhanlı dönemi Ebu Said Han ile çözülmeye başladığında ise Gürcistan Krallığı'nda V. Giorgi hükümlerinde bir yükseliş başlamış ve V. Giorgi Abhazy ve İmereti'yi tekrardan Gürcistan'a bağlamıştır. Özbek Han'ın 1340 senesinde ölümünden sonra tahta geçen Canıbek Han döneminde Altın Orda Devleti amacına ulaşmış ve Azerbaycan ile Gürcistan'ın bir kısmı kısa bir süreliğine Altın Orda Devleti tarafından ele geçirilmiştir. Hemen hemen bir yüzyıl boyunca hedeflenen başarının kazanılmasına rağmen Canıbek Han bu durumu iyi değerlendirememiştir. Yerine bıraktığı Berdibek Han, babasının ölüm haberini yolda duyunca bölgeden çekilmiş ve otorite boşluğundan yararlanan Celayirli kısımların kısa süreliğine bölgeyi ele geçirmişlerdir. 1291-1357 yılları olarak belirlediğimiz bu dördüncü safha

Gürcistan Krallığı için oldukça zor geçmiştir. Gürcistan artık Moğol istilalarından kurtulsa da 1357 yılında önce Celayirli baskınlarından, sonrasında büyük bir coğrafyada kendini gösteren kara veba salgınından, ardından da Timur'un Gürcistan'ı altı kez fethinden ötürü gücünü tekrar toplaması zaman alacaktır (Büyükçınar, 2019: 179-180).

SONUÇ

Cengiz Han'ın 1206 senesinde devletini kurmasının ardından hızla gelişen ve büyüyen Moğol Devleti dünya siyasetinde bir anda önemli bir dış güç haline gelmiştir. Bu dış güç Doğu Avrupa'dan Pasifik Okyanusu'na kadar olan birçok devleti etkilemiş, bu devletlerden bazılarının yıkılmasına, bazılarının ise duraklama dönemine girmesine sebebiyet vermiştir.

İbn-i Haldun'un dediği gibi "coğrafya kaderdir" sözünden hareketle Güney Kafkasya coğrafyası halklarının hepsinin iki yüzyıl boyunca devam eden Moğol saldırılarından aynı derecede etkilendiklerini söyleyebilmek mümkündür. Kaynaklarda Altın Orda Devleti'nin asıl hedef noktası Tebriz odaklı olarak gösterilse de bu dönem Güney Kafkasya coğrafyasındaki devletleri birbirinden ayrı tutmak imkansızdır. Bu coğrafyanın halkları ortak coğrafyayı paylaşmalarından dolayı ortak kadere sahip olmuşlardır. Buradan hareketle, aslında 13-14. yüzyıllar arasında Gürcistan üzerine üst üste yapılan Moğol baskınlarının birçoğunun asıl hedefinin Gürcistan olmadığı rahatlıkla ifade edilebilir. Bilhassa, Moğolların bölgeye ilk geliş tarihleri olan 1220/1221 senesinde ana hedefin Gürcü Krallığı olmadığı açıktır.

Moğol saldırılarına kadar mezkûr coğrafyanın en kuvvetli krallıklarından birine sahip olan Gürcüler, ülkelerine ulaşan Moğol ordularına karşı koymaya çalışsalar da başarı sağlayamamışlardır. Gürcistan Krallığı ile Altın Orda Devleti yöneticileri arasında ilk siyasi ilişkiler Batu döneminde, son siyasi ilişkiler Canıbek Han dönemine denk gelen süreçte gerçekleşmiştir. Bunlara ek olarak Altın Orda ile Gürcü Krallığı arasında ilk kayda değer ittifak kurma girişimi ise Tokta Han-David arasında gerçekleşmiştir. Altın Orda Hanlığı'nın Güney Kafkasya üzerindeki hedefleri genel itibarıyla çalışma kapsamı dışında bırakılmıştır. Ancak, Hülâgü'nün mevzubahis coğrafyaya gelmesine kadar geçen sürede Gürcü Krallığı Moğol yönetimi ile olan ilişkileri Batu aracılığıyla sağlamıştır. Bu nedenle Altın Orda Hanlığı Gürcistan siyasetine karşı yabancı kalmamıştır. Diğer yandan, İlhanlı Devleti'nin bölge üzerindeki etkisinden dolayı Altın Orda'nın sınırlarının bölgeye uzak olması Gürcistan'ın siyasetine müdâhil olmasını kısıtlamıştır. Ancak, taraflar arasındaki mücadelelerde coğrafi konumundan dolayı Gürcü Krallığı'nın sınırları etkilendiğinden Altın Orda'nın bu bölgeyle olan alakasını yadsımak doğru olmayacaktır. Küçüklü büyüklü isyan ve direniş hareketleri ya da diğer siyasi teşekküller ile ittifaklar kurarak Gürcüler Moğolları belli ölçüde yıpratmayı başarabilse de kendi iç sorunları ve yöneticilerin süreci iyi bir şe-

kilde yönetememelerinden ötürü Moğollar karşısında genel anlamda başarılı olamamışlardır. Bahsi geçen 1220-1357 yılları arasında aslında Moğolların hedefi özelde Tebriz merkezli olmuştur. Fakat Gürcü Krallığı ve Ermenistan Krallığı ise coğrafi yakınlıktan dolayı etkilenmişlerdir. Altın Orda-İlhanlı savaşlarının dışında, Harezmsahlılar Devleti'nin faaliyetleri, Celayirlilerin Canıbek Han'dan sonra boşluktan yararlanarak Azerbaycan'da devlet kurması bu duruma örnek teşkil etmektedir. Ancak yaşanan bu siyasi gelişmelerin hepsinden Gürcistan yönetimi ve Gürcü halkı da etkilenmiştir. 13-14. yüzyıllar arasında Moğollar, Harezmsahlılar, Celayirliler ve tüm bunların ardından da Timur tarafından ele geçirilen Gürcü Krallığı ekonomik, siyasi, sosyal, kültürel ve askerî bakımdan menfi olarak etkilenmişse de Gürcistan'ın tamamı bu süreçte kendi kültürel ve dinî değerlerini koruyabilmeyi başarmıştır.

Tüm aktarılanlara ek olarak, Moğollar Gürcistan'ı keşfetmelerinin ardından bölgenin ve bölge halkının onlar açısından öneminin büyük olduğunu da fark etmişlerdir. Nitekim Azerbaycan'ı hedef alan Moğol kuvvetleri, Gürcü ve Ermeni askerlerini yardımcı kuvvet olarak kullanmaktan geri kalmamışlardır. Moğolların bölgenin en güçlü askerî kuvvetlerinden olan Gürcüleri keşfetmeleri yayılmacı hareketleri esnasında Gürcü ordularından yararlanmalarını beraberinde getirmiştir. Ayrıca, Gürcistan'ın askerî gücü kadar jeopolitik konumu da Moğol uluslarının bölgeyi ellerinde tutmak istemelerinde rol oynamıştır. Gürcistan hedef alınan diğer ülkelerin seyahat istikametinde olduğundan (örneğin; Batu'nun Deşt-i Kıpçak seferinde hedef Rusya ve Doğu Avrupa'dır) ve karşılıklı iki devletin hâkimiyet kurmak istedikleri ülkelere fiziki mesafe olarak yakınlığından ötürü (örneğin; Toktamış Han'ın Azerbaycan'ı ülkesine katmak istemesi üzerine Timur'a karşı saldırması) Gürcistan bu saldırıların ortasında kalmış ve her bakımdan Moğol istilalarından derinden etkilenmiştir.

KAYNAKÇA

- Aknerli Grigor. (2012). *Okçu Milleti Tarihi*. haz. Hrand Andreasyan. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Alaaddin Ata Melik Cuveynî (2013). *Târih-i Cihan Güşa*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Allen, W.E.D. (1971). *A History of the Georgian People From the Beginning Down to the Russian Conquest in the Nineteenth Century*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Bar Hebraeus (Gregory Abû'l-Farac) 1950. *Abû'l-Farac Tarihi*. C. II. çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Berdzenişvili, N. ve Canaşia, S. (1997). *Gürcüstan Tarihi (Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar)*. çev. Hayri Hayrioğlu, İstanbul: Sorun Yayınları.
- Büyükçınar, A.B. (2018). Gürcü-Moğol İlişkilerinin İlk Evresi: 1220-1247. *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C. 4., S.6. s. 267-282.
- Büyükçınar, A. B. (2018a). Güney Kafkasya Üzerindeki Berke-Hülâgü Mücadelesi. *Sivilizasya Bakı Avrasya Üniversitesi*. C.7. S. 4. s. 105-111.
- Büyükçınar, A. B. (2019). *Saqartvelosa da Okros Urdos Urtiertobebi XIII-XIV Saakuneebshi (Kartuli Tskaroebis Mihedvit (Gürcü Kaynaklarına Göre 13-14. Yüzyılda Gürcistan Altın Ordu İlişkileri)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Batum: Batum Shota Rustaveli Üniversitesi.
- Eastmond, A. (2017). *Tamta's World: The Life and Encounters of a Medieval Noblewoman from the Middle East to Mongolia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ercan, A. B. (2021). Orta Çağ'da Ardahan. *Ardahan Değerlemeleri- 3- Değer, Potansiyeller, Yaklaşımlar*. ed. İhsan Kurtbaş. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık. s. 169-196.
- Ercan, A. B. (2022). 13. yüzyılda Memlûk Devleti'nin Gürcü Krallığı ile ilişkileri. *Transkafkasya Jeopolitiği ve Türkiye*. ed. İsmail Köse, Ülkü Köksal, Volkan Aksoy, Yüksel Küçükler. Trabzon: KTÜ Yayınları. s. 13-33.
- Ercan, A.B. (2023). Moğol Tahakkümü Altında Gürcü Krallığı'nda Çıkan İsyân Hareketleri. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*. C. 5. S. 9. s. 129-144.
- Ercan, A. B. (2023a). *Altın Çağ Dönemi Gürcistan'ının Dâhilî ve Haricî Politikaları*, Ankara: Sonçağ Yayıncılık.
- Galstyan, A. G. (2005). Mhitar Ayrivanetsi Vakayinamesinden Pasajlar. *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar XIII-XIV. Yüzyıla Ait Eserlerden Alıntılar*. çev. İlyas Kamalov. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Galstyan, A. G. (2005). Sebastatsi Vakayinamesi'nden Bir Bölüm. *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar XIII-XIV. Yüzyıla Ait Eserlerden Alıntılar*. çev. İlyas Kamalov. İstanbul: Yeditepe Yayınları.

- Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî (2018). *Târih-i Güzide*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Het'um the Historian's History of the Tartars* (2004). trans: Robert Bedrosian, New Jersey: Long Branch.
- Honigmann, E. (2001). Tiflis. *MEB İslam Ansiklopedisi*. C. 12/1. Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları. s. 264-280.
- İbn-i Esir (1941). el-Kamil Fi't Târih. *Altınordu Devleti Tarihine Dair Metinler*. haz. W. De. Tiesenhausen. İstanbul: Maarif Matbaası.
- Kafalı, M. (1976). *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Kartlis Tskhovreba A History of Georgia* (2014). ed. Roin Metreveli. Tbilisi: Artanuji Publishing.
- Müverrih Kiragos (2009). *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, çev. Gürsoy Solmaz. Ankara: Elips Kitap.
- Müverrih Vardan (2017). *Türk Fetihleri Tarihi (889-1269)*. çev. Hrant D. Andreasyan. İstanbul: Post Yayın Dağıtım.
- Ötemiş Hacı (2009). *Çengiz-Name*. haz. İlyas Kamalov, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Rashiduddin Fazlullah (1998). *Jami'u't- Tawarikh: Compendium of Chronicles A History of the Mongols*. Vol. II. Trans: W. M. Thackston. Harvard University.
- Reşidüddin Fazlullah (2013). *Câmiu't Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*. çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Khelejani. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Spuler, B. (2011). *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri-1220-1350*. çev. Cemal Köprülü. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Sümer, F. (1969). Anadolu'da Moğollar. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*. s. 1-147.
- Yuvalı, A. (2004). Mengü Timur. *DİA*, C. 29., İstanbul. s. 138.

Bölüm 6

1923 YILI VEFÂYÂTA MAHSUS VUKUAT DEFTERLERİNDE YER ALAN GEDİZ KAZASI ÖLÜM KAYITLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

İlker Mümin ÇAĞLAR¹

1. Giriş

Çalışmanın amacı, 1923 tarihli vefat defterinde yer alan bilgiler ışığında, o tarihteki verilerle günümüz verilerinin mukayese edilerek değerlendirilmesi ve bahsi geçen yılda defterde kayıtlı ölüm bilgilerinin analizidir. Bu sayede, Cumhuriyetimizin ilk yıllarında kullanılan isimler, vefat yaşları, vefat eden kişilerin cinsiyetleri ve vefat sebepleri gibi bilgiler ortaya koyulacak, elde edilen bu verilerle günümüzdeki bilgiler ile karşılaştırılacaktır. Böylece, o günden bu güne kadarki değişimler ortaya koyulacaktır.

Bu amaca ulaşmak için, vefat eden kişilerin medeni durumu nedir? Kadının ve erkekler için hangi isimler kullanılmaktadır? Vefat eden kişilerin köy ve mahallelere göre dağılımı nasıldır? Vefat eden kişilerin yaşları kaçtır? Ortalama ömür ne kadardır? Kişilerin ölüm sebepleri nelerdir? Sorularına cevap aranacak ve elde edilen verilerle günümüzde tespit edilebilen bilgiler karşılaştırılacaktır.

Çalışmanın temel kaynağını Gediz kazasına ait vefâyâta mahsus vukuat defteri oluşturmaktadır. Bu defterler mahalli nüfus müdürlüklerinde bulunmaktadır. Ancak son yıllarda diğer nüfus müdürlüklerinde bulunan Osmanlı Türkçesiyle yazılmış olan defterlerle birlikte Ankara'da, Nüfus Genel Müdürlüğü Arşivi'nde toplanmaktadır. Mevcut defterler muhtevaları bakımından, ait oldukları yerlere dair sosyal tarih alanında pek çok konuya ışık tutabilecek mahiyete sahiptirler. Bu defterlerde, 1900'lü yılların başlarından itibaren kayıtlara rastlamak mümkündür (Köstüklü, 2013: 643-644).

Bu defterlerin, Osmanlı döneminde sancak veya kaza merkezi olup da günümüzde il veya ilçe olan şehirlerin nüfus müdürlükleri arşivlerinde bulunması gerekmektedir. Ancak yangın, ihmal vb. sebeplerden dolayı günümüze kadar ulaşamayanların olacağını düşünmek doğru bir yaklaşım olacaktır. Nitekim Gediz de 1901 yılında sel felaketi ile karşılaşmıştır. Fakat gerek nüfus ve gerekse diğer arşivlere en büyük zarar, 1918 yılında meydana gelen yangınla gerçekleşmiştir. Bu yangında 2000 ev ve işyeriyle beraber, başta nüfus arşivi olmak üzere diğer resmi dairelerin arşivleri de tamamen yanmıştır (Pınar, 2012: 476). Bundan başka bir diğer doğal afette 1970 yılında yaşanan Gediz depremidir. Bu depremde Gediz'deki birçok ev yıkılmış ve sonrasında çıkan yangında Gediz yine yanmıştır. Depremden sonra Gediz 7 km. uzaklıkta yeniden inşa edilerek oraya taşınmıştır. Buna bağlı olarak, gerek deprem, gerek deprem sonrası yangın ve taşınma esnasında birçok resmi belge kaybolmuştur (Pınar, 2012: 512).

Bütün bu olumsuzlara rağmen Gediz nüfus arşivinde, çalışmanın da konusunu teşkil eden vefâyâta mahsus defter günümüze kadar ulaşmıştır. Bu defterde Rumi 1339/miladi 1923 ve Rumi 1340/Miladi 1924 yılına ait ölüm kayıtları bulunmaktadır. Defter 50 varaktan meydana gelmektedir. Defter çizgisiz kâğıtların ortadan dikilmesi ve bir kapak geçirilmesi ile oluşturul-

muştur. Kurşun kalemle satırlar ve sütunlar çizilmiştir. Sütunlarda sıra numarası, ölüm kaydının ilmühaber tarihi, ilmühaber numarası, isim ve şöhreti, babasının ismi, annesinin ismi, doğum tarihi, köyü, vefat yeri, vefat tarihi, evli olup olmadığı ve açıklamalar bölümü yer almaktadır. Satırlarda ise, kişilere ait sütunlarda bu bilgiler yazılmıştır.

Defter iki müteselsil olarak numaralandırılmıştır. Birinci numaralandırma 1 ile 297 arasında numaraları ihtiva etmektedir. Bu bölümün 22 tanesi R.1338/M.1922 tarihini kapsamaktadır. Geri kalan numaraların tamamı R.1339/M.1923 yılına aittir. Sonra 1'den itibaren yeniden numaralandırma başlamış ve 685'e kadar devam etmiştir. Bu bölümde 1 ile 92 arasındaki kayıtlar R.1339/M.1923 yılına aittir. Bundan sonra "Sene 1340" ifadesi yazılmış ve 93'ten itibaren numaralandırma devam etmiştir. R.1339/M.1923 ve R.1340/M.1924 tarihleri kişilerin vefat tarihi değildir. Deftere kaydedildiği tarihtir. Çünkü bazı kayıtlardaki kişilerin vefat tarihleri daha önceki yıllar olabilmektedir. Özellikle gerek Birinci Dünya Savaşı'nın çeşitli cepheleri ve gerekse Kurtuluş Savaşı'nda şehit olanların kayıtları da bulunmaktadır. Bu şekildeki kayıtların açıklama bölümünde, mahkemenin vefat tespitine ilişkin vermiş olduğu kararın ilam numarası yer almaktadır. Bazı kayıtların ise, nüfus müdürlüklerine sonra bildirildiği de görülmektedir. Bu şekilde geç bildirilenlere para cezaları tahakkuk ettirilmiştir.

Defterin kapak sayfasında "Vefâyât Vukuat Defteri" ifadesi yer almaktadır. Bunun yanında "İşbu vefâyât vukuat defteri yirmi altı varak elli iki sahifedir" ibaresi ve bu ibarenin altında bir mühür bulunmaktadır. Ancak mühür silik olduğu için okumak mümkün olmamıştır. Defterin son sayfasında "İşbu vefâyât vukû'ât defteri altı yüz seksen beş numarada hitam bulmakla diğer deftere başlandığı şerh verildi" ifadesi ve kâtibin imzası yer almaktadır.

2. Defterin Değerlendirmesi

2.1. Vefat Edenlerin Cinsiyet ve Medeni Durumları

R.1339/M.1923 senesinde kayıtlı vefat eden kişi sayısı 388'dir. Buradaki kayıtlar R.1339/M.1923 yılında vefat edenleri sayısı değildir. Daha önce vefat edip, sonradan kaydedilenler de bu sayıya dâhildir. Bunun 119'u kadın ve 269'u erkektir. Bunları oranladığımız zaman vefat edenlerin %30,5'i kadın ve % 69,5'i de erkektir. Bu durumda vefat eden erkeklerin kadınlara göre oldukça fazla olduğunu göstermektedir. Aşağıda detaylı olarak verileceği üzere hayatını kaybeden erkeklerin bazıları askerde iken vefat etmiştir. Buna rağmen vefat eden erkeklerin sayısı yine kadınlara göre oldukça fazladır. Mevcut bilgilerden bunun sebebinin anlamak mümkün değildir. Ancak kadınların vefatlarının kayda geçirilmediği hususunda bir tahmin yürütülebilir.

Tablo-1: R.1339/M.1923 Yılı Kayıtlarına Göre Vefat Edenlerin Cinsiyet ve Medeni Durumları

Evlilik Durumu	Kadın	Erkek	TOPLAM
Evli Olanlar	73	126	199
Evli Olmayanlar	46	143	189
TOPLAM	119	269	388

Defterde vefat eden kişilerin eşinin olup olmadığı, eğer evliyse eşinin ismi de yazılmıştır. Bu tarihteki kayıtlardan evli kadınlardan evli kadınların sayısı 73, evli olmayan kadınların sayısı ise 46 olarak tespit edilmiştir. Toplam 269 erkekten 126'sı evli, evli olmayanların sayısı ise 143 olarak belirtilmiştir. Bu verilerden yola çıkılarak vefat eden 388 kişiden 199 tanesinin evli ve 189 tanesinin ise evli olmadığı ortaya çıkmaktadır. Kayıtlarda kişilerin eşinin olmadığı "yoktur" ifadesi ile belirtilmiştir. Bunun yanında boş bırakılan ve hiçbir bilgi verilmeyen kişiler de evli olmayan olarak kabul edilmiştir. Evli olmayanlar hiç evlenmeyen kişiler olabileceği gibi, eşi ölmüş veya eşinden ayrılmış kişiler de olabilmektedir.

Tablo-2: R.1340/M.1924 Yılı Kayıtlarına Göre Vefat Edenlerin Cinsiyet ve Medeni Durumları

Evlilik Durumu	Kadın	Erkek	TOPLAM
Evli Olanlar	77	175	252
Evli olmayanlar	135	204	339
TOPLAM	212	379	591

1924 yılı kayıtlarında vefat edenleri sayısı 591 olarak belirlenmiştir. Yine yukarıda ifade edildiği üzere bu sayı 1924 yılında vefat edenleri sayısı olmayıp, bu tarihte kaydedilen vefatların sayısıdır. 591 kişiden 212'si kadın 379'u da erkektir. Kadınlardan 77'sinin evli, 135'nin evli olmadığı kaydedilmiştir. 379 erkekten 175'nin evli olduğu, geri kalan 204 tanesinin ise evli olmadığı ortaya çıkmaktadır. Bu durumda 591 kayıttan evli olmayanların sayısı 339, evli olanların sayısı ise 252 olarak tespit edilmiştir. 1924 yılı kayıtlarına göre vefat eden kadınların oranı % 35 iken, erkeklerinki % 65'tir.

2020 yılındaki TÜİK verilerine göre Kütahya'da vefat edenlerin % 46,48'i kadın ve 53,52'si de erkektir.¹ Aradan geçen yıllarda erkek ve kadın vefat oranlarında büyük değişikliklerin olduğu görülmüştür.

1 Günümüz verilerini incelemek ve karşılaştırma yapmak üzere Gediz Nüfus Müdürlüğüne yapılan müracaatta bu verilerin bulunma ihtimalinin olmadığı belirtilmiştir. Bunun üzerine, Nüfus Genel Müdürlüğü'nün veri istatistik sayfası olan, www.tuik.gov.tr adresinden 2020 Yılı Kütahya verileri temin edilerek, değerlendirme yapılmıştır. (Erişim Tarihi: 10.12.2022)

2.2. İsimler

Özel adların incelenmesini konu edinen bilim dalına onomastik denilmektedir. Onomastik biliminin yer adlarını inceleyen dalına toponomi, şahıs adlarının köken ve tarih içindeki gelişimini inceleyen dalına ise antroponimi adı verilmektedir (Kurt, 1994: 607).

Herhangi bir mahalle veya köydeki kullanılan isimler, o yörenin gerek sosyal ve gerekse dini yapısı hakkında, az da olsa bilgi vermektedir. Kullanılan isimlerden, şahsın hangi dinden, hatta hangi mezhepten olduğunu anlamak, mümkün olabilmektedir. Mevcut defterde kişinin kendi adı, babasının adı, annesinin adı ve evli ise eşinin adı kaydedilmiştir. Bu durum hem erkek ve hem de kadın adlarının incelemesi imkânını vermektedir. Osmanlılar döneminde 2. Mahmut döneminde yazılmış olan nüfus defterlerinde sadece erkeklerin ismi vardır. Nüfus defterlerinden kadın isimlerini bulmak mümkün değildir (Koçak, 2014: 421). Bu anlamda, incelemiş olduğumuz defter, her ne kadar yakın dönemde olsa bile, Osmanlı devletinin son yıllarında kullanılan kadın isimlerini vermesi bakımından da önemlidir.

2.2.1. Erkek İsimleri

İncelenen deftere göre Gediz'de Osmanlı devletinin son yılları ile Cumhuriyetin ilk yıllarında kişilerin isimlerine bakıldığı zaman % 100'ünün Müslüman olduğu anlaşılmaktadır. Burada kullanılan adların genel olarak Türk toplumu tarafından kabul gördüğü, bu isimleri kullanma sıklığının başka bölgelerde de fazla değişmediği söylenebilir. Genel olarak Anadolu'da Mehmet, Ali, Hasan, Hüseyin ve Ahmet en çok kullanılan isimlerdir (Göksal, 2013: 40). Kayıtlara göre Gediz'de yaşayana kişilerin, çoğunlukla çocuklarına peygamber ve din büyüklerinin isimlerini verdikleri görülmektedir. Bu isimlerin başında Hz. Muhammed'in ismine izafeten kullanılan Mehmet adı en başta gelmektedir. Bunun yanında dört büyük halifelerden olan Ömer, Osman ve Ali adları Hz. Ali'nin iki oğlunun isimleri olan Hüseyin ve Hasan, Hz. Muhammed'in diğer isimleri olan, Ahmet ve Mustafa yine oldukça çok kullanılan isimlerdendir.

Gerek vefat kişinin kendi ismi, gerek baba ve gerek de eş bilgisi olarak kullanılan erkek isimlerinin çeşidi 1923 yılı kayıtlarına göre 71'dir. Bu isimleri kullanan kişi sayısı ise 505'tir. Gediz'de kullanılan isimler üzerine yapılan tespit edilebilen tek çalışma 1844 yılına aittir. Bu tarihte Gediz'de toplam 1110 kişinin ismi tespit edilmiş olup, isim çeşidi sayısı 51'dir (Göksal, 2013: 40). Görüldüğü gibi yıllar içerisinde isim çeşidi üzerinde az da olsa bir değişim olmuştur.

Defterde geçen isimler içerisinde en fazla kullanılanın Mehmet olduğu görülmektedir. Buna göre Mehmet adının toplam isimlere oranı % 13'tür. Bunu % 11 ile Ali, % 9 ile İbrahim ve Mustafa ismi takip etmektedir. Sonra

% 7 oranla Hüseyin, % 6 oranla Ahmet, % 5 oranla Halil ve % 4 ile Osman, İsmail ve Süleyman ismi takip etmektedir.

Defterde geçen tüm isimlere bakıldığı zaman, bunların hepsinin Türker'in İslamiyet'i kabul ettikten sonra, İslam kültürü çerçevesinde verilen adlar olduğu görülmektedir. Burada dikkati çeken bir husus, Gediz'de o dönemde kullanılan isimlerin büyük bir çoğunluğunun Arapça kökenli isimler olmasıdır. Bu isimlerin arasında iki kayıta geçen Türkçe kökenli sadece Durmuş ismine rastlanılmıştır. Bunun yanında kullanılan isimlerin büyük bir çoğunluğu tek isimden oluşmaktadır. Çift olarak kullanılan isimlerin sayısı 9'dur. Onlar da Ali Osman, Mehmet Ali, Ahmet Ali, Ahmet Arif, Durmuş Ali, Halil İbrahim, Mehmed Sıdkı, Said Murad ve Şerif Ali'dir. 1844 yılında ise çift isimlerin sayısı 3 olup, bunlar Mehmet Ali, Ömer Hayri ve Mehmet Emin isimleridir (Göksal, 2013: 40). Bunlardan sadece Mehmet Ali'nin aynı olduğu görülmektedir.

Aynı yıllarda bütün Türkiye verileri ele alındığı zaman da durumun Gediz ile hemen hemen aynı olduğu görülmektedir. Çünkü 1923-1930 yılları arasında doğan erkek isimleri üzerinde yapılan bir araştırmada en çok kullanılan ismin Mehmet olduğu tespit edilmiştir. Bunu sırasıyla Mustafa, Ahmet, Ali, Hüseyin, Hasan, İbrahim, İsmail, Osman, Halil, Süleyman isimlerinin takip ettiği görülmüştür.²

1924 yılı kayıtlarında kaydedilen erkek ismi sayısı 1038'dir. Bunlar yine bir önceki kayıta olduğu gibi vefat eden kişinin ismi, babasının ve vefat edenin kadınların eşlerin isimleridir. Kaydedilen isim çeşidi ise 74'tür. En çok kullanılan ilk 10 isim sayı olarak yer değiştirse bile hemen hemen aynıdır. 1923 yılı kayıtlarında ilk 10 isim arasında yer alan ki Osman ismi, 1924 yılı kayıtlarında ilk 10 isim arasında yoktur. Bunun yerini Hasan ismi almıştır.

1923 kayıtlarında olduğu gibi buradaki isimlerin de büyük bir çoğunluğu İslamiyet'in etkisiyle Türklerin kullanmaya başladıkları isimlerden oluşmaktadır. Türkçe kökenli olarak tespit edebildiğimiz isimler Durmuş ve Yaşar'dır. İsimler genelde tek adlı olmakla beraber, Halil İbrahim, Mehmet Ali, Şerif Ahmet, Ahmet Hayrettin, Hasan Ali, Hüseyin Ali, Mehmet Emin, Mahmut Emin ve Süleyman Sami olmak üzere 9 tane çift isim bulunmaktadır.

1844 yılında en fazla kullanılan ilk 10 isim de hemen hemen 1923 ve 1924 tarihli kayıtlarla paralellik arz etmektedir. Oranlar değişmekle beraber, bu oranlara yakındır. Mehmet ismi %14,5 ve Ali ismi de % 11,6 oranla yine birinci ve ikinci sırayı almıştır (Göksal, 2013: 41).

2000-2020 Yılları arasında ise en çok kullanılan isimlerde oldukça farklılıklar olduğu tespit edilmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında en fazla kullanılan 10 isimde bazı değişiklikler olmuştur. Mehmet, Mustafa, Ahmet ve Ali

2 http://www.nvi.gov.tr/Files/File/Istatistikler/Isimler/10ar_yillik_ilk_20_isim/1923-1930.pdf(Erişim Tarihi: 12.10.2022)

isimleri yine kullanılan ilk 10 isim arasındadır. Ancak, bunların sıralamalarında bir takım değişiklikler olmuştur. Mehmet, ikinci sıraya düşerken, daha önce ilk 10 isim arasında yer almayan “Yusuf” ismi birinci sıraya yükselmiştir. Bundan başka, Furkan, Emirhan, Enes, Arda ve Muhammed isimleri ilk 10 isim arasında yerini almıştır.³

2.2.2 Kadın İsimleri

Yukarıda belirtildiği gibi Osmanlı devletinde kadınların kullandıkları isimleri tespit edebilecek kaynak azdır. Bu bağlamda Cumhuriyetin ilk yıllarında Gediz’de kullanılan kadın isimlerini tam olarak yansıtmak mümkün olamamakla birlikte, fikir vermesi bakımından incelenen defter önemli bir kaynaktır. Kadın isimleri defterde üç çeşit kaydedilmiştir. Birincisi vefat eden kadının ismi, ikincisi vefat eden kişinin annesinin ismi ve üçüncüsü de vefat eden kişi eğer evli bir erkekse eş ismi olarak kaydedilmiştir. Fakat vefat eden kişilerin bazılarının anne isimleri yazılmamıştır. Anne isimlerinin yazıldığı bölüm, bazen boş bırakılmış bazen de “müteveffiyе” yazılarak ölü olduğu belirtilmiştir.

1923 yılı kayıtlarında bu şekilde belirlenen isim sayısı 63’tür. Bu isimler 505 kadın tarafından kullanılmıştır. Bir başka ifade ile 505 kadın 63 değişik isim kullanmıştır.

Kadın isimleri de aynı erkek isimlerinde olduğu gibi, İslam dinini etkisi açıkça görülmektedir. Kullanılan isimlerin büyük bir çoğunluğu İslami isimlerdir. Bu isimler Hz. Muhammed’in kızlarının, eşlerinin isimleri ile din kaynaklı diğer isimler olduğu görülmektedir. Bu isimlerin yine büyük bir çoğunluğu Arapça kökenlidir. Ancak bunun yanında Dudu ve Eşe gibi Türkçe isimler de bulunmaktadır. Hem isim, hem anne ismi hem de eş ismi olarak en fazla kullanılan kadın ismi Fatma’dır. Bunun kullanım oranı % 20,35’tir. Bunu Ayşe ismi takip etmekte olup, bunun kullanım oranı ise %13,63’tür. Bunlardan başka, Hamide, Emine, Hatice, Havva, Ümmühan, Zeliha, Alime ve Halime isimleri Gediz’de en fazla kullanılan 10 kadın adı olarak defterde geçer.

Bütün Türkiye’de 1923-1930 yılları arasında en fazla kullanılan isimler Fatma, Ayşe, Emine, Hatice, Zeynep, Şerife, Hanife, Meryem, Sultan, Zehra olarak tespit edilmiştir.⁴ Görüldüğü gibi, bu isimlerden Fatma, Ayşe, Emine ve Hatice isimleri Gediz’de en fazla kullanılan isimlerdendir. Ancak diğer isimler Gediz’de yine kullanılan isimlerden olmasına rağmen, ilk 10 isim içerisinde yer almamaktadır. 1923 yılı kayıtlarına göre, Gediz’deki kadınların isimlerinin tamamı tek isimden oluşmaktadır.

3 http://www.nvi.gov.tr/Files/File/Istatistikler/Isimler/10ar_yillik_ilk_20_isim/2001-2010.pdf(Erişim Tarihi:12.10.2022)

4 http://www.nvi.gov.tr/Files/File/Istatistikler/Isimler/10ar_yillik_ilk_20_isim/1923-1930.pdf(Erişim Tarihi:12.10.2022)

1924 yılı kayıtlarından 966 kadının ismi tespit edilmiştir. Yukarıda da ifade edildiği gibi bu isimler vefat edan kadının, annesinin ve vefat eden erkeklerin ismidir. Bu tarihte 76 çeşit kadın ismi tespit edilmiştir. 1924 yılı kayıtlarındaki ilk 10'a giren kadın isimleriyle, 1923 yılı kayıtlarındaki kayıtlar birkaç isim dışında aynıdır. Fatma, Ayşe, Emine, Hatice, Ümmühan, Havva, Hamide, Alime isimleri iki listede de ilk 10'da kullanılan isimlerdir.

Kullanılan kadın isimlerinin yine büyük bir çoğunluğu Arapça kökenlidir. Genelde kullanılan isimler tek isimden oluşurken, 1924 yılı kayıtlarında istisnâ olarak Ayşe Sıdika ismi farklılık göstermektedir. Bu isimlerin arasında Mevruse ve Harim isimleri alışılmışın dışında kullanılan isimlerdendir.

2.3. Ünvanlar

Osmanlı döneminde gerek toplum ve gerek devlet hayatında şahısların isimlerinin yanında kullandıkları lakaplar ve ünvanlar, bu kişilerin meslekî durumları, toplum içindeki statüleri gibi birçok konularda bilgi vermektedir. Osmanlı devletinde lakap ve ünvanların resmî kayıtlarda yazılmasında oldukça titiz davranılıyordu. Ünvan bildiren sözcükler isimlerin önünde veya arkasında yazılırdı.

İncelenilen defterde ağa, çavuş, efendi, hacı, molla, seyyid, şeyh ve hanım ünvanları tespit edilmiştir. Bunlardan ağa ünvanı, eskiden yüksek mevki sahipleri için kullanılırdı (Pakalın, 1993: 21-22). Ağa ünvanı 5 vefat eden kişi ve 4 baba olmak üzere 9 kişi tarafından kullanılmıştır. Çavuş ünvanı ise her ne kadar askerî bir rütbe olsa da, halk arasında esnaf örgütlenmelerinde de kullanılmaktadır. Defterden bunun hangi amaçla kullanıldığı hususunda bir bilgi bulunmamaktadır. Çavuş ünvanlı 1 kişi kayıtlıdır. En fazla kullanılan ünvanlardan bir tanesi efendidir. XV. yüzyılın ikinci yarısından sonra tahsil görmüş saygıdeğer ve itibar sahibi kimselere mahsus bir tabir olarak kullanılmaya başlanmış ve sosyal, siyasî, ilmî, dinî ve tasavvufî çevrelerde giderek geniş bir kullanım alanı bulmuştur (Köprülü, 1994: 455). Bu tabir tanzimattan sonra okuryazar olanlara ve mektep talebelerine tahsis edilmiştir. Bu bağlamda defterde 6 vefat eden ve 16 da baba olarak kaydedilen toplam 22 efendi ünvanını taşıyan kişi bulunmaktadır. Molla yine medrese talebeleri için kullanılan bir ünvan olup, bir kişi bu ünvanla kaydedilmiştir. Seyyid ve şeyh ünvanları tek bir kayıta olup, şeyh tabiri vefat eden kişinin, seyyid ise bu kişinin kendisinin ve babasının ünvanıdır. Seyyid Hz. Peygamber'in Hz. Ali ile Hz. Fatıma'dan doğan torunlarıyla onların soyundan gelenler için kullanılmış bir ünvanıdır (Küçükbaşçı, 2009: 40). Şeyh, kelime anlamı itibarıyla "yaşlı kimse" anlamına gelmekle beraber, tasavvufta velî, pîr ve mürşid anlamlarında kullanılmıştır. Bu kişi Gümele köyünden "Bağdadlı Şeyh Seyyid Muhyiddin Efendi"dir. 19. yüzyıl ortalarında Gümele köyünde şeyh ve seyyid ünvanlı kimse bulunmamaktadır (Çağlar ve Doğtekin: 4146-4164). Bu zatın

köye daha sonra geldiğini tahmin etmek mümkündür.⁵ Bunlardan başka 2 tane kadın “hanım” ünvanı ile kaydedilmiştir. Hanım ünvanlı her iki kadın da Gediz’in köklü sülalelerinden “Azmizâdeler” sülalesindedir. Hacı ünvanı ise, hac farizasını yapan kişiler için kullanılmaktadır. Bu kişilerin Gediz’in zengin kişilerinden olduğunu tahmin etmek mümkündür. Bu ünvanla kayıtlı toplam 23 kişi bulunmaktadır.

Tablo-3: R.1339/M.1923 ve R.1340/M.1924 Yılı Kayıtlarında Kullanılan Ünvanlar

Ünvanlar	Vefat Sayısı	Mahalleler	Vefat Sayısı
Efendi	6	Seyyid	1
Ağa	5	Şeyh	1
Hacı	2	Molla	1
Hanım	2	TOPLAM	18

2.4. Vefat Eden Kişilerin İkamet Yerleri

İncelenen defterde vefat edenlerin nereli olduğu açıkça yazılmıştır. Bu bağlamda Gediz’in hangi mahallesinden, köyünden veya Şaphane bucağından olduğu belirtilmiştir.

Tablo-4: R.1339/M.1923 Tarihli Kayıtlarında Vefâyât Defterine Göre Vefat Edenlerin Mahalle ve Köylere Göre Dağılımı

Vefatın Gerçekleştiği Yer	Vefat Sayısı	%’lik Oranı
Köyler	251	64,5
Mahalleler	111	28,5
Şaphane Bucağı	27	7
TOPLAM	389	100

Buna göre, tablo-4 görüldüğü gibi 1923 yılı kayıtlarına göre mahallerden vefat eden kişi sayısı 11 olup, bunun toplam vefat edenlere oranı % 28,5’tir. Köylerden vefat edenlerin sayısı ise 251’dir. Bunun oranı ise, % 64,5’tir. Şaphane bucağından vefat eden kişi sayısı ise 27 olup, bunun toplam vefat edenlere oranı ise % 7’dir.

5 Gümele köyünde yapmış olduğumuz saha çalışmasında bu zatın 1900’lü yılların başında Bağdat’dan gelerek köye yerleştikleri ve tasavvufî şeyh olduğu tespit edilmiştir. Bu zatın “Şeyh” ünvanlı son kişisi “Seyyid Hüseyin” olup, 1998 yılında vefat etmiştir. Ellerinde var olan seyyidlik sicilnamesini 1970 yılında Gediz’de meydana gelen deprem de yitirdikleri ifade edilmiştir. Bu zatın sülalesinden gelenler günümüzde aynı köyde yaşamakta olup, “Ağırbaş” soyadını kullanmaktadırlar.

Tablo-5: R.1340/M.1924 Yılı Kayıtlarında Vefâyât Defterine Göre Vefat Edenlerin Mahalle ve Köylere Göre Dağılımı

Vefatın Gerçekleştiği Yer	Vefat Sayısı	%'lik Oranı
Köyler	400	68,2
Mahalleler	144	24,5
Şaphane Bucağı	47	7,3
TOPLAM	591	100

1924 yılı kayıtları da tablo da gösterilmiştir. Bu durumda sayı olarak bir önceki yılın kayıtlarına göre oldukça büyük yükselme söz konusu iken, mahalle, köy ve Şaphane bucağındaki vefat oranların hemen hemen aynı olduğu görülmektedir.

Defterin kayıt tarihi olan 1923 ve 1923 yıllarına ait tarihlerde Gediz'e ve köyelerine dair nüfus verileri elde edilmemiştir. Bu tarihe en yakın tespit 1927 yılında yapılmıştır ("28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri Viayet, Kaza, Şehir ve Köyler İtibariyle", 1928: 29). Bu verilerden elde edilen sonuçların değerlendirilmesinde nüfusun % 15,22'sinin şehir merkezinde yani mahallelerde, % 57,93'ü köylerde ve % 26,85'i de Şaphane ve Şaphane'nin köylerinde yaşamaktadır. Bu iki veri karşılaştırdığı zaman köy nüfusu ile köylerin ölüm oranının bir birine yaklaştığı, ancak, Gediz'in merkezi ile Şaphane'nin oranları arasında gözle görülür farklılıklar olduğu görülmektedir. Bu durumun nedeninin ölüm sayısının fazla veya az olma ihtimali olacağı gibi, ölümlerin kayıt altında alınma durumu ile ilgili de olabileceğini düşünmek mümkündür. Çünkü Gediz merkezde vefat edenlerin takip eden günlerde kayıt altına alındığını, ancak Şaphane'nin Gediz'e uzak olması sebebiyle ölüm kayıtlarının hemen kayıt altına alınmaması sözkonusu olabilir.⁶

Tablo-6: Mahallelere Göre R.1339/M.1923 Yılı Vefat Kayıtlarının Dağılımı

Mahalleler	Vefat Sayısı	Mahalleler	Vefat Sayısı
Camiikebir	53	Müstecab	8
Gazi Kemal	23	Ahi Ali	4
Ömer Bey	11	Sofiler	5
Salur	9	TOPLAM	113

Tablo-6'da görüldüğü gibi 1923 yılı kayıtlarına göre mahallerden vefat edenlerin sayısı 113 olarak tespit edilmiştir. En fazla ölüm, 53 ile Camiikebir mahallesinde meydana gelmiştir. Bu mahalleyi 23 ile Gazi Kemal mahallesi takip etmektedir. Sonrasında ise 11 vefat ile Ömer Bey, 8 vefat ile Müstecab, 9 vefat ile

6 Gediz ile Şaphane'nin arası şimdi 28 km'dir. 1920'li yıllarda Gediz şimdiki yerinde olmayıp, 7 km. uzaklıktaki Eskigediz'in olduğu yerdir. 1970 Gediz depreminden sonra, şehir şimdiki yerine taşınmıştır. Bu durumda, o tarihlerde Gediz ile Şaphane'nin arası 35 km'dir.

Salur, 5 vefat ile Sofiler ve 4 vefat ile de Ahi Ali mahallesi gelmektedir. Gediz'in bu mahalleleri aynı isimlerle ve aynı sayıda 1844 yılında da yer almaktadır. O tarihte en kalabalık nüfus Camiikebir mahallesinde yaşamaktadır. Bunu Gazi Kemal ve Müstecab ve Ömer Bey mahalleleri takip etmektedir (Göksal, 2013: 26).

Tablo-7: Mahallelere Göre R.1340/M.1924 Yılı Vefat Kayıtlarının Dağılımı

Mahalleler	Vefat Sayısı	Mahalleler	Vefat Sayısı
Camiikebir	56	Sofular	9
Gazi Kemal	45	Ahi Ali	5
Müstecab	15	Salur	6
Ömer Bey	9	TOPLAM	145

1924 yılına ait mahallelere göre vefat sayıları tablo-7'de gösterilmiştir. Yine en fazla ölüm kaydı Camiikebir mahallesinde olup 56'dır. Bunu 45 vefat sayısı ile Gazi Kemal mahallesi takip etmektedir. Müstecab mahallesinde 15, Sofular ve Ömer Bey mahallerinde 9'ar vefat kaydı bulunmaktadır. Salur mahallesinde 6 ve Ahi Ali mahallesinde ise 5 vefat kaydı tespit edilmiştir.

Tablo-8: Köylere Göre R.1339/M.1923 Yılı Vefat Kayıtlarının Dağılımı

Köyler	Vefat	Köyler	Vefat	Köyler	Vefat
Akcaalan	15	Gaibler	1	Mınımak	4
Aksaklar	2	Gökler	7	Muhipler	12
Altıntaş	1	Gölcük	2	Orhanlar	4
Arapşah	1	Göynükviran	3	Ovacık	3
Ayvacık	2	Gümele	15	Pazar	5
Çıvarıgürlek	8	Gümüşlü	2	Sandıklı	5
Comburt	2	Güney	3	Sarıçam	3
Çonburt Gürleği	3	Güzüngülü	3	Saz	3
Çam	1	Hacı baba	6	Sazak	1
Çakırlar Karyesi	1	İlçasu	8	Tekke	6
Çece	5	İbrahim Kâhya	1	Uğurlugüme	1
Çeltikçi	7	İşıklar	1	Üçkuyular	1
Çukur viran	4	Karabacaklar	2	Vakıf	5
Dayınlar	7	Kayacık	4	Yağmurlar	1
Dede	1	Karakür	1	Yakuplar Köyü	1
Değirmendere	6	Kehiller	2	Yayla	1
Dörtdeğirmen	2	Kızılkoltuk	1	Yelki	6
Divanehızır	2	Kızılüzüm	3	Yeni	5
Ece	4	Kuşu	9	Yenice	2
Erdoğan	12	Küplüce	4	Yumrutaş	2
Fırdan	7	Merkepviran	2	Zahman	2
TOPLAM					246

1890 yılında Gediz’de 82 ve Şaphane’de ise 3 olmak üzere toplamda 85 köy bulunmaktadır (Göksal, 2013: 15). Vefâyât defterindeki 1923 yılındaki kayıtlarda ise 65 köyün adı geçmektedir. Bu durumda incelenen dönemde köylerin hepsinde vefat vuku bulmadığı veya vefat edenler olsa bile, resmi olarak kayıtlara geçirilmediği anlaşılmaktadır. Köylerde vefat eden kişi sayısı 1 ile 11 arasında değişmektedir. Köylerin içerisinde en fazla ölüm Akçaalan köyünde meydana gelmiştir.

Tablo-9: Köylere Göre R.1340/M.1924 Yılı Vefat Kayıtlarının Dağılımı

Köyler	Vefat	Köyler	Vefat	Köyler	Vefat
Akçaalan	28	Gaipler	6	Merkebviran	2
Aksaklar	8	Gökler	12	Mınımak	1
Ali Kâhya	3	Gölcük	5	Muhipler	6
Altıntaş	4	Göynükören	2	Orhanlar	4
Arapşah köyü	4	Gümele	19	Ovacık	5
Ayvacık	2	Gümüslü	3	Örey	7
Baltalı	2	Güneş	2	Pazar	13
Civarıgürlek	4	Gürlek	2	Sandıklı	6
Comburt	2	Güzüngülü	2	Sarıçam	4
Comburtgürleği	3	Hacıbaba	1	Saz köy	6
Çakırlar	4	İlिकासu	19	Sazak	1
Çamköy	2	İşıklar	1	Sofular	3
Çece	6	İbrahimkahya	2	Tekke	3
Çeltikçi	17	Karaağaç	1	Üçbaş	6
Çomaklar	1	Karacalar	1	Üçkuyular	15
Çukurviran	8	Karakür	7	Vakıf köyü	5
Dayınlar	2	Kayacık	2	Yağmurlar	10
Değirmendere	2	Kehiller	6	Yakuplar	5
Derbent	3	Kızilkoltuk	2	Yayla	2
Divanhızır	5	Kızılüzüm	10	Yayla köy	1
Dörtdeğirmen	2	Kör kuyu	1	Yelki	2
Ece	4	Kurtçam	8	Yeni	1
Enüşdi	1	Kuşu köyü	9	Yenice	6
Erdoğan	13	Küçükler	1	Yumrutaş	3
Eynehan	6	Küplüce	4	Zahman	3
Fırdan	16				
TOPLAM					400

1924 yılı kayıtlarında 76 köye ait vefat kaydı bulunmaktadır. Bu kayıtların sayısı 400 olarak tespit edilmiştir. Bu duruma göre 82 köyden 6 tanesinde vefat meydana gelmediği veya gelse bile kayıtlara geçmediği ortaya çıkmaktadır.

Tablo-10: R.1339/M.1923 Yılı Kayıtlarına Göre Şaphane Bucağı'nda Vefat Edenlerin Mahalle ve Köy Dağılımı

Mahalle ve Köy Adı	Vefat Sayısı
Çakırlar Mahallesi	1
Eğribacaklar Mahallesi	3
Karamanca Köyü	7
Köseler Mahallesi	3
Mezar Mahallesi	3
Orta Mahalle	6
Pelami Mahallesi	2
Türkmenler Mahallesi	2
TOPLAM	26

Şaphane'nin ise vefat edenlerin büyük bir çoğunluğu mahallelerde ikamet etmektedir. Toplam 26 vefattan 7 tanesi Karamanca köyünden diğer 21'i ise Şaphane'nin merkez mahallelerindedir. En fazla ölüm 6 ile Orta mahallede meydana gelmiştir.

Tablo-11: R.1340/M.1924 Yılı Kayıtlarına Göre Şaphane Bucağı'nda Vefat Edenlerin Mahalle ve Köy Dağılımı

Mahalle Adı	Vefat sayısı
Çakırlar	8
Eğribacaklar	5
Köseler	10
Mezar	1
Orta	15
Pelami	2
Türkmenler	4
Karamanca Köyü	3
TOPLAM	47

2.5. Vefat Yaşları

İncelenen defterde vefat eden kişilerin yaşları doğrudan verilmemiştir. Ancak büyük bir çoğunluğunun doğum tarihi ve vefat tarihi belirtilmiştir. Buradan yola çıkılarak, vefat eden kişilerden 294 tanesinin yaşları hesaplanmıştır. 3 kişinin ise vefat tarihi defterde verilmediği için, yaşları hesaplanamamıştır. Vefat yaşları incelemeyi kolaylaştırmak amacıyla gruplara ayrılmıştır.⁷

⁷ Buradaki yaş grupları, TÜİK'in (http://www.tuik.gov.tr/HbGetir.do?id=21522&tb_id=2) link adresindeki verilere göre yapılmıştır. (Erişim Tarihi: 12.10.2022)

Tablo-12: R.1339/M.1923 Kayıtlarına Göre Vefat Edenlerin Yaş Gruplarına Göre Dağılımı

Yaş Grubu	Vefat Eden Kişi Sayısı	Toplam Vefat Eden Kişi Sayısına oranı (%)
0	17	4,40
1-4	22	5,70
5-9	10	2,59
9-14	14	3,63
15-19	31	8,03
20-24	55	14,25
25-29	30	7,77
30-34	26	6,74
35-39	17	4,40
40-44	15	3,89
45-49	29	7,51
50-54	25	6,48
55-59	25	6,48
60-64	24	6,22
65-69	17	4,40
70-74	10	2,59
75+	19	4,92
TOPLAM	386	100,00

Tablo-12’de de görüldüğü gibi, Gediz ve çevresinde 1923 yılında hemen bütün yaş gruplarında ölüm meydana gelmiştir. Bu bağlamda “0” yaş grubunda vefat eden bebek sayısı 17’dir. Bu toplam ölümlerin % 4,10’unu oluşturmaktadır. Bunun yanında bebek ölümü olarak ifade edebileceğimiz 1-4 yaş grubu vefat eden çocuk oranı da % 5,70’dir. En fazla ölüm yaş grubu ise 20-24 yaş grubu olup toplam 55 kişi bulunmaktadır. Bunun toplam vefat sayısına oranı ise % 14,25’tir. Bunda önceki yıllarda askerde iken vefat edenlerin, bu tarihte kaydedilmesinin payı büyüktür. Bunlardan başka % 8,03’lük oran ile 15-19 yaş arası gruptaki ölümlerin fazlalığı da dikkat çekicidir. 75 yaş üstü ölümlerin oranı ise % 4,92’dir.

Tablo-13: R.1340/M.1924 Kayıtlarına Göre Vefat Edenlerin Yaş Gruplarına Göre Dağılımı

Yaş Grubu	Vefat Eden Kişi Sayısı	Toplam Vefat Eden Kişi Sayısına oranı (%)
0	8	1,36
1-4	50	8,50
5-9	21	3,57
10-14	26	4,42
15-19	29	4,94
20-24	86	14,63
25-29	51	8,67
30-34	42	7,14
35-39	23	3,92
40-44	32	5,44
45-49	28	4,76
50-54	27	4,59
55-59	35	5,96
60-64	50	8,50
65-69	31	5,27
70-74	29	4,93
75+	20	3,40
Toplam	588	100

1924 yılı kayıtlarından 3 kişinin vefat yaşını tespit etmek mümkün olmamıştır. Geri kalanların tamamının vefat yaşları hesaplanmıştır. Bir önceki yılın kayıtlarına göre 0 yaş gurubu bebeklerin vefat oranında oldukça büyük düşüş yaşanmıştır. Bu gruptaki vefat sayısı %4,40'lardan % 1,36'ya gerilemiştir. Diğer yaş gruplarındaki vefat oranları bir önceki yılın kayıtlarına yakın olduğu görülmektedir. 20-24 yaş grubu yine vefatın en yüksek yaş grubu olduğu görülmektedir.

2020 yılı ölüm yaşları ile 1923 yılındaki bu ölüm yaşları karşılaştırdığımız zaman, aralarında oldukça farklılar meydana geldiği görülmektedir.⁸ Tablo13'de de görüldüğü gibi, bebek ölüm oranları % 3,06'lardan % 1,65'lere kadar inmiştir. Ancak en büyük düşüşlerden birisi de 1-4 yaş grubunda olmuştur. 1923 yılında % 4,08 olan bu yaş grubundaki ölümler, 2020 yılında

⁸ 2020 Yılında Gediz Nüfus Müdürlüğü ve TÜİK verilerinde Gediz ile ilgili veriler elde edilememiştir. Ancak, Kütahya'nın genelinin bu tarihteki verileri elde edilmiş ve değerlendirmeler Kütahya geneli üzerinden yapılmıştır. 2020 yılı ölüm yaşları için Bkz. http://www.tuik.gov.tr/HbGetir.do?id=21522&tb_id=2 (Erişim Tarihi: 12.10.2022)

% 0,24 olarak tespit edilmiştir. Bundan başka, genç yaş ve orta yaş olarak değerlendirilebileceğimiz yaş gruplarındaki ölümlerde de oldukça azalmalar olmuştur. 2020 yılında kişilerin daha ileri yaşlarda vefat ettiği çok açık bir biçimde görülmektedir. 1923 yılında % 4,76 olan 75 yaş üstü ölümlerin, 2020 yılında % 55'ler civarında olduğu görülmektedir.

Tablo-14: 2020 Yılında Yaş Gruplarına Göre Vefat Edenleri Sayısı ve Oranı

Yaş Grubu	Vefat Eden Kişi Sayısı	Toplam Vefat Eden Kişi Sayısına oranı (%)
0	74	1,65
1-4	11	0,24
5-9	4	0,8
10-14	8	0,17
15-19	20	0,44
20-24	21	0,46
25-29	30	0,67
30-34	29	0,64
35-39	33	0,73
40-44	56	1,25
45-49	75	1,67
50-54	143	3,2
55-59	232	5,18
60-64	308	6,87
65-69	418	9,33
70-74	564	12,6
75+	2453	54,76
TOPLAM	4479	100

Vefat edenlerin yaşlarından yola çıkılarak yapılan hesaplama sonucunda, 1923 yılında ortalama yaşam süresi 36,8 sene olarak tespit edilmiştir. Günümüzde ise bu rakam, bütün Türkiye baz alındığı zaman oldukça yükselmiştir. 2013-2014 yılı için ortalama yaş 78 olarak belirlenmiştir.⁹

2.6. Ölüm Sebepleri ve Yerleri

Defterde kişilerin vefat yerleri ve bazılarının da sebepleri belirtilmiştir. Kayıtların büyük bir çoğunluğu “karyesinde eceliyle”, “mahallesinde eceliyle” ve “ecel-i mevduduyla” şeklinde herhangi bir sebep belirtilmeden yazılmıştır. Bunun haricinde “nizameyede” ifadeleriyle askerde iken vefat edenler belirtilmiştir. Eğer vefat eden kişi askerde şehit olmuş ise “şehiden” ifadesinden sonra “Kaya yaylasında esnay-ı baskında” (GVMVD, Emir Ahmet oğlu Rıza-Camiikebir 22 Mayıs 1338: 2) örneğinde olduğu gibi açıklamalı şekilde yazılmıştır. Bazı şehit kayıtları ise, “şehiden” ifadesi olmaksızın, sadece “Niza-

⁹ <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=18618> (Erişim Tarihi: 12.10.2022)

miyede Filistin civarında İngilizlerle muharebede vefat eylediği” (GVMVD, Gaibler Köyü, Hacı Mehmed Oğlu Osman, 1334: 9) tarzında kaydedilmiştir.

Tablo-15: R.1339/M.1923 Yılı Vefat Sebepleri ve Yerleri

Vefat Şekli	Sayısı
Köyünde veya Mahallesinde Vefat Edenler	293
Askerde İken Vefat Edenler	51
Gediz Dışında Vefat Edenler	12
Vefat Şekli Belli Olmayanlar	9
Tebdil-i Hava İçin Gelip Köyünde Vefat edenler	5
Zatürre Hastalığından Vefat Edenler	3
Katledilen	3
Hastanede Vefat Edenler	2
Rumlar Tarafından Öldürülen	2
Düşman Tarafından Katledilenler	2
Esarete İken Vefat Edenler	1
Jandarmalar Tarafından Öldürülen	1
Esareten Dönerken Vefat Edenler	1
TOPLAM	385

Tablo-15’de görüldüğü gibi, 1923 yılı kayıtlarına göre vefat eden 385 kişiden 9 kişinin haricindeki kişilerin, vefat yerleri veya sebepleri tespit edilmiştir. Vefat edenlerden 293 kişi köyünde veya mahallesinde vefat etmiştir. Bunların vefat sebepleri belirtilmemiştir. Defterde hastalık olarak sadece “zatürre” geçmektedir. Bu şekilde zatürre hastalığından vefat eden kişi sayısı 3 olarak kaydedilmiştir. 2 kişinin ise hastanede vefat ettiği belirtilmiştir. Bunun dışında askerde iken hastanede vefat edenler de bulunmaktadır. Bazı kişilerin vefat yerleri ise Gediz dışındadır. Bu kişiler, Eskişehir, Ahmetli, Kepsut, Sındırgı gibi Gediz’in dışındaki il ve ilçelerde vefat etmiştir. Bunların vefat sebepleri hususunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. 3 kişi ise başkası tarafından kasten öldürülmüştür. Bu kişilerin kayıtları “maktûlen” veya “ahar tarafından kasten” ifadeleriyle belirtilmiştir.

Savaşın hemen akabinde tutulan bu kayıtlarda savaşın izleri de görülmektedir. Bunun yanında 1 kişi esir iken, 1 kişi esareten dönerken vefat etmiş, 2 kişi ise savaş esnasında Rumlar tarafından öldürülmüştür.

Askerde iken vefat eden kişi sayısı 51’dir. Bunlardan 19 tanesinin vefat sebebi yazılmadan sadece “nizamiyede” vefat ettikleri ifade edilmiştir. Bunlardan 12 tanesinin hastanede ve 1 tanesinin de hastane dışında hastalanarak vefat ettikleri belirtilmiştir. Geri kalan 22 kişinin şehit olarak vefat ettiği tespit edilmiştir. Bunlara ilişkin bilgiler tablo-16’da verilmiştir.

Tablo-16: R.1339/M.1923 Yılı Askerde Vefat Edenlerin Ölüm Sebepleri

Vefat Sebebi	Sayısı
Beli olmayan	19
Eceliyle Vefat Edenler	1
Hastanede Vefat Edenler	15
Şehit Olanlar	22
TOPLAM	57

Şehit olanların nerede şehit olduğu, bazen cephesi de verilmek suretiyle belirtilmiştir. Bazılarının ise, cephesi yazılmadan sadece yer olarak “Kurukaya’da meydan-ı harpte”, “Düzağa muharebesinde” gibi yer belirtilerek yazılmıştır. Bunların vefat yıllarına bakılarak Birinci Dünya savaşında mı yoksa Kurtuluş savaşında mı vefat ettiği ortaya konulmuştur. Bu bilgiler çerçevesinde şehitlerden 9 tanesinin Kurtuluş savaşında vefat ettiği tespit edilmiştir. Geri kalanlar ise Birinci Dünya savaşında çeşitli ceplerde şehit olmuşlardır. Bunlardan 5 tanesi Çanakkale cephesinde şehit olmuştur. Geri kalanlar ise, her bir cepheden birer tane olmak üzere Şam cephesi, Filistin cephesi, Romanya cephesi ve Kafkas cephesinde şehit olmuşlardır. Bir tanesinin ise 1. Dünya savaşında şehit olduğu anlaşılmakla beraber, hangi cephede şehit olduğu tespit edilememiştir.

Tablo-17: R.1339/M.1923 Yılında Şehitlerin Savaştaıkları Cephelere Göre Dağılımı

	Şehit Olduğu Cephe veya Savaş	Sayısı
1. Dünya Savaşı	Çanakkale Cephesi	6
	Kafkas (Doğu Cephesi)	3
	Filistin Cephesi	1
	Romanya Cephesi	1
	Şam Cephesi	1
	Cephesi Tespit Edilemeyen	1
Kurtuluş Savaşı	Muhtelif Cepheler	9
	TOPLAM	22

Tablo-18: R.1340/M.1924 Yılı Kayıtlarına Göre Vefat Yerleri

Vefat Yeri	Sayısı
Eceliyle Köyünde veya Mahallesinde Vefat Edenler	488
Askerde İken Vefat Edenler	47
Gediz Dışında Vefat edenler	32
Katledilerek Vefat Edenler	7
Vefat Şekli Belli olmayanlar	3

Kızıl Hastalığından Vefat Edenler	2
Yunanlılar tarafından Öldürülenler	2
Esarete İken Vefat Edenler	2
Dimağ İltihabı (Menenjit)	1
Hac Farızasını Yerine Getirirken Vefat Edenler	1
Kuvay-ı Milliye Tarafından Öldürülenler	1
Hapishanede Vefat Edenler	1
Rahim İltihabı Sebebiyle Vefat Edenler	1
Donarak Vefat Edenler	1
Boğularak Vefat Edenler	1
Tifo Hastalığından Vefat Edenler	1
TOPLAM	591

1924 yılı kayıtlarına göre vefatların yine büyük bir çoğunluğu kendi köyünde ve mahallesinde eceliyle olmuştur. Bunun dışında 32 kişi Gediz dışında vefat etmiştir. Gediz dışında vefat edenlerin büyük bir çoğunluğu Uşak'ta vefat etmiştir. Bunun yanında Alaşehir, Kütahya, Kula gibi yerlerde de vefat edenler bulunmaktadır. 1 kişi Murat dağında vefat etmiştir. Burada vefat edenlerin sebepleri yazılmamıştır. Donarak vefat eden kişinin vefat detayında Simav'a giderken şiddetli kışın etkisiyle donarak vefat ettiği belirtilmiştir. Yine dışarda olup vefat bir kişi hac farızasını yerine getirmek için gittiği Hizcaz topraklarında hayatını kaybetmiştir.

1923 kayıtlarında vefat sebebi hastalık olarak sadece zatürre belirtilmiştir. 1924 yılı kayıtlarında Dimağ iltihabı (menenjit), kızıl hastalığı, rahim iltihabı ve tifo gibi hastalıklardan vefat edenler olduğu belirtilmiştir. Dimağ iltihabından, tifodan ve rahim iltihabından birer kişi vefat etmiştir. Kızıl hastalığından vefat eden kişi sayısı 2 olup, ikisi de çocuktur.

Bunlardan başka 1 kişi mahallesinde suya düşerek boğulmuş, 7 kişi de başkası tarafından katledilmek suretiyle hayatını kaybetmiştir. Bu 7 kişiden birisi eşi tarafından öldürülmüştür. Bir kişi de Kütahya hapishanesinde vefat etmiştir.

1924 yılı vefat kayıtlarında da yine savaşın etkileri görülmektedir. 21 tanesi şehit olmak üzere 47 kişi askerde iken vefat etmiştir. Bundan başka 2 kişi esarete iken, 2 kişi Yunanlılar tarafından köyünde, 1 kişi de kuvay-ı milliye birlikleri tarafından asılmak suretiyle vefat etmiştir.

Tablo-19: R.1340/M.1924 Yılında Askerde İken Hayatını Kaybedenlerin Vefat Nedenleri

Vefat Şekli	Sayısı
Eceliyle Vefat edenler	6
Hastalanarak Hastanede Vefat Edenler	17
Hastane Dönüşü Vefat Edenler	1
Şehid Olarak Vefat Edenler	21
Tebdil-i Hava Suretiyle Köyünde Vefat Edenler	2
TOPLAM	47

Askerde iken vefat edenlerin büyük bir çoğunluğu şehit olarak hayatını kaybetmiştir. Bunun yanında 17 tanesi muhtelif hastalıklarla hastanede tedavi görürken vefat etmiştir. 6 kişi yine askerde eceliyle vefat ederken, 2 kişi tebdil-i hava için geldikleri köylerinde, 1 kişi de hastane dönüşü yolda vefat etmiştir.

Tablo-20: R.1340/M.1924 Yılı Şehitlerinin Sayısı ve Şehit Olduğu Yer

Savaş Adı	Şehit Olduğu Yer	Sayısı
Balkan Savaşı	Erzurum	2
1. Dünya Savaşı	Muş	2
	Bağdat	2
	Belli Olmayan	1
	Filistin	1
	Kuttülamme	1
	İşkodra	1
	Şam	1
İstiklal Harbi	Salihli	4
	Belli Olmayan	2
	İnöü	1
	Döğre	1
	Ödemiş	1
	Afyon	1
TOPLAM		21

1923 yılı kayıtlarına göre 1924 yılı şehitler hakkında daha detaylı bilgiler bulunmaktadır. 1924 yılı kayıtlarına göre şehit sayısı 21'dir. Bunlardan biri Balkan savaşında, 10'u ise 1. Dünya savaşında ve İstiklal harbinde şehit olmuştur. Şehitlerin şehadet yerleri tablo-20'de detaylı olarak gösterilmiştir.

2.7. Birden Fazla Evlilik Durumu

Tablo-21: Deftere Göre Birden Fazla Evlilik Yapanlar

YIL	EVLİLİK SAYISI		Toplam
	2 Evli Sayısı	3 Evli Sayısı	
R.1339/M.1923	4	1	5
R.1340/M.1924	7	-	7

Defterdeki kayıtlardan birden fazla evlilik durumu da tespit edilmektedir. 1923 yılı kayıtlarında birden fazla evlilik yaptığı tespit edilen kişi sayısı 5'tir. Bunlardan birisi Vakıf köyü halkından 525 yaşındayken vefat eden Uzun Oğlu Mehmet'tir. Bu kişinin evlilik durumunun belirtildiği bölümde Hamide ve Ayşe isimli iki eşinin olduğu yazılmıştır. Bir diğer kişi Pazar köyden Hikmet oğlu Yakup'tur. Yakup, 44 yaşında vefat etmiş ve arkasında Fatma, Elif ve Iraz olmak üzere 3 tane eş bırakmıştır. Birden fazla evlilik yapan bir diğer kişi Conburt Gürleği köyünden Zeybek oğlu Hacı Mustafa'dır. Gümele köyünden Kara Ali oğlu Ali de 65 yaşında vefat etmiş ve Hatice ile Ayşe isminde iki eş bırakmıştır. Divanehıdır köyünden Bodur oğlu Abbas da birden fazla evlilik yapanlar arasında olup, 27 yaşında vefat etmiş olup, kaydında eşlerinin ismi yer almadan "iki zevcesi vardır" ifadesi kullanılmıştır.

1924 kayıtlarında ise birden fazla evlilik yapan kişi sayısı 7 olarak tespit edilmiştir. Bunlar Kehiller köyünden Himmet oğlu Ahmet, Altıntaş köyünden Hayvancı oğlu Mehmet, Örey köyden Azvandık oğlu İsmail, Pazar köyden Çulsuz oğlu Süleyman, Ömer Bey mahallesinden Azmi oğlu Ragıp ağa ve Sofular mahallesinden Meşe oğlu Osman ve Çeltikçi köyünden Ayvaz oğlu Mustafa'dır. Ayvaz oğlu Mustafa'nın "zevce-i sanisi" yani ikinci eşi vefat etmiş ve kayıt buradan oluşturulmuştur. Diğerlerinde kişiler kendileri vefat etmişler ve arkalarında ikişer eş bırakmışlardır.

1923 ve 1924 yılı kayıtlarında birden fazla evlilik yaptığı tespit edilen kişi sayısı 12'dir. Bunlardan 10 tanesi köylerde ikamet etmekte iken, 2 tanesi Gediz şehir merkezinde ikamet etmektedir. Bu bilgilerden yola çıkarak, defterin kaydedildiği dönemde Gediz'de birden fazla eş durumunun çok fazla yaygın olmadığı anlaşılmaktadır.

2.8. Evlilik Yaşı

Defterde evlenme yaşı ile ilgili direkt bilgi bulunmamaktadır. Ancak kayıtlarda kadınlar "... oğlu kerimesi..." veya "... oğlu zevcesi..." şeklinde kaydedilmiştir. 1924 yılı kayıtlarında Pazar köy nüfusuna kayıtlı "Karaca oğlu kerimesi, Koca Ahmet oğlu zevcesi" olarak kaydedilen Fatma isimli kadının doğum tarihi 1911 ve vefat tarihi de 1924 olarak verilmiştir. Buradan yola çıkarak Fatma'nın evlilik yaşının en az 13 olduğunu tahmin mümkündür (GV-MVD: 24). Yine 1924 yılı kayıtlarında Camiikebir mahallesine kayıtlı "Karyiğit oğlu İbrahim zevcesi" olarak kaydedilen Zehra'nın da aynı hesaplamayla 14 yaşında olduğu tespit edilmiştir. Bu durumda hem Gediz merkezde hem de köylerinde o dönemde evlilik yaşının 13-14 yaşa kadar indiği anlaşılmaktadır.

3. Sonuç

Çalışma konusu Gediz'e ait "Vefâyâta Mahsus Vukuat Defteri"nin 1923 ve 1924 yılına ait kayıtların değerlendirilmesidir. 1923 yılında 388 ve 1924 yılında 591 olmak üzere toplam 979 ölüm kaydı tespit edilmiştir. Mevcut ka-

yıtlar, kişilerin vefat tarihlerini değil, kayıt tarihlerini içermektedir.

Bu kayıtlardan yola çıkarak vefat kaydı bulunan 979 kişiden 331'i kadın, 648'e de erkektir. Kadın vefat kayıtları ile erkek vefat kayıtlarının arasındaki farklılığın, kadınların kaydedilmemesi olarak düşünülmüştür.

Defterden o dönemde kullanılan kadın ve erkek isimlerini tespit etmek mümkün olmuştur. Buna göre, en çok kullanılan erkek isimleri, Mehmet, Ali, İbrahim, Mustafa, Hüseyin, Ahmet, Halil, Osman, İsmail ve Süleyman isimleridir. En çok kullanılan kadın isimleri ise, Fatma, Ayşe, Hamide, Emine, Hatice, Havva, Ümmühan, Zeliha, Alime ve Hakime isimlerdir. Gerek kadın ve gerekse erkek isimlerinde İslam dininin etkisi açıkça görülmektedir. Çünkü kullanılan isimler dinin etkisi ile alınmış olan isimlerdir.

Defterdeki kayıtlar Gediz'in merkez mahallelerinde, köylerinde ve o dönem Gediz'e bağlı bir nahiye durumunda bulunan Şaphane'de ikamet etmiş olanları içermektedir.

Defterdeki doğum ve ölüm tarihlerinden yola çıkılarak vefat eden kişilerin yaşları da tespit edilmiştir. Buna göre 0 yaş grubundan başlayarak 75 yaşına kadar çeşitli yaşlarda vefat edenler olduğu görülmüştür. En fazla ölümler 20-24 yaşlarında arasında, en az ölümlerin ise 70-74 yaşları arasında olduğu tespit edilmiştir. Bu dönemde bebek ve çocuk ölümlerinin de azımsanmayacak kadar çok olduğu anlaşılmıştır.

Defterden tespit edilen en ilgi çekici konulardan birisi de kişilerin vefat sebebidir. Bu bağlamda kişilerin büyük bir çoğunluğu kendi köyünde ve veya mahallesinde eceliyle vefat etmiştir. Defterde yine askerde iken vefat edenlere ait kayıtlar bulunmaktadır. Bu kayıtlarda şehit olarak vefat edenlere ait ayrıntılı bilgiler de bulunmaktadır. Yine, esir iken vefat edenler, jandarmalar ve Rumlar tarafından öldürülenler, bir başkası tarafında katledilmek suretiyle vefat edenler, kızıl hastalığı, tifo, rahim iltihabı, dimağ iltihabı ve zatürreden dolayı vefat edenler de bulunmaktadır.

Defterden sosyal hayata dair ipuçları da tespit edilmiştir. Buna göre, birden fazla evlilik yapanlar bulunmaktadır. Ancak buradan elde edilen önemli sonuç, Osmanlı dönemi Gediz'inde birden fazla evliliğin çok fazla olmadığıdır.

Bütün bu bilgilerden yola çıkılarak, Cumhuriyetin kurulduğu ilk yıldan günümüze kadar, ölümlerde bir takım değişikliklerin olduğu görülmektedir. Öncelikli olarak bebek ve çocuk ölümlerinin azaldığı, ölüm yaş ortalamasının yükseldiği, ölüm sebeplerinin o tarihten günümüze kadar çeşitlendiği anlaşılmaktadır. Bunun yanında o dönemlerde kullanılan isimlerin günümüzde de kullanılmaya devam edildiğini, ancak oranların düştüğü de ortaya çıkan sonuçlar arasındadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Gediz Vefâyâta Mahsus Vukuat Defteri (GVMVD)

Telif ve Tetkik Eserler

ÇAĞLAR, İ. M., DOĞTEKİN, A. (2020). 19. Yüzyıl Ortalarında Bir Anadolu Köyü: Gümele Örneği. *International Social Sciences Studies Journal*, (e-ISSN:2587-1587), 6(70).

GÖKSAL, H. (2013). *19. Yüzyıl Ortalarında Gediz'in Sosyal ve Ekonomik Tarihi*. Gediz Belediyesi Kültür Yayınları.

KOÇAK, Z., TAŞKIRAN H. (2014). 2793 Numaralı Ahlat Kazası Müslim Nüfus Defteri (30 Rebiyülevvel 1252/12 Temmuz 1836)'nın Tanıtım ve Değerlendirilmesi. *Tarih Okulu Dergisi*, 17(0).

KÖPRÜLÜ, O. F. (1994). Efendi, *DİA*, C.10, İstanbul.

KÖSTÜKLÜ, N. (2014). Bodrum Vefayata Mahsus Vukuat Defterleri. 3. *Uluslararası Her Yönüyle Bodrum Sempozyumu*, 30 Ekim-1 Kasım 2013, *Bildiriler*, Ege Üniversitesi İzmir Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, İzmir.

KURT, Y. (1994). Kozanda Şahıs Adları, *Belleten*, 58(223), Ankara.

KÜÇÜKAŞCI, M. S. (2009). Seyyid, *DİA* C.37, İstanbul.

PAKALIN, M. Z. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.

PINAR, M. (2012). *Gediz Ansiklopedisi*. Gediz Belediyesi Kültür Yayınları, Gediz.

T.C. Başvekâlet Merkezi İstatistik Müdürlüğü, 28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri (Vilayet, Kaza, Şehir ve Köyler İtibariyle). (1928). Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet Merkezi İstatistik Müdüriyeti Umumiyesi, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, 1928, s.29

İnternet Kaynakları

<http://www.tuik.gov.tr> (Erişim Tarihi: 10.12.2022)

http://www.tuik.gov.tr/HbGetir.do?id=21522&tb_id=2 (Erişim Tarihi: 10.12.2022)

http://www.tuik.gov.tr/HbGetir.do?id=21522&tb_id=2 (Erişim Tarihi: 12.10.2022)

<http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=18618> (Erişim Tarihi: 12.10.2022)

http://www.nvi.gov.tr/Files/File/Istatistikler/Isimler/10ar_yillik_ilk_20_isim/1923-1930.pdf (Erişim Tarihi: 10.12.2022)

http://www.nvi.gov.tr/Files/File/Istatistikler/Isimler/10ar_yillik_ilk_20_isim/2001-2010.pdf (Erişim Tarihi: 10.12.2022)

http://www.nvi.gov.tr/Files/File/Istatistikler/Isimler/10ar_yillik_ilk_20_isim/1923-1930.pdf (Erişim Tarihi: 10.12.2022)

Bölüm 7

RUS İMPARATORLUK PERSPEKTİFİNDEN İLİ VADİSİ (KULCA)

Hatice KERİMOĞLU¹

¹ Dr., Genel Türk Tarihçisi, esenbikem@hotmail.com, ORCID NO: 0000-0002-3503-5962.

Giriş

Cungarya'nın işgalinden hemen sonra Çin İmparatorluğu, buradaki hâkimiyetini güçlendirmek maksadıyla 1764 yılında İli nehri üzerinde Cungar hanlarının kışlık ikametgâhının bulunduğu mevkide, Ruslar ve Türkistan ahali tarafından Yeni Kulca adıyla bilinen “Hoy-Yuan-Çen” adlı bir şehir kurdular. Şehre bu ismin verilmesinin nedeni şehrin teşkilinden önce, bölgede Müslüman ahalinin meskûn olduğu eski bir Kulca şehrinin mevcut olmasıydı (Kostenko, 1872: 192). Eski Kulca şehri, önce İli havzasının ilk hâkimleri olan Wusunlar, M. Ö. 3. yüzyılın başında da Büyük Hun İmparatorluğu'na bağlı bir şehirdi. 1755'te Çinliler'in eline geçene kadar sırasıyla Moğollar, Çağataylılar, Şeybaniler ve son olarak 16. yüzyılın sonları ile 17. yüzyılın başlarında Oyratların hâkimiyeti altında kaldı (Taşağıl, 2020: 354). Çinliler tarafından kurulan yeni şehir ise işgal edilen tüm Cungarya ve Doğu Türkistan'ın ana idaresinin ikametgâhı tayin edildi, aynı zamanda bu toprakların kontrol merkezi olarak da hizmet eden şehir, isyancı Dunganlar¹ tarafından yerle bir edildiği 1866 yılına kadar önemini muhafaza etti (Kostenko, 1872: 192). İli vadisindeki tarıma uygun alanlara Cungarların yerine Turpan (Uç) ve diğer Doğu Türkistan şehirlerinden 7 bin Sart aile yerleştirildi. Çinliler aynı zamanda İli'yi hükümlülerin sürgünü için kalıcı bir yerleşim yeri haline de getirdi. Buradaki devlet iktidarını, Dauriya'dan yerleştirilen Moğol kabilelerinin (Sibo, Solonov ve Daur) askeri yerleşimcileri temsil ediyordu. İli nehri'nin sağ kıyısı ile Kulca'nın aşağı kısımlarına Solonov ile Daur kabileleri, aynı nehrin sol kıyısına ise Sibolar yerleştirildi. Her ikisi de Tarançi² köylerinin arasına serpilmişti. Şehirlerde Tarançiler, Dunganlar ve Sartlar (tüccarlar ve zanaatkarlar) dışında Çinliler de yaşıyordu, kalelerde ise (Kulca ve Bayanday) Mançular, Çinliler ve kalıcı askeri yerleşimcilerin³ garnizonları bulunuyordu (Yejedognik-2, 1873: 202). Sayıları açısından Çinliler, İli bölgesinde azınlığı oluşturuyordu ve hatta Kulca, Çuguçak ve Bayanday garnizonları 1 ila 3 bin kişi arasındaydı. Bu nedenle Şansi, Gansu (1862) ve ardından Urumçi'de (1863) meydana gelen Dungan isyanı sırasında İli bölgesinin Çin ile iletişimi kesildi ve Müslüman nüfus, 1864'te Tarançi ve kısmen de Dunganların yaşadığı İli'nin üst kesimleri, kendilerini hemen isyancıların elinde buldu (Yejedognik-2, 1873: 202-203). Şiddetli mücadeleler neticesinde Müslümanlar Yeni Kulca'ya da hâkim oldular (Taşağıl, 2020: 354). Sürekli bir nüfus değişimine

1 Müslüman Çinliler dünya literatüründe Dungan olarak bilinmektedir ve Dungan adı, Çince Hui anlamına gelmekle birlikte, Türkler tarafından kullanılan bir adlandırmadır. Dungan'ın -dön fiilinden türetildiği ve 'başka bir dinden çıkıp Müslüman olan, mühtedi, dönme' anlamını karşıladığı görüşü dünya literatüründe kabul görmektedir. (Kılıç, 2013: 2); Aynı zamanda Çince konuşan Dunganlar bölgeye 18. yüzyılda gelmişlerdir (Taşağıl, 2020: 354).

2 Tarançi ya da Tariyaçin kelimesinin Moğolcadan geldiği konusunda bir takım görüşler bulunsa da bu kelime, ilk dönemde tarım anlamında kullanılan Türkçe “Tarığ” ve “Tara” köklerinden gelmiş olup, daha sonra Moğol dilinin ses özelliğine uyarak Tariyaçin şeklinde Moğolcaya geçmiştir. Tarançi adı 19. asrın ortalarına kadar Çin kaynaklarında Tarançi yerine Tariyaçin olarak kaydedilmektedir (Maimaitiming, 2017: 14-21).

3 Metinde Hanbin olarak geçer.

neden olan bu mücadeleler, istilalar ve bölgeye bilinçli bir şekilde yerleşimcilerin getirilmesi, Çin hükümetinin aldığı tedbirlerin bir neticesiydi ve böylece Kulca bölgesinde yaşayan halkların görülmemiş bir karışımı ortaya çıktı (Schuyler, 2007:505).

1. Alahan Han'ın Kulca'da İktidarı Ele Geçirmesi

1864 yılının Eylül ayında Müslüman liderler arasındaki gizli bir anlaşmaya göre isyan, İli bölgesinin tüm şehirlerinde eş zamanlı olarak gerçekleşti. Kulca'daki isyancıların lideri, bu şehrin Müslüman nüfusuna liderlik eden Abdrasul Emir'di. Ancak bu sırada hapishanedeyken serbest bırakılan ve isyanı yatıştırma girişiminde bulunan Mazam Han, Çinlileri aldatarak isyancılara katıldı ve Abdrasul Emir de entrikaları sebebiyle öldürüldü. 1865 yazında Bayanday'ı aldıktan sonra Kura şehrine doğru ilerleyen Mazam Han'ın da akıbeti aynı oldu ve uzun süre iktidarda kalamayan Han'ın yerini Tarançi Malçet Han aldı (Schuyler, 2007:519). Onun döneminde Kulca kalesi ele geçirilseyse de Malçet Han güçlü değildi ve 1866 senesinde Kulca'nın son sultanı Alahan Han⁴ tarafından yakalandı. Kulca şehrinin yerlisi bir Tarançi olan Alahan Han, isyandan önce ve Mazam Han'ın idaresi döneminde önemli bir yere sahipti ve onun ölümünden sonra Tarançiler üzerinde iktidarı ele geçirdi (Schuyler, 2007:519).

Diğer taraftan Çin'den kaynaklanan ortak tehlike Müslüman halkları düşmana karşı birlikte savaşmaya zorlarken Tarançi ve Dungan liderleri, isyancıların her türlü onay ve yardımı aldığı İli bölgesinin Urumçi'ye bağımlılığını kabul ederek anlaşma içinde hareket ettiler. Ancak Dunganlar ve Tarançiler arasındaki bu anlaşma, Çinlilerin yenilgiye uğratılmasından sonra uzun süre ayakta kalamadı. 1867 senesinde bu halklar arasında İli'de hakimiyet kurulmasıyla ilgili düşmanlık, Tarançilerin zaferiyle sonuçlanan şiddetli bir mücadeleye neden oldu. Aynı yılın Haziran ayında Urumçi'den gelen yaklaşık 2 bin kişilik ordu, Bayanday yakınlarında Alahan Han'a yenildi ve ağır kayıplar vererek kaçmak zorunda kaldı. Böylece İli bölgesinde Tarançilerin güç kazanmasıyla isyan döneminde onların yanında yer alan Sibolar ve Kazaklar, Tarançi Sultanı'nın otoritesini tanımak zorunda kaldılar. İli vadisinin üst kesimlerinde bulunan İli Kalmukları da Torgoutlara güvenerek önce boğun eğmek istemedilerse de ancak onlar da Tarançi Sultanı'nın gücünü tanımak zorunda kaldı (Yejedognik-2, 1873: 205-206).

2. Rus İşgaline Giden yol

1870 yılına gelindiğinde Rus siyasi çevrelerinde Kulca'nın işgali fikri, aktif olarak tartışılmaya başlandığı sırada Türkistan ve Batı Sibiryaya Askeri Okrugları⁵ ve Genel Valilikleri'ne ait olan ve Batı Çin'in iki eyaleti Ulyasutai ve

4 Kaynaklarda Abil oğlan olarak da geçer.

5 Askeri bölge.

İli ile sınır bölgesinde yer alan Yedisu ve Semipalatinsk Oblastları'nın⁶ güney sınırları, Rus sınır memurlarının raporlarında Türkistan'daki Rus topraklarının en savunmasız kısmı olarak görünüyordu. Bu raporlara göre Çin'in iç kesimlerinde meydana gelen Taiping ayaklanması (1850-1864) ve Gansu ile Şansi'deki Müslüman isyanı, Çin hükümetinin ekonomisine darbe vurmuş ve Pekin'in 1759'da Çin'in bir parçası olan Batı Bölgesi'nde nüfuzunu kaybetmesine yol açmıştı. Bunun yanı sıra 1864 yılında isyanın başladığı İli bölgesinde Tarançı Alahan Han'ın iktidara gelmesi ve 1867'de kendisini Tarançı Sultanlığı'nın sultanı ilan etmesi, Ruslar tarafından "provokasyon" olarak değerlendirildi. Ayrıca Rus raporlarına göre Kaşgar (Tarım Havzası) ve diğer batı bölgelerinde iktidarı ele geçiren Yakub Bey'in Kaşgar, Turfan ve özellikle Muzarat Geçidi'nin güney yakasını ele geçirmesinden sonraki niyeti Kulca'ya yönelik bir işgal hareketiydi ve Rusya, söz konusu durumu esas olarak İli ve Tarbagatay bölgelerinde yoğunlaşan Sincan'daki ekonomik çıkarlarına doğrudan bir tehdit olarak değerlendirmiyordu. Ayrıca Çin hükümetinin Pekin (1860) ve Tarbagatay-Çuguçak (1864) anlaşmaları sırasında Rusya sınırını Zaysan Gölü ötesinde sabitlemeye çalışması, Rusya açısından son derece tehlikeli görülüyordu. Tüm bunların yanı sıra bölgesel yönetim⁷ ile Petersburg'u Kulca ve Çuguçak'daki Rus konsolosluklarının ve ticaret merkezlerinin yıkılması, Kulca'daki Rus konsolosu Konstantin Pavlinov'a gerçekleşen saldırı, Batı Çin ile ticaretin durdurulması, sınır bölgelerinde bitmek bilmeyen soygunlar ve ticaret kervanlarına saldırılar büyük ölçüde endişelendiriyordu (Gorşenina, 2014: 121-123). Ancak Batı Çin sınırındaki olaylardan endişe duyan Rus hükümeti, 1871 yılına kadar Sincan çatışmasına müdahale etmekten kaçınsa da Sincan'ın neredeyse tamamını kendi hâkimiyeti altına alan Kaşgar hükümdarı Yakub Bey'in güç kazanması ve en önemlisi de bu huzursuzluğun Rusya terkindeki Türkistan topraklarına yayılması tehdidi, hükümeti pozisyonunu değiştirmeye zorlamıştı (Kulikov, 1999: 205-206). Diğer bir görüşe göre ise Rusya'nın aslında Kulca bölgesini ilhak etme niyeti yoktu ve bu vaziyeti, Rus imparatoru II. Aleksandr (1855-1881) tarafından Kulca'nın işgaline gösterilen tepki ve Petersburg'un Türkistan Genel Valisi Konstantin Petroviç von Kaufman'a (1867-1882), bölgede hükümetin isteklerine aykırı olabilecek önlemlerden kaçınma ihtiyacı konusundaki sürekli uyarıları kanıtlıyordu (Kulikov, 1999: 206).

Neticede Türkistan'ın ilk genel valisi ve Türkistan Askeri Okruğu birlikleri komutanı General Kaufman, Yakub Bey'in Kulca'yı ele geçirmesini önlemek ve Tarançı Sultanı'nı etkisiz hale getirmek için imparatorundan işgal iznini aldı ve 22 Haziran 1871 tarihinde Yedisu Oblastı Askeri Valisi G. A. Kolpakovskiy (1867-1882) astının isteği üzerine Kulca'ya girdi (Şilov, 1954: 10-13). General Kolpakovskiy, aynı gün İli bölgesi halkına bir çağrı yayımladı. Bölgedeki iktidarı kendi eline geçtiğini bildiren askeri vali, yerel idarenin bundan

6 Eyalet, bölge.

7 Türkistan Genel Valiliği'nin merkezi olan Taşkent'teki Rus idaresinden söz edilmektedir.

böyle kendisi tarafından atanan Rus idarecilerine ve onun onayladığı yerli nüfus temsilcilerine ait olduğu konusunda halkı uyardı. Mevcut tüm yerel yöneticilere; Tarançilerden köy ve şehirlerin yöneticileri, Kazak boy yöneticileri ve biyleri, ayrıca burada yaşayan Kalmuklar, Sibolar, Çinliler ve Mançuların idarecilerine yönetim organizasyonu hakkında talimat almak için Kulca'ya gelmelerini emretti (Kotyukova, 2016: 125).

Rus idaresi açısından Kulca'da Rus iktidarının düzeni ve güvenliği korumak ve kalıcı ve güçlü bir halk idaresi kurmak için tek bir merkezi organ yeterli değildi. Bu nedenlerden ötürü İli bölgesi Rus idaresi tarafından dört uçastok'a (sancak) ayrıldı. Birinci uçastok, çevresindeki köylerle birlikte Kulca şehri ve Cinho dağlarında göçebelik eden Turgoutlar ile Çinlilerin yaşadığı Çinpanzi şehri, ikinci uçastok, İli nehrinin sağ kıyısında, Kulca'nın yukarısındaki Tarançı köyleri (4300 hane) ve Kaş nehri çevresinde ve çevredeki dağlarda göçebelik eden Kalmuklar, üçüncü uçastok, Dungan şehirleri Şuydin, Cingagozi, Luutsugun ve Çin nüfusunun bir kısmının Dunganlarla birlikte yaşadığı Çin Kulcası sahasındaki çiftlikler ile Kurgan'daki Tarançı Mazar'ı ve Suvan ve Kızay Kazakları, dördüncü uçastok ise Tarançı (200 hane) ve Sibolar (2234 hane) köyleri ve Toguz-Torau'da göçebelik eden Kazaklar ve Kalmuklarla beraber İli nehrinin sol yakasını kapsıyordu (Kotyukova, 2016: 122-123). Yeni oluşturulan Kulca bölgesinde idari ve yargı kurumlarının neredeyse tamamı daha önce Türkistan bölgesi topraklarında, hem yerleşik hem de göçebe halkın yaşadığı bölgelerde kullanılıyordu. Görüldüğü üzere İli bölgesindeki Rus makamları, kendi politikalarına uygun olarak idari reformlar gerçekleştirdi ve bu politika, önce Kafkasya'da, sonra Kazak bozkırlarında ve son olarak Türkistan bölgesindeki idari faaliyetlerde uzun yıllara dayanan bir deneyimin sonucuydu. Ancak Rus yönetiminin eylemlerinin çoğunun, İli Bölgesi'ndeki Çin idaresinin faaliyetleriyle benzer olduğu gerçeği - özellikle de yerli halk yöneticilerinin tabandan temsilcilerine dönüşme mekanizması - kuşkusuz tesadüf değildi. Muhtemelen tam da bu yaklaşım (emperyal otoritelerin temsilcileri genel idari ve adli kontrol uygularken yerel özyönetim geleneklerini korudular), imparatorluğun "ulusal eteklerinde" mümkün olan tek yaklaşımdı. Yerel yönetim geleneklerinin korunması, Rus yetkililerin İli bölgesindeki politikalarıyla Çin'e değil, daha çok Ruslara göre açıkça Rusya'nın Türkistan'daki ana rakibi olan İngiltere ile ittifak için çabalayan Kaşgar hükümdarı Yakub Bey'e meydan okuduğunu gösteriyordu (Poçekayev, 2016: 164-165).

Daha sonra Kulca krizi adını alacak olan mesele, 19. yüzyılın 70-80'lerinde Rusya İmparatorluğu ile Çin arasında İli bölgesinin kontrolü üzerindeki ilişkilerde yaşanan askeri-politik bir kriz haline gelene geldi. 1876 senesinde Çin ordusunun Sincan'a girmesi ve 1877 yazında ise Yedişehir'in fiilen yok edilmesi neticesinde Çin hükümetinin Sincan'daki iktidarı yeniden tesis edildi ve yalnızca İli bölgesi toprakları, Rus makamlarının geçici kontrolü

altında kaldı. Diğer taraftan Kulca'nın işgalinin uzaması ve buna bağlı olarak bölgenin sömürgeleştirilmesi, Çin'e dönüşünü sorunlu hale getirmişti. Bu süre zarfında Rus yönetici çevrelerinde ve Rus toplumunda Kulca'nın Rusya terkinde muhafaza edilmesinin gerekli olduğunu savunan bir hareket de ortaya çıktı ve hızla da güç kazandı. Bu hareketi esasen Türkistan'daki Rus idaresi ile ona bağlı askeri çevreler belirliyordu (Kulikov, 1999: 207). Bu şartlar altında Rusya'da Kulca'nın geleceği meselesi bir kez daha tartışma konusu oldu ve 4 Mart 1878 tarihinde Petersburg'da İli bölgesini Çin'e iade etme kararı alındı. Rusya, birliklerini İli bölgesinden çekmeye hazır olduğu için Pekin'e bir dizi talepte bulundu ve iki devlet arasındaki müzakerelerden sonra 12 Şubat 1881 tarihinde İli krizine son veren Petersburg Antlaşması imzalandı. Neticede bu antlaşma, Türkistan bölgesinde Rusya ile Çin arasında yapılabilecek bir muharebeyi durdurmuş oldu (Tursun, 2014: 149). Antlaşmanın birinci maddesine göre Rusya, İli bölgesini Çin'e devretti, batı kısmını ise Rus vatandaşlığını kabul etmek isteyen Müslümanların yerleşimine bıraktı. Antlaşmanın sekizinci maddesine göre ise Zaysan Gölünün doğusunda bir sınır hattının çizilmesi için komisyon atanmasına karar verildi (Adamova, 1952: 211-220). Son olarak 1884 senesinde Rusya ile Çin arasında imzalanan Yeni Margelan Protokolü, Türkistan'da Rusya ile Çin arasındaki yeni bir sınırı yassallaştırdı (Kotyukova, 2016: 121).

1868 senesinde Taşkent'te kurulan Türkistan İstatistik Kurumu tarafından neşredilen beş yıllıkta 1871-1881 yılları arasında geçici bir süre Rus hâkimiyeti altında kalan İli bölgesinin coğrafyası, etnografyası, halkları, ekonomik faaliyetleri ile kültürüyle ilgili notlar paylaşıldı (Lunin, 1962: 30-31). Bunlardan en önemlisi 1871 senesinde Kulca'nın işgaline katılan ve 1 Eylül 1871-22 Şubat 1872 tarihleri arasında Kulca İşleri Dairesi'ne başkanlık eden N. A. Aristov'un yıllığın ikinci sayısında neşredilen Kulca hakkındaki notlardı. Bu notlarda alt başlıklar halinde Kulca'daki siyasi hadiselerin kısa bir özeti, İli bölgesinin nüfusu, sanayisi, Kulca'nın eski siyasi yapısı, yönetimi, iç siyaseti ve komşularla ilişkileri, askeri ve mali kaynakları hakkında bilgi veriliyordu. Tüm bu veriler, 1871 senesine ait olup aynı zamanda Türkistan'daki ilk gazete olan "Turkestanskiye Vedomosti'de" de yayınlanmıştı (Yejedog-nik-2, 1873: 202-221). Kulca hakkındaki en değerli çalışmalardan biri de 1870 senesinde sınır meselelerinin görüşülmesi için Kulca'ya gönderilen Baron A. V. Kaulbars'ın notlarıydı. Baron Kaulbarus, Kulca hükümetinin ondan şüphe duymasına ve gizliliğine rağmen yine de Kulca Sultanlığı hakkında çok detaylı ve ilginç bilgiler toplamayı başardı. Kulca'nın coğrafyası, devletin yapısı, ekonomik hayatı, Rus toprakları ile Kulca arasındaki iletişim yolları vb. gibi kendi tarafından edinilen bilgiler, onun Kulca seyahatinin gerçek hikâyesini içeriyordu. İlk olarak "Turkestanskiye Vedomosti'de" yayımlanan bu notlar, aynı zamanda istatistik kurum yıllığının üçüncü sayısında neşredildi (Yejedog-nik-3, 1874:117-149). Bunun yanı sıra işgal döneminde sefere eşlik eden as-

kerlerin hazırladığı seyahat notları da Rusya için bölgede hâkimiyet kurması ve Rus idari sisteminin tatbiki açısından mühim bir rol oynadı. Dolayısıyla çalışmada Rus işgali döneminde Türkistan İstatistik Komitesi'nin çalışmaları, elçilik raporları, Rus memurların ve askerlerin notlarına göre Rus İmparatorluk perspektifinden Ruslar için de oldukça gizemli bir bölge olan İli bölgesinin keşfini yapacağız.

3. Kulca'nın Sınırları ve Coğrafyası

Kulca toprakları coğrafi olarak neredeyse bir üçgeni temsil ediyordu, bir tarafı Tanrı Dağlarının sırtı ve diğeri Vorohoro dağları ve bunların Tanrı dağlarına bitişik devamı, üçüncü kısmı ise batı yakasında Rus topraklarının girişinde genişleyen İli vadisini oluşturuyordu. Kulca bölgesinin yalnızca Türkistan'daki Rus mülkleriyle düz bir sınırı vardı ve Çin Sincan'ından Borohoro ve Tanrı Dağları adlı iki sıradağla ayrılmıştı. İli bölgesini Çin'e bağlayan tek uygun rota olan Muzart Geçidi ise Çin'den geçiyordu. Kulca'nın Rus birlikleri tarafından işgal edilmesinden kısa bir süre sonra, 1871 yılının sonbaharında Yüzbaşı Şepelev liderliğinde, Muzart Geçidi'nin topografyasını inceleyen ve askeri kullanım olasılığı hakkında bir neticeye varan bir keşif seferi düzenlendi (Kulikov, 1999:212).

Kulca şehri, Tanrı Dağları ile Cungar Aladağ sıradağlarının arasında yer alan İli havzasının kuzey kenarında Urumçi-Almatı yolu üzerinde kurulmuş önemli bir ticaret merkezidir. İki kısma ayrılan Eski Kulca Sultanlığı topraklarının ilk bölümü Kulca Sultanı'na bağlıydı, ikincisi ise oldukça belirsiz bir konumdaydı. Hanlığın ilk kısmı, İli nehrinin yukarı havzasını içeriyordu ve bu kısım kuzeyde Sayramkul ile Baratol Göllerinin havzaları ile İli'nin sağ kıyısının kolları, doğuda ve güneyde Büyük ve Küçük Yulduzlar nehirleri ile İli nehirlerinin kolları olan Kunges ve Tekes arasındaki bölge, güney batıda ise Issıkkul ve Tekes nehir havzaları arasındaki bölge ile son olarak batıda Borohudzir nehri boyunca koşullu bir sınırla ilerliyordu. Sultanlığın ikinci kısmının güneyde, batıda ve kuzeyde kesin sınırları vardı, doğu sınırı ise belirsizdi. Batı sınırı bir tarafta Baratol, diğer tarafta Göksu ve Karatal nehirleri havzalarının çizgileri boyunca uzanıyordu. Kuzey sınırı ise Alatau dağları boyunca Kartogay'a, ardından da Barlık⁸ dağı boyunca uzanıyordu. Doğu'da ise kesin bir sınırı yoktu (Yejegodnik-3, 1874:117).

Kulca bölgesinin ana nehri olan İli nehri, Kulca'nın 50 verst⁹ yukarısında birleşen Tekes ve Kunges adlı iki nehirden oluşuyordu. Çok hızlı ve kıvrımlı bir şekilde akan ve 240 verstlik bir alanı kaplayan Tekes nehri, yaklaşık 150 verstlik bir alanı kaplayan Kunges'den daha bol suya sahipti. Tekes nehri, Narat geçiti yakınlarında Tanrı Dağları (Mus-tag) vadisinden doğarak batıya doğru akıyor ve ardından keskin bir şekilde doğuya dönerek hızla genişleyen

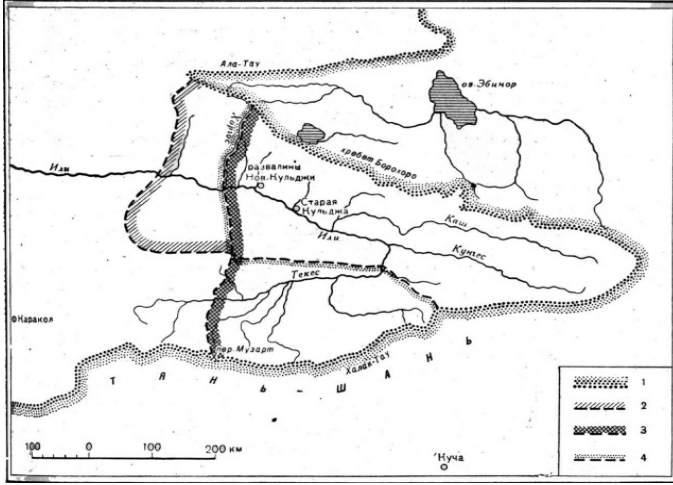
8 Tarançilerin bir kısmı Urumçideki Çuguçak'a giden yolun geçtiği kısma Tarbagatay adını veriyorlardı.

9 1,0668 kilometre karşılığına gelen Rus uzunluk ölçü birimidir.

düz bir vadiye giriyordu. Kaulbars notlarında sol taraftaki çok sayıda kolun adını bilmediğini, hatta yerel sakinlerin ifadesine göre neredeyse hepsinin İli vadisine geçitlerinin olduğunu yazıyordu. Geniş Kunges vadisi ise uzun zamandır Torgoutlar, Kalmuklar ve Kazaklar için favori bir göçebe kampı olarak hizmet veriyordu. İli'nin kollarından biri olan Kaş nehri, uzun akışı ve su kütlesinin yanı sıra nehir ağzının Tekes ve Kunges'in birleştiği yere yakınlığı da dikkate alındığında bileşik bir nehir olarak adlandırılabilir. Kaynağını Kulca'nın 250 verst doğusundaki Uryukta dağlarından alan Kaş nehri vadisi, Tarançi halkının yaşamında büyük önem taşıyor ve halkın büyük bir kısmı bu bölgede yaşıyordu. Kaş nehrinin suları büyük bir sulama kanalı sayesinde şehre ulaşıyordu (Yejegodnik-3, 1874:120-121). Modern zamanlarda sahip olabileceği önem göz önüne alındığında İli'nin akışı, yatağı ve kıyı özelliklerinin ayrıntılı olarak bilinmesi özel bir önem kazanmaktadır. Ancak Rus idaresi bu konuda çok az doğru bilgiye sahipti. Kulca'ya giden yolların kıyılarından oldukça uzakta olması ve Tarançilerin Ruslara karşı güvensizliği nedeniyle, Kulca'nın ilhakından önce onun rotasının keşfi mümkün olmamıştı. Mevcut bilgilere göre İli çok hızlı bir akıntıya sahip değildi, nehir yatağı yer yer çok dolambaçlı ve çoğu zaman kanallara bölünmüş durumdaydı. Nehir kıyıları (özellikle sağ tarafı) çok fazla bataklık ve sazlıklarla kaplıydı ve bu durum kıyı şeridi kurulmasını imkansız kılıyordu. Kulca yakınlarında nehirden geçiş feribotlarla gerçekleştiriliyor, ancak sığ, sonbahar ve kış sularında nehrin tamamı boyunca yalnızca iki geçiş mümkün oluyordu. Bu geçitlerin sadece Kulca yakınlarındaki alçak sularda mevcut olması nedeniyle İli'den geçiş feribotlarla mümkün oluyordu. Suyun yüksek olduğu zamanlarda geçişin mümkün olmadığı nehirde büyük ölçüde taşmalar yaşanıyordu. Ayrıca İli'ye kışın birçoğu donan birçok kol da akmaktaydı. Bunlar Kaş nehrinin aşağı kısımlarında Boroburgasu, Sarı Bulak, Aksu, Küçük ve Büyük Talki, Usyok ve Borohudzir nehirleriydi. Bunlardan en önem arz edeni Kulca-Urumçi arasındaki meşhur tekerlekli ticaret yolunun geçtiği boğazdan geçen büyük Talki idi. Nehrin sol yakasında ise Çarın, Uzun Taş, Kos Ağaç, Sarı Bulak, Sarı Çegen vb. kollar vardı. Hatta Çin hakimiyeti döneminde derlenen haritalarda İli'nin sağ yakasında Borohudzir-Kulca yolu üzerinde artık neredeyse hiçbir izi kalmayan çok sayıda nehir gösteriliyordu. Bu vaziyetin tüm Türkistan için yüzey suların kademeli olarak kurduğuna dair genel gözlemi doğruladığı neticesine varabiliriz (Yejegodnik-3,1874:121-122).

Yukarı İli bölgesinde Kulca, Suydun, Tarcı, Çin-ha-ho-dji ve Luu-tsun adlı yalnızca beş şehir vardı (Yejegodnik-3,1874:122). Yukarı İli havzaları, Türkistan'ın en verimli toprakları arasında sayılıyor ve verimli topraklar, bol sulama ve sıcak iklim sayesinde çok çeşitli bitki türlerinin yetişmesine izin veriyordu. Öte yandan dağların ve tepelerin derinliklerinde bol miktarda metal, kömür ve çeşitli mineraller bulunmaktaydı. Bölgenin en verimli şeritleri neredeyse İli vadisinin tamamı ve Kaş Nehri'nin aşağı kesimlerini

kapsıyordu. İli'nin kuzeyindeki topraklar, güneydekilere göre daha verimliydi ve Akkent ile Mazar arasında nehrin kıyısı boyunca sadece tek bir çorak, kısmen kumlu alan vardı, buradaki İli kıyı şeridi bile bitki örtüsüyle kaplıydı (Yejegodnik-3,1874:133).

1-1871-1881 döneminde Rus hâkimiyeti sınırları, 2-Rus hâkimiyetinden önceki sınırlar, 3- 1881 yılı Petersburg Antlaşması'na göre sınırlar, 4- Livadia Antlaşması'na göre sınırlar (Gorşenina, 2014: 111).

4. Kulca'nın Nüfusu ve Halkın Yaşam Tarzı

Tarañçiler, Dunganlar, Kazaklar, Torgoutlar, Kalmuklar ve Sibolardan oluşan Kulca çok çeşitli bir nüfusa sahipti. Çin hâkimiyeti döneminde Kulca bölgesinin ana etnik grubunu oluşturan Tarañçiler yaklaşık olarak 20.000 hane veya aileden oluşuyordu. Ayaklanma sırasında ve sonrasındaki kargaşa döneminde nüfusu büyük ölçüde azalan Kulca'da 1871 yılı verilerine göre yaklaşık olarak 38.211 Tarañçi yaşıyordu (Yejedognik-1, 1872: 184). Şehirde Tarañçilerden sonra ikinci sırada yaklaşık 5.130 kişiden oluşan Dunganlar bulunuyordu. (Yejedognik-1, 1872: 184). Hem Tarañçiler hem de Dunganlar şehirlerde ve köylerde yerleşik bir yaşam sürüyorlar ve bazı yerlerde birbirleriyle karışık halde yaşıyorlardı. Tarañçiler köken olarak Altışehir (Kaşgar-ya) Sartlarından olup 1765 isyanının cezası olarak oradan verimli yukarı İli'nin vadisine tahliye edilmişti. İki grup halinde yaşayan Tarañçilerin ilk kısmı Kulca'dan başlayarak İli ve Kaş nehirlerinin sağ kıyısında yaşıyorlardı ve bu alan, aralarında birkaç düzine ve nadiren yüzden fazla evden oluşan dağınık köylerin bulunduğu bir bahçe gibiydi. Bunların çok az bir kısmı Kaş nehrinin sol kıyısında yaşıyorlardı ve özellikle Kulca'nın doğu kesiminde yer alan yaklaşık 80 kadar köyde yaşamlarını idam ettiriyorlardı. Tarañçilerin ikinci grubu ise İli vadisini güneyden sınırlayan dağların eteklerinde yaşam sürüyorlardı. Tüm bu bölgeye ve Kulca-Tekes yolu yakınında bulunan köy-

lerden birine Honohay¹⁰ adı verilmişti. Diğer önemli köyler ise Honohay'ın doğusunda - Büyük ve Küçük Bura; kuzeyde Kaynak ve Yeni Şehir; batıda Kalcat, Aça Naha, Dulatı Ketmen ve ayrıca ikinci Dulatı, Yangıstan, Mazar Hoca Sarı Buguçin'di. Toplamda 17 kadar Tarançi köyü vardı ve bu iki gruba ek olarak, Tarançiler eski sınır köyleri olan Dubun ve Mazar'da da yaşamaktaydı. Kaulbars notlarında Tarançi kelimesinin Çin boyunduruğunu hatırlatmasından ötürü kendilerine Sart dediklerini ve aslında onların Altışehir Sartlardan hiçbir farkı olmadıklarını yazıyordu. Bunun yanı sıra Doğu Türkistanlı yerleşimcilerin soyundan gelen Tarançilerin, Kaşgar Sartlarıyla aynı dili konuştukları, ancak Kazak ve Hokand Sartlarının dilinden önemli ölçüde farklılık arz etmekle birlikte daha çok Kazak lehçesine yakın olduğu belirtilmekteydi. Tarançiler gelenekleri ve yaşam tarzı açısından Sartlarla benzerlik gösteriyordu (Yejegodnik-3,1874:123-124).

Kulca'nın yerleşik halklarından biri olan Çince konuşan Dunganlar ise Kulca ile Mazar arasında, İli'nin sağ yakasındaki vadi boyunca uzanan şehir ve kasabalarda yaşıyorlardı. Tarımla uğraşan kent sakinleri genellikle yaz aylarında ekilebilir arazilerine taşınarak burada yazlık evler inşa ediyorlardı. Yazlık evin etrafındaki alanın tamamı, pirinç ve diğer tarlalarla yer yer kesintiye uğrayan geniş bir bahçeden oluşuyor ve bu tür yerleşim yerlerinin genellikle özel bir adı da olup örneğin Suydun'un güneyinde, Çin Kulca harabelerinin yakınında, çok sayıda pirinç tarlasının olmasından dolayı Kryuşı (Kryuş pirinç anlamına gelir) adı verilen bir alan da bulunmaktaydı (Yejegodnik-3,1874:127). Aristov notunda Dunganların 10.000 civarında olduğunu belirtiyor; ancak Kaulbars ise bu rakamı abartılı bulduğunu yazıyordu. Kulca'daki Dunganlar, Çin gelenekleri, giyim tarzı, evleri ve yaşam tarzını muhafaza ediyorlardı. 7. yüzyıl itibariyle bölgeye gelen ve buradaki halkların medeniyet ve sayı üstünlüğü nedeniyle yavaş yavaş onlara teslim olan Dunganlar, Çinlilerin arasına yerleşerek yavaş yavaş onların dilini, geleneklerini, yasalarını ve kıyafetlerini benimsemeye başlamışlardı. Kaulbars, Tarançilerin Dunganların örgülerini kesmeye zorladıkları ve kadınların özgürlüğünü kısıtlamaya çalıştıklarını hatta onun Kulca'da kaldığı süre boyunca Dunganların birkaç kez gizli bir şekilde Tarançilerin baskısından şikâyet ettikleri ve Ruslarla ticari ilişkilere girme isteklerini dile getirdiklerini yazıyordu. Dunganlar, Tarançilerin yaşağı nedeniyle artık Çin geleneği olan örgü takmıyorlardı. Bunun yanı sıra Urumçi ve iç ve güney Çin'dekiler ise Çin geleneklerini muhafaza ediyorlardı. Ancak her iki halk da dindar Müslümanlardı (Yejegodnik-2, 1873: 207). Eski Kulca Sultanlığı'nın üçüncü yerleşik ahalisi Moğol kökenli olan ve Çinliler tarafından askeri yerleşimciler olarak bölgeye yerleştirilen Sibolar, Daurlar ve Solonlardan oluşuyordu. Sibolar, İli nehrinin sol yakasındaki kervan yolu üzerinde 7 küçük köyde, Kulca ile Cuncin karakolları arasındaki Hodziger bölgesinde yaşıyorlardı (Yejegodnik-3,1874:127)

10 Burası aynı zamanda Dardambalık olarak da bilinir, bu bölgenin ahalisine Bildik Sartları da denmektedir.

ve yaklaşık 15.448 kişiden oluşuyorlardı (Yejedognik-1, 1872: 184). Lamaizm dinine mensup Sibolar asırlardır İli vadisindeki ayrıcalıklı konumda varlıklarını sürdürüyorlardı. Ancak ayaklanma sırasında tüm Sibo ile Solon şehirleri ve köyleri isyancılar tarafından yağmalanarak yok edilmişti.

Bölgenin göçebe nüfusunu ise Kazaklar, Kalmuklar ve Torgoutlar oluşturuyordu. Yukarı İli vadisinde birçok farklı Kazak göçebelik ediyordu ve buna ek olarak güney kesimlerde Bugu boyuna ait (200 kubitka kadar) Kırgızlar vardı. Bozkır Kazakları çoğunlukla Kızay ve Suvan boylarına aitti. İli'nin kuzeyinde Kızay boyuna ait 1500 kubitka vardı, Suvan boyundaki kubitka sayısı ise bilinmiyordu. İli'nin güneyinde Sekiz Sara boyuna ait 100 kubitka, Konurburk boyuna ait 800 kubitka, Buzum boyuna ait 500 kubitka, Alcan boyuna ait 200 kubitka, Kızıl Burk boyuna ait 15 kubitka ve Kıstık boyuna 40 kubitka vardı. Toplamda İli'nin güneyinde Bugu boyuyla birlikte 2700 Kazak kubitkası vardı. Bazı boylar (Suvanlar, Kızaylar vb.) bu rakama dâhil edilmediğinden toplamda 6.000 - 7.000 kadar kubitka vardı ve her kubitkada beş kişi sayıldığı takdirde Kulca'da 30.000-35.000 kadar Kazak'ın yaşadığı tahmin ediliyordu. Kızay boyunun tamamı Sayramkul gölü ve Baratola nehri havzalarında, Barlık Dağları'nda ve kısmen Tarbogata'da göçebelik ediyorlardı. Suvanlar da aynı bölgede ve İli'nin sağ yakasındaki vadilerde, geri kalanlar ise sol yakadaki vadi ve Tekes vadisini İli vadisinden ayıran dağlarda yaşıyorlardı (Yejedognik-3,1874:128-129). Ayaklanmadan önce Kulca Kazaklarının bir kısmı Çin, bir kısmı da Rus tebaasıydı. 1863'teki kargaşa döneminde Mançuların tarafını tutarak Rus sınırlarından kaçan ya da Çin karşıtı ayaklanma sırasında göç eden Kazak boyları vardı. Eksik resmi bilgilere göre 1865-1866 yıllarında Alatava Okrugundan 841 kubitka Rus sınırlarından kaçmıştı. Ancak kaçanlardan bazıları Albay A. V. Poltoratsky tarafından yakalanmış ve 1867'de geri dönmüşlerdi. Kulca'da kalanlar arasında en büyük etki ve şöhrete sahip olanlar Biy Canten (Atban-Buzum boyundan 500 Kazak), Biy Ustemir ve 1869'da ölen Batci'nin oğlu İspir Suvan (Kanur-berk boyu, 800 kubitka), biy Kosabulat (Atban Segizsarı boyu, 1.000 kubitka), biy Alike (Atban Aldjan boyu, 200 kubitka) ve Kara-Kırgız Sabatar Molla idi (Yejedognik-2, 1873: 207). 1872 senesinde Türkistan İstatistik Kurumu tarafından neşredilen 1871 yılı verilerinde Kulca'daki Kazakların toplamda 5.500 kubitka yani 22.344 kişiden oluştuğu yazılıyordu (Yejedognik-1, 1872: 187).

Kulca'da yaşayan diğer göçebe halk da Kulca ile Manat arasındaki dağlarda (Talka, Arbal, Baro-Burgosi dağları) ve Kulca'nın doğusunda göçebelik eden Kalmuklar ile Torgoutlardı. Ancak işgalin ilk döneminde nüfusları hakkında güvenilir bilgi yoktu. Torgoutlar, Karaşar civarında ve Karaşar nehrini oluşturan iki Yulduş vadisinde göçebelik ediyorlar, bunun yanı sıra eski Ulyasutai topraklarında da yaşamlarını idame ettiriyorlardı. Torgoutlar ve Kalmuklar yaklaşık 40.000 kadar kubitka kadardı ve Karaşar yakınlarında göçebelik eden 3000-4000 kadar kubitka vardı. Yulduş veya Karaşar

(şimdiki Kunges) Torgoutları ise üç parçaya bölünmüş durumda ve bunlardan biri Han-Altın-Noyan adlı kadın tarafından kontrol ediliyordu (Yejegodnik-3,1874:130). 1-8 Aralık 1873 tarihinde vergi yükümlüsü ahalinin belirlenmesi için Kulca bölgesinin 4. uçastokundaki Torgout volostlarında yapılan nüfus sayımına göre tüm Torgout volostlarındaki kibitka sayısı 1252'di ve bu kibitkalarda her iki cinsiyetten toplamda 6151 kişi yaşıyordu. Kulca'nın 4. uçastokundaki sayıma göre ise 1281 kibitkada 5737 kişi yaşıyordu (Yejegodnik-4, 1876: 140-146). Diğer bir göçebe halk olan Kalmuklar ise Tekes, Kunges ve Kaş (Tarançin köylerinin yukarısındaki) nehir vadilerinde göçebelik ediyorlardı. Bu bölgede yaşayan ve Lamaizm inancına mensup olan Kalmuklar Doğu Türkistan'da Müslümanlar üzerinde hâkimiyet kurulması sürecinde Çin'in düzensiz süvarileri olarak görev yapan ve sonrasında Tarançi topraklarında kalan Kalmuk Sumunlarının bir kısmını oluşturuyordu. Bu milletlerin dışında Kulca'da ve diğer şehirlerde Çinliler, Solonlar, Daurlar ve Hokand, Taşkent, Kaşgar ve Sibirya'dan gelen az sayıda Tatar ve Sart da yaşıyordu (Yejegodnik-3,1874:131). Bu verilere göre yukarı İli bölgesinin nüfusu her iki cinsiyetten 100.000 kişiye (94.379 kişi) ulaşıyordu (Yejedognik-2, 1873: 208-209). Rus işgalinden sonra 1876 senesinde yapılan nüfus sayımına göre üç uçastoka ayrılan Kulca'da Ruslar ve yerli halkın sayısı toplamda 131910 idi (Yejedognik-5, 1879: 10). Kaulbars'ın notlarına göre ise Kulca'da 30.000-40.000 Tarançi, 6.000-10.000 Dungan, 4.000-5.000 Sibo yaşıyor ve tüm yerleşik ahalî 40.000-55.000 arasında değişiyordu. Bu notlarda aynı şekilde göçebe ahalinin de nüfus bilgileri yer alıyordu. Buna göre Kulca'da 30.000-35.000 Kazak, 30.000 Kalmuk, 5.000-10.000 Torgout yaşıyor ve tüm göçebe ahalî ise 65.000-75.000 arasında değişiyordu. Toplamda tüm Kulca ahalisi 130.000 kaddı (Yejegodnik-3,1874:132-133).

5. Kulca'da Ekonomik Hayat ve Vergi Sistemi

Rusya ve Çin arasında ticari münasebetler, batılı güçlerin bölgedeki varlığından bağımsız olarak devam etmekteydi. İki ülke arasında 1847 yılından itibaren Kulca ve Tarbagatay'da sınır ticareti sürdürülüyordu. 1851 yılında Kulca'da İli havzasına yaklaşan Ruslar'la Çinliler arasında bir ticaret antlaşması imzalanmış ve bu sayede Rus tüccarlarına bölgenin yukarı taraflarında faaliyette bulunma imkanı sağlanmasıyla Kulca ve Tarbagatay, Çin-Rus ticaretine açılmıştı. 1858 ve 1860 yıllarında imzalanan antlaşmalara göre ise sınır konusunda yeniden adımlar atılarak, Pekin'de imzalanan anlaşma ile Rus ticaretine Urga (Ulanbatur) ve Kalgan (Zhangjiakou) bölgeleri de katılmıştı (Özcan, 2020: 156-157). Ancak Çinliler döneminde Çin'den Orta Asya'ya giden ve güney yolu olarak adlandırılan ana ticaret yolunun Turfan (Kune) üzerinden Karaşar, Aksu, Kaşgar ve Hokand boyunca uzanmasından dolayı İli vadisi ticari açıdan çok önem arz etmiyordu. Çin malları ve çayı, Kulca üzerinden yalnızca Kazak bozkırları ve son yıllarda da Rusya'da alıcı buluyordu; ayrıca Rusya'nın batı sınırında Çin ile arasındaki ticareti pek de güçlü değildi.

1854 yılında Rusya'nın Semipalatinsk üzerinden Batı Çin ile gerçekleştirdiği ticarete en yüksek ithalat rakamı 1.393.634 ruble idi ve bunun 1.272.696 rublesini çay oluşturuyordu. Aynı yılki ihracat rakamı ise 590.952 rubleydi. 1858 yılından sonra Çuguçak'taki Rus ticaret merkezinin yıkılmasından sonra ithalat ve ihracat rakamları hızla düştü ve 1856'da ithalat oranı 82.918 ruble, ihracat oranı ise 54.813 ruble oldu. Ticaret daha sonra bir miktar toparlansa da, Çin'in iç kesimlerindeki ayaklanma ticaretin 328.131 rublenin üzerine çıkmasına izin vermedi ve 1862 senesinde ihracat rakamı 124.247 ruble idi (Yejedognik-2, 1873: 210). Ancak Kaulbars'a göre Müslümanların elinde bulunan güney rotası Urumçi-Karaşar-Kaşgar, özellikle Çinliler açısından güvenli olduğundan ve Yedisu Oblastı'nın nüfusunun ve Taşkent'in ticari öneminin her geçen yıl artmasından dolayı bu rotanın gelecek vadedeceğini yazıyordu. Ayrıca ona göre ana ticaret yollarının Urumçi'yi Çuguçak'a ve Almatı'yı Taşkent'e bağlayan yollar olması muhtemeldi (Yejedognik-3,1874: 133).

Bunların dışında Kulca'dan başlayan altı ana yol, yukarı İli bölgesi topraklarını her yöne ulaştırmaktaydı. Bu yolun ilki Kulca'dan Çunce'deki eski Rus karakoluna giden ve daha sonra Rus topraklarından geçerek Almatı'ya ulaşan yoldu. İkinci yol ise Kulca ile Borokhudzir arasındaki güzergahtı. Bunların yanı sıra Talki geçidi üzerinden Kulca-Urumçi arasında uzanan büyük bir ticaret yolu, Kulca'dan Altışar'a Muzart geçidi ve onun kolları aracılığıyla Issikkul uyezdine giden büyük kervan yolu, Kulca ve Kaşgar arasında, Issikkul uyezdinden Hokand Hanlığı'na giden kervan yolu ve son olarak Kulca-Karaşar arasında da bir kervan yolu mevcuttu. İlk üç yol, oldukça kullanışlı, tekerlekli araçların kullanıldığı yollardı. 5. ve 6. yollar deve ve at kervanları için elverişliydi, 4. yoldan ise sadece at kervanları geçebiliyordu (Yejedognik-3,1874:137).

Kulca'da demircilik, saraçlık, çömlekçilik, marangozluk vb. gibi en gerekli zanaatlar dışında sanayi gelişmemişti. Sanayinin bu durumu nedeniyle başta kumaş ve metal eşyalar olmak üzere tüm imalat malları dışarıdan ithal ediliyordu. Ancak buna rağmen ahalinin yoksul olması ve sınırlarından çıkarılması yasak olan tahıl dışında ihraç ürünlerinin bulunmaması nedeniyle, tüccarlar ithal edilen malları satamadıklarından Kulca'da dış ticaret gelişmemişti. Kaşgar'dan patiska ve halat, Kopal ve Almatı'dan kumaş ve demir eşyalar, Urumçi'den ise çay ana ithalat ürünleriydi. Bu ürünlerin karşılığında koyun (özellikle Kaşgar'da), gümüş, ham deri, çay, çömlek ürünleri, elma, tilki derisi ve genç geyik boynuzları satılıyordu. Dış ticaret Kaşgar, Hokand ve Almatı Sartlarının elindeydi. Aynı zamanda Almatı ve Kopal'daki Tatarlarla da ticaret yapılıyordu (Kostenko, 1872: 190). Küçük ticaretin tamamı şehir pazarlarında yapılıyordu. Hanlık döneminde kervanların girişi ve çıkışı sıklıkla sultanın ya da astarlarından birinin isteğiyle erteleniyor ve en iyi ürünler, iktidardakiler tarafından hediye olarak veya ucuz bir fiyata seçiliyordu (Yejedognik-2, 1873: 212).

1865 senesinde Çuguçak ve Kulca'da Çin iktidarının düşmesinin ardından Batı Çin'de ticaret tamamen durdu. Bunun yanı sıra Çuguçak'ın Batı Çin'deki ticaretin ana merkezi olan Urumçi'den Rusya'ya giden en kısa rota üzerinde yer almasından ötürü Kulca, hep arka planda kalmıştı. 1853 yılına ait verilere göre Çuguçak ticaret merkezi aracılığıyla 155.320 ruble, Kulca üzerinden ise 27.074 rublelik ticaret yapılmıştı. Kulca'daki Rus ticaretinin neredeyse tamamı perakende satışı ve yerel halkın ihtiyaçları için üretilen ürünler az sayıda alıcı buluyordu. Bütün bu nedenlerden ötürü Çinliler, Kulca'yı yalnızca Batı Çin'in idari ve stratejik merkezi olarak görüyorlardı. Toprağın verimliliği ve askeri kaygılar, Çin hükümetini burada iktidarını güçlendirmeye ve İli vadisinde Solon ve Sibö askeri yerleşimleri kurmaya yöneltti. Tarañçi ve Dungan ayaklanması, Kulca ile Çin arasındaki tüm ticari bağları koparmış, şehrin idari önemi çökmüş ve bununla birlikte doğal olarak İli vadisinin tüm endüstriyel ve ticari önemi de azalmıştı. İli vadisindeki isyan yeni toparlanmaya başlayan nüfusun tüm faaliyetlerini büyük ölçüde engelledi. Doğal olarak da bölge sakinleri de tarım ve hayvancılık gibi doğanın elverdiği mesleklere yöneldi. Kulca'nın yerleşik halklarından Tarañçi ve Dunganlar çiftçilik ve hayvancılık yapıyor, çoğunlukla buğday, pirinç, arpa, keten, yonca ve bazen de darı ekiyorlardı (Yejedognik-2, 1873: 210). Rus kaynaklarında Kulca Sultanlığı döneminde yerli ahalinin orduda görev yapmasından dolayı bölge sakinlerinin tarımla meşgul olmadıkları ancak işgal döneminde askere alma vazifesinin arka plana atılmasından sonra aktif olarak toprağı işlemeye başladıkları not edilmişti. Kulca'da önceleri 7 ile 8 kop.¹¹ olan buğdayın fiyatı, askeri operasyonlar, huzursuzluklar nedeniyle 1 ruble 80 kop. yükselmişti. Ayrıca pirinç ve darı 15 kop., arpa 18 kop., yonca ise 4 kop. idi.¹²

İli vadisi, batı tarafı hariç her taraftan yüksek dağlarla korunmasından ötürü ılıman bir iklime sahipti. Bundan dolayı Kulca ahalisi şeftali, kayısı, nar, üzüm, elma, karpuz, kavun gibi meyveler ile havuç, turp, soğan, kırmızıbiber vb. bahçe sebzeleri de yetiştiriyordu (Kostenko, 1872: 190). Su açısından zengin İli vadisindeki dağların eteklerinden birçok nehir akıyordu ve İli nehri ve kolları boyunca devasa sulama kanalları inşa edilmişti. Yedi Sibö köyünün tamamı Kulca'nın yukarısında, İli'den akan bir sulama kanalı üzerinde yer alıyordu. Bol sulama ve sıcak iklim koşulları nedeniyle tahıl bitkilerine ek olarak pamuk, susam ve tütün yetiştiren Sibö köylerinde tarım ve bahçecilik, Tarañçi ve Dunganlardan çok daha fazla gelişmişti. Siböler esas olarak çiftçilik ve bahçecilikle uğraşıyorlar ve bunun yanı sıra düşük kalitede yünlü kumaşlar üretiyorlardı (Yejedognik-3,1874:127). Ancak Çin iktidarının yıkılmasından sonra Siböler arasında bahçecilik önemli ölçüde azalmış, isyan sırasında nehrin sağ kıyısını kaplayan meyve ağaçları ile Solon köyleri ve

11 Kopek (Kopeyka), Rublenin yüzde biri değerindeki Rus para birimidir.

12 Kostenko aynı zamanda notlarında yarım kilo etin 70 kop. ile 2 ruble 40 kop. arasında değiştiği, yüz yumurtanın 30 kop., Kulca'dan alındığı taktirde tavuğun ise 2 kop. olduğunu yazıyordu. Ancak tavuğun fiyatı bu dönemde 8 kop.e kadar yükselmişti. Bir ineğin maliyeti 16 ila 25 ruble, bir at 20 ila 60 ruble, bir koç 3 ruble, bir boğa 25 ila 40 ruble arasında değişiyordu (Kostenko, 1872: 190-191).

şehirlerinin çevresi yakılmış, yerle bir edilmiş ve sonrasında da kendi haline bırakılmıştı. Bu vaziyete rağmen bölgede çok sayıda elma ve kayısı ağacı bulunuyor ve Almatı ve Kopal şehirlerine önemli miktarlarda elma ve armut ihraç ediliyordu. Rus kaynaklarında Kulca Sultanlığı döneminde yani 1871 senesine kadar tahıl mahsullerinin oldukça fazla ve satışının da az olması nedeniyle çok ucuz olduğu kaydedilmişti. Tahıl satışı yalnızca ekilebilir arazi tahsis edilmeyen Kulca'daki Kazaklar ile sınırlıydı ve bu nedenle Kulca ahalisi, tahıl ürünlerini koyunlarla ve çok az çiftçilik yapan Kalmuklarla takas etmek zorunda kalıyorlardı. Tarançiler, Dunganlar ve Sibolar arasında hayvancılık çok fazla gelişmemişti ve yalnızca kendi tüketimleri ve çalışmalarını için atlar ve sığırlarla sınırlıydı (Yejedognik-2, 1873: 210-211).

Kulca'da ithal mallardan diğer Türkistan devletlerinde olduğu gibi zekat vergisi (malların değerinin %2'si veya aynı olarak 1/40'ı) tahsil ediliyordu. Zekat vergisi ile ödenen koyun haricinde, ihraç edilen mallardan herhangi bir vergi alınmadı. Rus kaynaklarında Çin Kulcası'nın ele geçirilmesinden sonra kısmen girişim eksikliğinden, kısmen de güvenliklerinden duyulan korkudan dolayı Kulca'da Rus tüccarların bulunmadığı, hatta Kulca Sultanı'nın Rus tüccarları kabul etmesine rağmen onlara açık bir şekilde kaba davrandığı belirtiliyordu. Bununla ilgili bir notta 1868 yılında Kazak Toksaba'nın Urumçi'ye gitmek isteyen tüccar Hludov'un kervanının geçmesine izin verip vermeyeceğini soran mektubuna cevaben sultanın, kervanın isterse gidebileceğini ancak insanların henüz sakinleşmemesinden ötürü güvenliği konusunda kefil olamayacağını bildirdiği yazıyordu. 1870 yılında Kulca Sultanı, İli nehri üzerinden Kulca'ya gitmek isteyen Rus gemisinin seyahatini de halkın hoşnutsuzluğunu gerekçe göstererek reddetmişti (Yejedognik-2, 1873: 213). Ancak Kaulbars'a göre tüm bu olumsuz koşullara rağmen Yedisu ile Kulca arasında önemsiz de olsa ticaret yapılıyordu ancak bu pazara Tatarlar ile Sartlar hâkimdi (Yejedognik-3, 1874: 143).

Kulca memurları maaşlarını astlarından aynı olarak alıyordu ve miktarı konusunda da bir kesinlik yoktu. Bu vaziyet ahalinin özellikle de Siboların yükünü ağırlaştırıyordu. Devlet, ithal mallar ile sınır dışında sürülen koyunlardan alınan zekât vergisi ile tarıma başladığı tarihten itibaren tüm tahıl bitkilerinin hasadının 1/10'u tutarında vergi şeklinde gelir sağlıyor ve her yıl göçebelerin hayvanlarından alınan 1/40 oranında vergi hazineye tahsil ediliyordu. Göçebelerin askerlik hizmetini at üzerinde yapmak ve orduya ağır yük taşımak için deve tedarik etmek zorunda olmaları nedeniyle at ve develer vergiden muaf tutulmuştu. Vergi olarak toplanan sığırlar sultan, memurlar ve askerlerin kullanımına veriliyor, tahıllar da çoğu zaman depolarda saklanıyor ve sığırlarla aynı vazifeyi görüyordu. Çinlilerden ve Mançulardan ele geçirilen malların bir kısmı: devlet yararına saklanan altın, gümüş, değerli eşyaların vb. olduğu Kulca'daki büyük camide, özel olarak inşa edilmiş bir depoda saklanıyordu (Yejedognik-2, 1873: 217-218).

6. Kulca'da Ordu

Devlete ait tahlı, malzeme ve eşyaların bulunduğu depo ve başka yerlerdeki mağazalar “haniya” unvanını taşıyordu. Aynı depolarda Çin bakır topları, silahlar, oklar, mızraklar ve Çinlilerden alınan kılıçlar gibi hükümet silahları da saklanıyordu. Ayrıca Kulca'da yeni silah ve barutun yapıldığı bir devlet atölyesi vardı. Haniya'nın yönetimi dört hazineden biri olan Abdullah'a aitti. Camideki Kulca deposu ve sultanın avlusunu korumak için “cas-ka” adı verilen 500 atlıdan oluşan daimi bir müfreze vardı. Bu saray ordusuna ek olarak Tarançi hükümeti, sınır noktalarında Kurgaip'te (Borohudzir müfrezesine karşı) 100 ila 200 askerden oluşan birkaç müfrezeyi muhafaza etti. Ayrıca bakır fabrikasında (Tanrı Dağları müfrezesine karşı Tekes vadi-sinde 1870 yılının Eylül ayından itibaren Muzart'ta duruyor), Talki geçitinde (Urumçi Tarançilerine karşı) ve Sibö, Dunganlar, Kazak ve Kalmukların yaşadığı bölgelerde de birlikler yer alıyordu. Mevcut birliklerin sayısı yaklaşık 2.000 kişiden oluşuyordu. Ancak bu mevkilerde daimi askeri birliklerin bulunması zorunluluğundan dolayı, bunun dışında dışarıdan veya içeriden gelebilecek tehlikelere karşı milisler de toplanıyordu. Ülkede yaşayan tüm ahaliden sayılarına göre hem sıradan müfrezeler hem de milisler oluşturulmuştu. Askerlerin kendi erzak ve silahlarıyla atlarının üzerinde görünmeleri ana kuraldı. Birlikler yalnızca uzun ve uzak bir sefer durumunda haniya'dan yiyecek alıyordu. Askerler belirli bir süre (15 gün) için kalıcı müfrezelere ve görevlere gönderilir, ardından da yerlerine başkaları getirilirdi. Bu yer değiştirmeleri ve ordunun bakımını kolaylaştırmak için Tarançi Sultanlığı, tehdit altındaki bölgelere aileleriyle birlikte askerleri yerleştirdi ve bu askerler hazineden destek alma hakkını kaybetti. 1869 yılının Ekim ayında Borohudzir müfrezesinin yalnızca birkaç düzine ev bulduğu Kurgaşa (Mazar) 200 kadar aile yerleştirilmiş ve bunların tüm erkekleri askerlik yapmak zorunda kalmıştı. Yerleşik ve göçebe Kulca ahalisi, tam bir milis gücüyle 10 bine kadar askeri sahaya çıkarabiliyordu (Yejedognik-2, 1873: 218-219). Ancak söz konusu hakların ihanetlerinden korkan Tarançi hükümeti, birliklerinin tüm müfrezelerini farklı milletlerin savaşçılarından oluşturdu ve bu müfrezelerin komutanları yalnızca Tarançiler arasından tayin edildi. Askerlerin silahları milletlere değişiklik arz etse de hepsi at üzerinde hizmet ediyordu. Mızrak ve kılıçlarla silahlanan Tarançi ve Dunganlar'ın çoğunun çifteli silahı bulunmuyordu. Siböler ve Kalmuklar yay ve oklarla, Kazaklar ise mızrak ve baltalarla silahlanmıştı (Yejedognik-2, 1873: 219).

Müslüman komşuları tarafından sürekli tehlike altında olan Kulca, batıda İli vadisini de içeren Rusya ile sınır komşusuydu. Yedisu Oblastı'ndan Kulca'ya dört güzergâh kullanılarak seyahat edilebiliyordu. Bunlardan ilki Borohudzir'den yıkılan Horgos şehri ile İli nehrinin sağ kıyısı boyunca Mazar, Suydup üzerindeki yoldu. İkinci yol, Çunçi askeri noktası Dubun şehri ve Sibö köyleri üzerinden Kulca'ya giden yoldu. Diğer bir güzergâh, Çalkadısu,

Ketmen geçidi ve Tarançi köyleri üzerinden Kulca'ya gidiyordu. Kulca'a giden sonuncu yol ise Muzart'tan Tekes nehir vadisi boyunca ilerliyordu. Yaklaşık 200 verstten oluşan dört yolun uzunluğu da neredeyse aynı idi ve tüm ticaret kervanları bu dört güzergâhı takip ediyorlardı. Bu rotalar üzerinde yeterince su ve yem bulunmaktaydı (Yejedognik-2, 1873: 220). Tarançi Sultanı, Rus birliklerinin iki ya da üç günde sultanlığın merkezine ulaşmasının mümkün olduğu noktalarda (Borohudzir ve Tekes'in üst kısımları, 150-200 verst) konuşlanmasından ötürü Rusya ile bir savaş durumunda başarı elde edemeyeceğinin farkındaydı. Bu nedenle Rusya ile iyi ilişkiler yürütmenin bilincinde olan Tarançiler, doğal olarak bu gücün düşmanlığına maruz kalacak her türlü sebepten kaçınmak zorundaydı. Birçok kaynağa göre Kulca'nın son hükümdarı Alahan Han da bu konumunun farkındaydı. Bundan ötürü Çin'le mücadeleye ve iç çekişmelerle çalkalanan ülkede kalıcı düzen kurmayı hedefleyen Tarançi Sultanı, Müslüman komşuları Urumçi ve Kaşgar ile ilişkilerinde de onlar arasındaki çatışmalardan yararlanarak, aralarında çıkan savaşa müdahil olmadan temkinli ve barışsever bir siyaset izledi (Yejedognik-2, 1873: 216).

7. Kulca Şehrinin Tasviri ve Gündelik Hayat

Kulca, İli nehrinin sağ kıyısında nehirden yalnızca 3 verst uzaklıkta bir mevkiye yer alıyor ve Kaş nehrinden çekilen sulama kanalından su kullanıyordu. Şehrin tamamı, bir tarafı 350 kulaç, diğer tarafı 250 kulaç olan dikdörtgen şeklinde bir kil duvarla çevriliydi. Şehrin her iki yanında, önünde yarım daire şeklinde bir duvarla korunan birer kapı vardı. Şehrin hemen bitişiğinde, her yönde bir buçuk verst uzanan çevrede bahçeler ve çiftlikler bulunmaktaydı. Tarançi Sultanı, muhafızları, ana cami ve ana çarşı, şehrin içinde yer alan, etrafı surlarla çevrili özel bir mahallede yer alıyordu. Kulca'daki binalar oldukça sıkışık ve tüm Türkistan şehirlerinde olduğu gibi çok dar mahallerde bulunuyordu. Bazı evlerin kapıları sokağa, bazıları ise avluya açılıyordu. Ana caddelerde ayrıca mağazalar, tavernalar, atölyeler vb. bulunmaktaydı (Yejedognik-2, 1873: 220). Kulca'da Çinliler tarafından inşa edilen, resimli ve kiremit çatılı pişmiş tuğlalardan yapılmış çok az bina kalmıştı. Evlerin neredeyse tamamı kerpiç, kamış çatılı, basık, karanlık, sıradan Türkistan şehirlerindeki binalar gibi inşa edilmişti. İki camii ile ana yönetime ait olan büyük binalar hariç geniş caddelerde ve ara sokaklarda Çin mimarisine ait çok az bina vardı. Kulca'da Tarançi (kalede-şehrin içinde) ve Çin (dış kısımda-kuzeydoğu) olmak üzere iki çarşı vardı. Ayrıca biri Kaşgar, diğeri Urumçi tüccarları için olmak üzere iki kervansaray bulunmaktaydı. Çarşılar, Türkistan pazarlarından yalnızca dükkânların biraz daha geniş olması ve iç mekanı müşterilerden ayırmasıyla farklılık gösteriyordu. Pazar caddeleri yukarıdan örtülmediği için ne yağmurdan ne de sıcaktan korunmuyordu. Yağ, un, çay, kuru meyve, Rus basması, kumaş, tatlılar, şeker, metal gibi ürünlerin satışa sunulduğu tezgahlar binaların sokağa bakan kısımda yer alıyordu. Bazıları boyun askısına tepsi takıyor; bazıları da onları bir el arabasıyla satıyordu. Kulca dükkânları-

nın 16'sı Rus patiska, kumaş vb., 9 dükkan Kaşgar hasır ve halatları, 30 kadar dükkan da çeşitli küçük ürünler satıyordu (Yejegodnik-3,1874: 143).

Kadınlar genellikle Çin pazarında kalabalık halinde ticaret yapıyorlardı. Şehrin Çin kısmındaki çarşıda birçok restoran da vardı. Şehrin ana caddeleri küçük taşlarla döşenmişti; yanlarında tuğlalarla kaplanmış su kanalları vardı. Kostenko, Kulca'yı ziyaretinde şehrin genel olarak fakir olduğunu ancak temiz olmadığını, hatta özellikle Çin kısmının kirli olduğunu yazıyordu. Ayrıca Çin kısmındaki pazarın daha canlı olduğu, Tarançi pazarında ise saygın Müslümanların dükkânlarında terbiyeli bir şekilde oturdukları, esnedikleri ve bir sapa takılan saç çırpma telinden yapılmış özel bir eşyayla sinekleri uzaklaştırdıkları, Çin pazarında ise sürekli bir hareket, telaş ve gürültü olduğunu da not ediyordu (Kostenko, 1872: 185-186).

Kostenko'nun seyahat notlarına göre Kulca'daki Çin pazarındaki ticaret üç kategoriye ayrılıyordu. Bunlardan ilki sürekli olarak devam eden, kalabalık ve patiska, çay, şeker, demir vb. daha değerli ürünlerin satıldığı pazardı. İkinci olarak ise dükkanların önüne yerleştirilen ve sabun, aynalar, tahta taraklar, tütün, iğneler, Rus tatlısı vb. daha ucuz malların satıldığı mobil ticaret tezgahlarında yapılan ticaretti. Bu tezgahlarda daha ucuz ürünler satılıyor, gece kaldırılan tezgahlar, sabah yeniden açılıyordu. Sonuncusu ise sepetlerde veya sadece elle yürütülen seyyar satıcılık ticaretiydi ve seyyar tezgâhlarda yumurta, meyve, kuş vb. ürünler satılıyordu. Kostenko, 1866 yılına kadar Kulca'da Çin ipek kumaşları, porselen eşyalar ve değerli taşları bulmanın mümkün olduğunu ancak 1870'li yıllarda kaliteli kumaşlar ve porselenlerin nadir olarak geldiğini ve hatta çok pahalı olduğunu belirtiyordu (Kostenko, 1872: 185-186).

Dunganların meskûn olduğu şehirler de dışarıdan dikkörtgen ya da kare şeklinde, yüksek kil duvarlarla çevriliydi. Çıkıntılı kısımların üzerinde Çin tarzında, çatılı ahşap savunma binaları yükseliyordu. Bu binaların yan duvarlarında, düşmanı kandırmak ve ona korku aşılamak için silah namlularının boyandığı mazgallar vardı. Dunganların genellikle bir ailenin yaşadığı mülkleri veya kulübeleri çok iyi düzenlenmişti. Bütün bu kulübeler, tehlike durumunda iyi bir barınak görevi görebilecek çok yüksek kil duvarlarla çevrili dikkörtgene benziyordu. İç duvarlar boyunca ayrı odalar, mutfak, değirmen taşı ve bir at tarafından sürülen un değirmeni bulunmaktaydı. Gündelik yaşamlarında bir Dungan, hem unu eliyor aynı zamanda da atı sürüyordu. Evlerin çıkışa yakın konumunda atlar ve sığırlar için barakalar vardı ve kapının yakınında, sahiplerinin refahına tanıklık eden tahıl depoları bulunuyordu. Dungan evlerinin müstakil odaları kömürle ısıtılıyor, odalarda ya da odanın ortasında ocak yakılıyor, bazen de düz bir bakır tabak üzerinde ısıtılıyordu. Oturma odalarında zenginler için ranza, sandalye ve taburelerden oluşan bir masa bulunuyordu. Yatak görevi gören keçe kaplı ranzalar, alttan ısıtılıyordu. Genellikle odanın duvarlarından biri, cam yerine kağıdın yapış-

tırıldığı bir pencere çerçevesi ile tamamen kaplanıyordu. Bu durum bölgedeki tüm evlerde istisnasız gözlemlenebiliyordu, sadece ev sahibinin zenginliğine bağlı olarak kağıdın kalitesinde fark vardı (Yejegodnik-3,1874: 127).

Kaulbars, Dunganlar arasında kadınların Sartlar arasında olduğundan daha rahat olduklarını da yazıyordu. Kadınlar genellikle küçük boylu olup, günlük yaşamlarında çapraz düğmeli kısa bir ceket (kurma), yünlü pantolon (kışın pamuklu) ve ayakkabı giyiniyorlardı. Yuvarlak yüzlü Dungan kadınları beyaz tenli, pembe yanaklı (özellikle gençlerde ve çocuklarda), ekserisi siyah saçlıydı ve etkileyici iri gözlere sahipti. Saçlarına iki uzun örgü yapan Dungan kadınları bunların ucuna parlak süslemeler bağlıyordu. Kaulbars'a göre akıllı, enerjik, neşeli ve kurnaz olan Dunganlar insanlarda çok hoş bir izlenim bırakıyorlardı. Çok misafirperverlerdi ve Çin modeline göre tasarlanmış evleri ve kendileri oldukça düzenliydi. Dunganlar da savaşta çok cesur ve kararlıydılar, evlerinde ise çalışkanlardı. Esas olarak tarıma elverişli arazilerde yaşayan Dunganlar, tarım ve bahçecilikle, aralarında az gelişmiş olsa da el sanatlarıyla uğraşıyorlardı. Tarançi Sultanlığı döneminde Dunganlar, askerlik dışındaki tüm görevlerden muaf tutulmuştu (Yejegodnik-3,1874: 125-126).

Kaulbars notlarında, Tarançilerin Taşkent Sartlarıyla karakter olarak pek çok ortak noktaya sahip olmasına rağmen, ev hayatında kıyaslanamayacak kadar daha akıllı, daha enerjik, daha cesur ve daha ahlaklı olduklarını yazıyordu. Tarançi kadınlarının Taşkent kadınların daha büyük önem taşıdığı, yüzlerini bir file ile kapatmadıkları ama bu nedenle sokakta neredeyse hiç görülmediklerini, kadınları sadece Ramazan günü çatılarda görmenin mümkün olduğunu yazıyordu. Ayrıca Tarançilerin arasında çok eşliliğin de çok yaygın ve zengin bir Tarançi'nin üç ya da dört eşi olduğunu belirtiyordu. Bu zenginler bazen Çinlilerden ele geçirilen, arabanın içini meraklı gözlerden gizleyen boydan boya perdelerle kaplı atların çektiği faytonlarla şehri dolaşıyorlardı. Tarançi erkekleri orta boyluydular ve Taşkent Sartlarının yuvarlak, güzel ama ifadesiz yüzlerinin aksine, zeki, kurnaz ve genellikle enerjik bir ifadeye sahipti. Tercüman G. Borodin, İli'nin sol yakasındaki vadide yer alan Ketmen köyünü şöyle anlatıyordu; "Köyde 300 kadar hane var; hepsi dağınık bir şekilde dağılmış durumda; aralarında sebze bahçeleri ve ekilebilir araziler var. Binalar kilden yapılmış, fakir, insanlar çok fakir ve inanılmaz derecede bakımsız." Bunların yanı sıra Kaulbars, savaş meydanlarında cesur olan Tarançilerin kurtuluş mücadelesinde aldıkları yaralardan gurur duyduklarını da ifade ediyordu ve hatta bir Tarançi'nin kendisine heyecanla şunları söylediğini yazıyordu; "Çinlilerle savaşmaya başladığımızda elimizde sadece sopalar vardı; sahip olduğumuz her şey kanımızla elde edildi; Bu yüzden artık iyileştik ve dinleniyoruz." (Yejegodnik-3,1874:124-125).

Kaulbars aynı zamanda İli vadisinde yaşayan Sibolar ve Torgoutlar hakkında da bilgi veriyordu. Buna göre Sibolar her zaman, onları tamamen küçümseyen ve çeşitli hükümet işleri ve askerlik hizmetlerinde kullanan Tarançilerin boyunduruğu altındaydı. Sibo köylerini görenlerin ifadesine göre zamanlarının neredeyse tamamını kömür taşımak ve askerlik yapmak gibi zorunlu devlet işleriyle geçirmelerinden dolayı Sibolar, Tarançiler ve Çinlilerin yönetimi altında yoksulluk ve pislik içinde yaşıyorlardı (Yejegodnik-3,1874: 128). Kaulbars'ın ifadesine göre Torgoutlar ise Kalmukların aksine güçlü ve oldukça savaşçı bir kabileydi. Yakın zamana kadar Tarançiler ve Yakub Bey'in birliklerine karşı iki ateş arasında kaldıklarında kendilerini savunabildikleri ve Müslümanlara karşı bağımsızlıklarını koruyabildikleri hakikati bu vaziyeti kanıtlıyordu.

Ayrıca Kostenko, Kulca'daki okullar ve öğrenci sayısı hakkında aşağıdaki tabloyu veriyordu (Kostenko, 1872: 191).

Okul Adı	Okul sayısı	Erkek Öğrenci	Kız öğrenci	Toplam
Çin okulu	1	25	-	25
Büyük Camii	1	60	10	70
Mollaların Evlerinde	4	82	21	103
Toplam	6	167	31	198

Türkistan İstatistik Kurumu'nun yıllığında ise 1873 yılında Kulca rayonunun tüm uçastoklarında Kulca halk okulu, Mollaların evi ve medreselerdeki farklı okullar, Çin ve Dunganların okulları olmak üzere 214 eğitim kurumu bulunuyordu. Bu okullardaki öğrenci sayısı ise toplamda 4745'idi (Yejegodnik-4, 1876: 153). 1876 senesinde ise bu sayı 344, öğrenci sayısı ise 5337 kişi idi (Yejegodnik-5, 1879: 12).

SONUÇ

Müslüman ayaklanmasının patlak verdiği 1860'ların ortalarına kadar uzanan Kulca meselesi, 19. yüzyılın 70'li yılları ile 80'li yıllarının başlarında Rusya-Çin ilişkilerinde merkezi bir yer tutuyordu. Rus hükümeti, 1871 yılına kadar Sincan çatışmasına müdahale etmekten kaçınsa da Sincan'ın neredeyse tamamını kendi hâkimiyeti altına alan Kaşgar hükümdarı Yakub Bey'in güç kazanması ve en önemlisi de huzursuzluğun Rusya İmparatorluğu terkiibindeki Türkistan'a yayılması tehdidi, Rus hükümetini pozisyonunu değiştirmeye zorladı ve bunu bahane eden Kaufman'ın emriyle 1871 senesinde Kolpakovskiy, Kulca Sultanlığı topraklarını işgal etti. İşgalden sonra Türkistan İstatistik Kurumu tarafından neşredilen beş yıllıkta 1871-1881 yılları arasında geçici bir süre Rus hâkimiyeti altında kalan İli bölgesinin coğrafyası, etnografyası, halkları, ekonomik faaliyetleri ile kültürüyle ilgili notlar paylaşıldı. Bu notlar daha çok 1870-1871 yıllarına ait olup Kulca'nın işgaline katılan Kulca İşleri Dairesi başkanı Aristov ile 1870 senesinde sınır meselelerinin görüşülmesi için Kulca'ya gönderilen Kaulbars'ın Kulca hakkındaki notlarıydı ve her iki

notta Kulca Sultanlığı dönemiyle ilgiliydi. Bu bilgiler, Rus idaresi açısından Kulca Sultanlığı'ndaki siyasi vaziyet, idari sistem, ordu, ekonomik hayat ve bölgenin coğrafyası ile bölge ahalisinin yaşam tarzının tetkiki açısından bir kılavuz özelliği taşıdı. Şehrin işgalinden sonra Kulca'da başarılı bir idari sistemin tatbik edilmesi açısından oldukça önem arz etti ve Ruslar, bu veriler sayesinde bölgede kendi politikalarına uygun olarak idari reformlar gerçekleştirdi. Yılığın ikinci ve üçünü sayılarında yer alan bu notların dışında, ilk sayıda da bölge ahalisinin nüfus tablosuna yer verildi. Ayrıca son iki sayıda idari sistemin tatbikinden sonra Kulca'nın dört uçastokunda gerçekleştirilen nüfus sayımı sonucunda elde edilen istatistiki veriler yer aldı. Bu veriler, Rus idaresinin başarılı bir Asya politikası yürütmesi adına elverişli koşullar yarattı.

Tüm bunlardan hareketle Rus İmparatorluk perspektifinden İli vadisini gözler önüne seren bu çalışmalarda büyük güçlerin işgal politikasının merkezinde yer alan Kulca ahalisinin yoksul bir yaşam sürdüğü neticesine varabiliriz. Bunun en büyük nedeni isyan döneminden yeni çıkmış sultanlıkta sanayi ve ticaretin gelişmemesi, huzursuzluk, zorunlu askerlik hizmeti ve vergi yükü idi. Doğanın zengin hediyelerinden yararlanamayan, kumaş üretemeyen ve bunları ticaret yoluyla satın alma olanağına sahip olmayan Kulca halkının kendilerine miras kalan sayısız maden zenginliğini barındıran devasa sırtlarla çevrili İli vadisindeki hüznü ve yoksul görünümü tüm seyyahları hayrete düşürmüştü.

KAYNAKÇA

- GORŞENİNA, S., “Teoriya ‘estestvennih granits’ i zavoyevaniye Kuldji (1870-1871 gg.): avtoportret Rossiyskih voenno-diplomatiçeskikh elit Sankt-Peterburga i Turkestana, Ab İmperio, No: 2, 2014, ss. 101-165.
- KILIÇ, F., “Kırgızistan’daki Dunganlar: Tarihleri, Göçleri, Yaşamları, Dil Durumları”, *Türk Bilig*, No: 26, 2013, ss. 1-26.
- KOSTENKO, L. F., “Okresnosti Guldji-Guldji”, *Voennyy Sbornik*, No: 11, 1872, ss. 156-197.
- KULİKOV, V. İ., “Yesli domagatelstva naşi budut udovletvoreni, otdaça Kuldji ne budet besplodnoy jertvoy”, *Zapiska poslannika Rossii v Kitaye Y. K. Byutsova 1878 g.*, *İstoriçeskiy Arhiv*, No: 4, 1999, ss. 205-212.
- LUNİN, B. V., “İz istorii deyatelnosti statistiçeskikh komitetov Turkestanskogo kraja”, *Obşestvenniye Nauki v Uzbekistane*, No: 6, Taşkent 1962.
- MAIMAITIMING, M., *İli Bölgesi ve Tarançiler (17-20. Yüzyıllar)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2017.
- Materialı dlya statistiki Turkestanskogo kraja, Yejegodnik*, Pod redaktsiyeyu N. A. Ma-yeva, İzdaniye Turkestanskogo statistiçeskogo komiteta, vıp. 1, SPB 1872.
- Materialı dlya statistiki Turkestanskogo kraja, Yejegodnik*, Pod redaktsiyeyu N. A. Ma-yeva, İzdaniye Turkestanskogo statistiçeskogo komiteta, vıp. 2, SPB 1873.
- Materialı dlya statistiki Turkestanskogo kraja, Yejegodnik*, Pod redaktsiyeyu N. A. Ma-yeva, İzdaniye Turkestanskogo statistiçeskogo komiteta, vıp. 3, SPB 1874.
- Materialı dlya statistiki Turkestanskogo kraja, Yejegodnik*, Pod redaktsiyeyu N. A. Ma-yeva, İzdaniye Turkestanskogo statistiçeskogo komiteta, vıp. 4, SPB 1876.
- Materialı dlya statistiki Turkestanskogo kraja, Yejegodnik*, Pod redaktsiyeyu N. A. Ma-yeva, İzdaniye Turkestanskogo statistiçeskogo komiteta, vıp. 5, SPB 1879.
- ÖZCAN, M. S. Ö., “XIX. Yüzyılda Rus-Çin İlişkilerine İngiliz Etkisi ve Kulca (Kuldja) Anlaşması”, *Türkiye Rusya Araştırmaları Dergisi*, No: 4, 2020, ss. 143-162.
- Poçekayev, P. Y., “Osobennosti administrativnogo razvitiya İliyskogo kraja v 1871-1881 gg.: mejdu traditsiyami i frontirnoy modernizatsiyey”, *Obşestvo i Gosudarstvo v Kitaye*, No: 21-2, T. 46, 2016, ss. 152-166.
- Proyekt vsepoddanneyşego otçeta Gen.-Adyutanta K. P. fon-Kaufmana I po grajdansko-mu upravleniyu i ustroystvu v oblasti Turkestanskogo general-gubernatorstva*, 7 Noyabrya 1867-25 Marta 1881 g., *Voennaya Tipofrafiya (v zdanii Glavnogo Ştaba)*, Peterburg 1885.
- Sbornik dogovorov Rossii s drugimi gosudarstvami. 1856-1917*, Sos. E. A. Adamova, Gosudarstvennoye izdatelstvo poltiçeskoy literaturı, Moskva 1952.
- Turkestan v imperskoy politiki Rossii, Monografiya v dokumentah*, Otv. Red. T. V. Kot-yukova, Kuçkovo pole, Moskva 2016.

SCHUYLER, E., *Türkistan. Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2007.*

ŞİLOV, S. İ., *Kuldjinskoye vosstaniye (1864-1871)*, Kand. İst. Nauk, Moskva, 1954.

TAŞAĞIL, A., “Kulca”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 26. Cilt, 2020, ss. 354-355.

TURSUN, N., “1878-1881 Yilliridiki ‘İli Krizisi’ ve Unin Aqiviti”, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, No: 4, 2014, ss. 113-150.

Bölüm 8

ÇEMİŞGEZEK SANCAĞI'NDA TÜRK ERKEK ŞAHIS ADLARI (1512-1520)

Durmuş Volkan KARABOĞA¹

Giriş

Toplumsal kimliğin sembolik araçları olan şahıs adları, bireyin mensubu olduğu kültürel aidiyeti ve toplumsal var oluşu simgeleyen, bireysel kimlikleri gösteren kodlar olarak büyük önem taşımaktadır (Çelik, 2006: 39). İnsanların çocuklarına vermiş olduğu adlar, onların kişiliklerinin ve kültürlerinin bir yansımasıdır (Kurt, 1993: 223). Dilimizde “ad verme”, “ad koyma”, “ad takma” olarak da adlandırılan folklor olayı (Acıpayamlı, 1992: 1), Türkler’de İslam öncesi ve İslami dönem olarak iki farklı süreçte ele alınabilir. İslam öncesi dönemde Türk isimleri, animist inanç sisteminin getirdiği kaidelerle bağlantılı olarak tabiattaki bazı varlıkların olağanüstü bir güce sahip olduğuna dair oluşan anlayışın etkisi ile dış tesirlere dayanıklı maddeler arasından seçildiği gibi yırtıcı hayvan ve kuş adları da Türkler tarafından oldukça tercih edilmiş ve bu bağlamda çocuklara Bozkurt, Arslan, Şahin, Doğan, Timur-Demir, Kaya ve Gökhan gibi adlar verilmiştir (Aras, 1988: 332). Yine günlük hayatta öne çıkan hadiseler ve tabiat olayları da Türk çocuklarına isim verilmesinde etkin rol oynamıştır. Saldıran düşmanı yendikleri sırada doğan çocuklara Yağıbastı, Yağıbasan, Yağıgeldi, Kurtulmuş; güneş doğarken doğan çocuklara Gündoğdu, Akkuyuş, Güngördü, Akgün gibi adlar verilmiştir (İnan, 1958: 491). Türk milletinde yabancı adlar, Orta Asya’da İslamiyet’in tamamen yerleşmesinden sonra yayılmaya başlamıştır. İslamiyet’in kabulü, Türk toplumunda hemen her alanda olduğu gibi ad verme konusunda da bazı geleneklerin değişmesinde önemli rol üstlenmiştir. Önceleri devlet büyüklerinden başlayan Arapça ve Farsça isim alma geleneği, zamanla geniş halk kitlelerine yayılmıştır (Öksüz, 1982: 29). İslam medeniyetinin etkisiyle ve “Şüphesiz ki, sizler kıyamet günü isimlerinizle, babalarınızın isimleriyle çağrılacaksınız. O halde isimlerinizi güzel koyun”; “Çocuklarınızı peygamberlerin adlarıyla adlandırınız”, gibi hadisler (Alkaya, 2001: 444) nedeniyle halk, İslami isim koymayı kutsiyet telakki etmiştir.

Şahıs adlarıyla ilgili farklı belge ve kaynaklardan istifade edilmek suretiyle çok sayıda eser ortaya çıkarılmıştır. Umumiyetle XV.-XVI. yüzyılları temel alan Osmanlı şahıs adları çalışmaları için tahrir defterleri önemli bir kaynak görevi üstlenmektedir.¹ Bu bağlamda Osmanlı Devleti’nin Doğu Ana-

1 Tahrir defterlerine göre şahıs adlarının tetkiki konusunda otorite olarak kabul edilen Yılmaz Kurt’un bu alanda çok sayıda yayınları bulunmaktadır. Bkz. Yılmaz Kurt, “Osmanlı Tahrir Defterleri’nin Onomastik Değerlendirilmesinde Uygulanacak Metod”, Osmanlı Araştırmaları, XVI, 1996, ss.45-59; “Çorumlu Kazası Kişi Adları (XVI. Yüzyıl)”, OTAM, 6/1995, ss.211-247; “1525 Tarihinde Adana Sancağında Türkçe Kişi Adları Üzerine”, Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi (Bal-Tam) Türklük Bilgisi 2, Prizren 2005, ss.72-83; “Adana Sancağında Kişi Adları”, Tarih Araştırmaları Dergisi, C.XV, S.26, 1991, ss.169-252; “Kozan’da Şahıs Adları”, Belleten, S.223/C.58, Aralık 1994, ss.607-632; “Çorum Sancağı Kişi Adları (XVI. Yüzyıl)”, Belleten, S.224/C.59, Nisan 1995, ss.75-119; “Adana’da 1572 Yılında Kullanılan Türk Erkek Şahıs Adları”, Belleten, S.218/C.57, Nisan/1993, ss.173-200; “Sivas Sancağı Kişi Adları”, OTAM, S.4/1993, ss.223-290; “Kozan (Sis) Sancağında Kişi Adları”, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, C.5/S.1, 1990, ss.179-193; Kozan’da Şahıs Adları”, Belleten, S.223/C.58, 1994, ss.607-633; “Tapu Defterlerine Göre Ayaş’ta Kişi Adları”, Ayaş ve Bünyâmin Ayaşı (Tarihte Günümüzde Ayaş ve Bünyâmin Ayaşı Sempozyumu 2-4 Temmuz 1993), Bildiriler, Ankara

dolu'daki önemli sancakları arasında yer alan Çemişgezek sancağının² 1518 yılında kaydedilen Türk erkek nüfusunun kullandığı isimler çalışmamızın temel konusunu oluşturmaktadır (BOA. TD 64, 757-862).

1.Şahıs Adlarının Niteliği ve Kullanım Durumu

1518 yılında Çemişgezek Sancağı, nefs-i Çemişgezek olarak adlandırılan şehir merkezi ile 397 köyden oluşmakta idi (Ünal, 1999: 64). Sancaktaki Türk erkek şahıs adları değerlendirilmeye tabi tutulurken hem şehirli hem de köylü Müslüman-Türk nüfusun tahrir defterine kaydedildiği isimler temel alınmış, gayrimüslim şahıs adları bu çalışmamızın kapsamı dışında bırakılmıştır.³ Fakat kaleme aldığımız çalışmanın konusunu teşkil eden sancakta 3.386 hane ve 1241 mücerred olarak kaydedilen gayrimüslimlerin içerisinde, Türk şahıs adlarına da rastlanılmış olması dolayısıyla bu adların sancaktaki gayrimüslimler arasındaki dağılımları da çalışma kapsamımız dahilinde yer almaktadır. Diğer taraftan bu dönemde toplam 3.072 hane ve 670 mücerred olan Müslüman nüfusun 1.743 hanesi aşiret ve cemaat köylerine aittir (Ünal, 1999: 67). Tespitlerimiz neticesinde toplam 3.303 Türk şahıs adı belirlenmiş olup bu adlar da 424 farklı isim grubu olarak kategorize edilmiştir. Araştırmaya konu olan 424 farklı isim grubunun 189'i çift isim iken 235'i tekli isim olarak kaydedilmiştir. Türk-İslam toplumunda çocuklara ad verme hususunda bazı kıstaslar belirleyici olmuştur. Bu kıstaslar: Alacağı isimden dolayı çocuğa zarar gelmemesini temin etmek amacıyla kuş ve diğer hayvan isimlerinden seçilen adlar; Çocuğun doğduğu ay ve günle ilişkili olarak seçilen adlar; Ailenin inanç-kültür ve yaşayışını yansıtan adlar; İslam dini inanç esaslarına bağlı olarak Kuran-ı Kerim'den ve peygamber adlarından seçilmek suretiyle dini kutsiyet özelliği taşıyan adlar; Yiğitlik, gürbüzlük anlamlarını ifade eden adlar; Eski Türk inanç ve geleneklerine dayalı adlar; Türk boy, kabile isimlerinden seçilen adlar; Yer adlarından, bitki isimlerinden, renklerden ve meslek adlarından seçilen adlar; Coğrafi olaylarla ilgili adlar; Süreç içerisinde çeşitli nedenlerle etkisi altında kalınan farklı kültür ya da kültürlerden alınan adlar (Öksüz, 1982: 30; Açıklık, 2003: 318-323) şeklinde sıralanabilir. Nitekim Çemişgezek sancağındaki şahıs isimleri ile söz konusu kıstaslar ara-

1993, ss.67-89. Ayrıca diğer çalışmalar için bkz. Mehdi İlhan, "Onaltıncı Yüzyıl Başlarında Amid Sancağı Yer ve Şahıs Adları Hakkında Bazı Notlar, Belleten, C.54/S.209, ss.213-222; Güray Kırpık - Ahmet Cebeci, "Kuzeybatı Anadolu'da Hristiyan Türklerin İskân ve Kullandıkları Şahıs Adları", Kuzey Anadolu'da Beylikler Dönemi Sempozyumu, 03-08 Ekim 2011, Bildiriler Kitabı, (Ed. Halil Çetin), Çankırı Karatekin Üniversitesi Yayınları, Çankırı 2012, ss.41-64; Alpaslan Demir, "Zile Kazası'nda Şahıs Adları", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C.5/S.21, 2012, ss.61-75.

2 1518 Eylül ayında tamamlanan ilk tahrir göre Çemişgezek Sancağı hayli geniş bir alanı kaplamaktaydı. Sancağın batıda sınırı Fırat, doğuda Peri suyu, güneyde Murad nehri ve kuzeyde Munzur Dağları ile çevrili idi. Bugünkü Tunceli ilinin tamamı ile Erzincan'ın Kemaliye ilçesi ve Malatya ilinin bazı kısımları Çemişgezek sancağına dahildir. Bu ilk tahrir göre sancak, merkez nahiye olan Belde nahiyesi ile birlikte 19 nahiyeden oluşmaktadır. Bkz. Mehmet Ali Ünal, "XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı - İdari Yapısı", *Osmanlı Araştırmaları*, C.XII, İstanbul 1992, s.382.-

3 XVI. yüzyılda Çemişgezek sancağındaki gayrimüslimlerin kullandığı şahıs adları, tarafımızca ayrı bir çalışmada ele alınacak olup bu konudaki çalışmamız devam etmektedir.

sında yakın bir ilişkinin olduğu söylenebilir. Sancaktaki Türk erkek şahıs adları arasında yer alan Kasım, Oruç, Nevruz, Ramazan, Regaib ve Bayram gibi isimler, şahısların dünyaya geldikleri ay ve güne dair bilgi veren örnekler olarak gösterilebilir. Öyle ki, Nevruz, Ramazan, Oruç ve Bayram isimleri, sancaktaki Türkler tarafından hem milli hem de dini değerlere önem verildiğini göstermektedir. Ramazan, İslam dünyası için rahmet ve bereket ayı olarak kabul edilirken, “nevruz”, Ortaçağ’dan itibaren çeşitli Türk boylarınca tabiatın yeniden uyanışı ve tarımsal faaliyetlerin başlangıcı vesilesiyle düzenlenen 21 Mart bahar kutlamalarının yapıldığı güne karşılık gelmektedir (Gündüz, 2007: 60). 1518 yılında Çemişgezek Sancağı’nda Nevruz isminde 9 kişi kaydedilmişken, Ramazan isminde 2, Regaib isminde 1, Oruç isminde 6 ve Bayram isminde 35 kişi kaydedilmiştir.

Diğer taraftan söyleniş ve anlam güzelliği taşıyan, Allah dostlarını hatırlatan adlar başta olmak üzere Hz. Peygamber’in “Allah’a kulluğu ifade eden isimler” olarak belirttiği Abdullah ve Abdurrahman gibi isimler, Türk-İslam toplumunda teveccüh gösterilen isimler olarak karşımıza çıkmaktadır (Aras, 1988: 333). Bu cümleden olarak sancakta, Abdurrahman adı 11, Abdullah 9, Abdulgani 1, Abdulgaffar 2, Abdülkadir 2, Abdul 11, Abdülkerim 2 ve Abdülaziz 2 şahsa isim olarak verilmiştir. Türkler, Hz. Peygamber’e karşı duydukları derin saygı ve sevgi sebebiyle onun adını aynen almayı, bir tür saygısızlık kabul etmişler ve Muhammed adını “Mehmed” şeklinde söylemeyi uygun görmüşlerdir. Yine ona nispet edilen Ahmed, Mahmud, Mustafa adlarının Müslümanlar arasında çok yaygın olduğu bilinmektedir (Aras, 1988: 333). Dolayısıyla Hz. Peygamber’e duyulan sevgi ve saygının göstergesi olarak sancakta yaşayan Türkler arasında başta Mehmed (105) olmak üzere, Ahmed (77), Mahmud (68), Mustafa (46) adlarının kullanımının oldukça yaygın olduğunu ifade edebiliriz. Bu verilerden hareketle, Mehmed adı, Muhammed adının Çemişgezek’teki Türk toplumunca kullanılan en yaygın türüdür denilebilir (Tablo 1).

Çemişgezek sancağındaki Türk erkek şahıs adlarının ağırlıklı olarak Arapça-Farsça kökenli olduğu tespit edilmektedir. Arapça kökenli isimlerden olup sancakta müstakil kullanımı en yaygın olan adlardan ilki, 169 şahısta kaydedilen Hasan ismidir. Hz. Peygamber’in torunu, Hz. Ali ve Fâtıma’nın büyük oğlu ve Müslüman kanının dökülmesini istemeyerek hilafetten feragat etmiş bir kişi olarak bilinen Hz. Hasan, kardeşi Hz. Hüseyin ile birlikte Hz. Peygamber’in neslini günümüze kadar devam ettiren iki kişiden birisidir (Fırlalı, 1997:282-285). Bu hususiyetlerden kaynaklı olarak İslam dünyasında olduğu gibi Çemişgezek sancağındaki Türk toplumu tarafından da Hasan adına, ayrı bir önem verildiği söylenebilir. Hasan adının önüne Farsça ve Arapça unvan/ad getirilmek suretiyle terkip edilen Pir Hasan (11), Şah Hasan (3), Mevlana Hasan (3), Şeyh Hasan (15) isimlerin kullanımları da mevcuttur. Sancakta en yaygın kullanımı olan Arapça kökenli müstakil şahıs adlarından

ikincisi ise Ali olup 156 şahısta müstakil ad olarak kaydedilmiştir. Diğer taraftan sancakta, Ali adının önüne unvan/sıfat türünde ekler getirilmek suretiyle oluşturulan ikili ad kullanımlarına rastlanılmaktadır. Öyle ki, Nur Ali (8), Hoca Ali (2,) Hacı Ali (1), Seydi Ali (5), Yar Ali (3), Tur Ali (3), Pir Ali (18), Şah Ali (5), Hoş Ali (1), Şeyh Ali (17), Şar Ali (2), Mir Ali (1), Emir Ali (1), Cumali (20), Mevlana Ali (1), Ali isminin ikili ad türünde kullanılanlarıdır. Sancaktaki Türk erkek şahıs adları içerisinde en fazla rağbet görenlerden diğer bir isim ise Hüseyin olup bu adın müstakil şahıs adı olarak kullanım sayısı ise 145'tir. Aynı zamanda Ali ismi kadar olmasa da Hüseyin isminin de Şeyh Hüseyin (3), Pir Hüseyin (4), Mevlana Hüseyin (2), Mir Hüseyin (1), Şah Hüseyin (1), Derviş Hüseyin (1), Hüseyin Kethüda (1) ve Hüseyin Kulu (1) şeklinde ikili kullanımları mevcuttur. Bu bağlamda Ali, Hasan ve Hüseyin adları İslam dünyasında sevilen ve saygıyla kullanılan adlar olmakla birlikte özellikle toplumun Şii-Alevi inanç ve kültürünü benimsemiş kesimleri tarafından ayrı bir önem taşıdığı bilinmektedir (Kurt, 1995a: 214). Yine bu isimlerin yanı sıra sancakta tespit ettiğimiz Surhser-i Ahmed, Bektaş⁴, Dede, Şah Kulu, Pir Kulu, Can Kulu, İmam Kulu, Haydar, Hacı Bektaş, Abdal, Musa, Pir Abdal, Zeynel, Zeynel Abidin, Cafer, Balı, Balı Pir, Balı Şir, Mansur, Arduç, Şahi, Şah Veli, Şah Verdi, Pir Veli adların kullanımı Çemişgezek sancağındaki Şii-Alevi inanç etkisinin canlılığı hakkında bilgi vermektedir. Özellikle Hızır, Baba, Dede, Pir/Piri, Abdal, Musa, ve Arduç isimleri, Şii-Alevi kültürü özelinde incelendiğinde, bu adların aslında söz konusu kültürün geleneğini yansıttığı söylenebilir. Örneğin, sancakta toplam 88 şahısta tespit edilen Hızır adı; Hz. Ali ile ilişkilendirildiği gibi Alevi-Bektaşî nefeslerinde de önemli bir yere sahiptir (Döğüş, 2015: 82). Halk arasında var olan Hızır kurbanı, Hızır cemi, Hızır orucu, Hızır semahı, Hızır gülbankı, Hızır günü, Hızır lokması gibi kavramlar ve ritüeller zikrolunan kültürün önemli unsurlarıdır. Hızır, bir yanıyla Tanrı'nın bir yanıyla da Hz. Ali'nin bedenleşmiş halidir. Bektaşî cem törenlerinin temelinde 12 postu vardır ve 12. Postun simgesi/sahibi Hızır'dır (Çınar, 2020: 66). Bununla birlikte Hızır, insanların ihtiyaç duyduğu her an onların yardımına koşacak bir varlık olarak tasavvur edilmiştir. Bu yüzden insanlar ona vefa borçlarını bir şekilde ödemek istemişler, bunun sonucu olarak onun adına makam, zaviye, mescit, inşa ettikleri gibi mahalle ve köylere de bu adı vermişlerdir (Gülten, 2017: 82). Dolayısıyla inanç temelinde önem arz eden Hızır ismi, Çemişgezek sancağında şahıs adı olarak yaşatılmıştır. Sancak'ta Hızır adının yanı sıra İlyas adına da oldukça sık rastlanılmaktadır. Tasavvufta İlyas'ın bir peygamber olmasına rağmen Hızır gibi ölümsüz olduğu ve aynı hayat mertebesinde bulunduğu inancı vardır. Bazen bu iki şahsiyet ayrı kişiler olarak kabul edilirken kimi yerde Hızır-İlyas şeklinde tek bir şahsiyet olarak düşünülmüştür. Bazı hadis rivayetlerine göre Hızır'la İlyas kardeşdir ve her yıl belli bir zamanda bir araya gelirler. Alevi-Bektaşî

4 Çemişgezek sancağında, Bektaş ismine az da olsa rastlanması, yöre halkı tarafından Hacı Bektaş-ı Veli'ye duyulan ilgi ve saygıdan kaynaklı olmalıdır. Hacı Bektaş-ı Veli hakkında bkz. Ahmet Yaşar Ocak, "Hacı Bektaş-ı Veli, *TDVİA*, C.14, İstanbul 1996, ss.455-458.

inançlarında Hz. Ali ile Hızır ve İlyas özdeşleştirilmektedir. Sancak'ta Türk erkek nüfus içerisinde 70 kişinin İlyas ismiyle kaydedilmesi ve Hızır ve İlyas isimlerinin hane içinde iki kardeşe verildiğine dair örneklerin mevcut olması⁵, sancaktaki Türkler arasında Hızır-İlyas inancının canlı olduğunu göstermektedir. Bu konuyla ilgili olarak dikkat çeken diğer husus ise, bazı köylerde İlyas ve Hızır adlarıyla kaydedilen şahısların oldukça fazla olmasıdır.⁶ “Baba” ismi, bazı mutasavvıflara, tarikat şeyhleriyle halifelerine verilen bir unvan olduğu gibi Bektaşilikte belli bir eğitimden geçtikten sonra ulaşılan önemli bir tarikat makamı olarak da bilinmektedir (Uludağ, 1991: 366). Aynı zamanda “Baba”, Bektaşilikte tekkenin lideridir (Melikoff, 1999: 10). Sancakta “Baba” ismiyle kaydedilen [Baba (3), Baba Can (1), Baba Derviş (1), Pir Baba (1) olmak üzere] 6 şahıs bulunmakta olup, ismin kullanımının az olmasındaki neden Baba adının üstlendiği manevi misyon ve otorite ile alakalı olmalıdır. Türklerde eskiden beri kullanılan, destan kahramanlarına, din ulularına unvan olarak da verilen “Dede” adı, Alevilerde peygamber soyundan gelen ailelerin erkeklerine verilmekte idi (Birdoğan, 1995: 143). Sancak'ta 3 Türk erkek şahsın “Dede” ismiyle kaydedildiği müşahede edilmekte olup bunlardan birisi şehirde, diğer ikisi ise köyde yaşamakta idi (BOA. TD 64: 757, 768, 832). Sancak'taki Türk nüfus içerisinde 50 şahısta tespit ettiğimiz *Musa* isminin geniş kullanımda olması, Hacı Bektaş-ı Velî'nin babasının soyunun İmam Musa Kazım'ın soyundan gelmesiyle ilgili olabileceği gibi (Şahin, 2023: 77). Hacı Bektaş kültürünün yayılmasında en önemli rolü Abdal Musa'nın üstlenmiş olmasıyla da ilişkilendirilebilir (Ocak, 1992: 373).⁷ Yine “Arduç/Ardıç”, Bektaşî kültüründe kutsal sayılan ağaçlar arasında yer almakta olup (Duran ve Baş, 2018: 427) bu ağaç adının, sancakta 3 şahsa isim olarak verildiği görülmektedir (BOA. TD 64: 825, 810, 844). Bununla birlikte, Çemişgezek'te oldukça sık rastlanan Pîr/Pirî unvanlarına da değinmenin konumuz açısından yerinde olacağı kanaatindeyiz. Farsça “Pîr” kelimesi, tasavvufta mürşid, veli ve şeyh ile eş anlamlı olarak kullanılmış olup tarikatların teşekkülünden sonra kurumsal bir anlam kazanmıştır (Arpaguş, 2007: 272-273). Sancakta müstakil

5 Şakaklı Cemaatine mensup Karye-i Masartu Suflada Hızır ve İlyas isimleriyle kaydedilen kardeşler bulunmaktadır. Bkz. BOA. TD 64, s.770.

6 Karye-i Masartu Suflada yaşayan 4 şahıs Hızır adıyla, 3 şahıs da İlyas adıyla deftere kaydedilmiştir. Bkz. BOA. TD 64, s.770; Karye-i Kavilü Ekrad'ta 5 kişi Hızır, 2 kişi İlyas adıyla kaydedilmiştir. Bkz. BOA. TD 64, s.806; Karye-i Kışlak-ı Derderiç'te İlyas adıyla kaydedilen 4 şahıs bulunmaktadır. Bkz. BOA. TD 64, s.767; Karye-i Mücavirli'de Hızır adıyla 3 şahıs kaydedilmiştir. Bkz. BOA. TD 64, s.771; Karye-i Sürgücülü'de İlyas adıyla kaydedilmiş 3 şahıs bulunmaktadır. Bkz. BOA. TD 64, s.810.

7 Abdal Musa sadece Sulucakara yani bugünkü Hacibektaş'ta faaliyetlerini devam ettirmemiş aynı zamanda Elmalu-Tekkeköy'de kurduğu zaviye ile de Hacı Bektaş kültürünün devamlılığını sağlamıştır. Tekkeköy'deki Abdal Musa Zaviyesinin yapılışına dair bir kayıt bulunmamakta ise de eserin ilk defa 13. yüzyılda yapıldığı ileri sürülmektedir. Bkz. Behset Karaca, XV. XVI. *Yüzyıllarda Teke Sancağı*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2002, s.377; Abdal Musadan sonra da Hacı Bektaş kültürünün çevre yörelerde yaşatılması noktasında zaviyeler inşa edildiği bilinmektedir. Bu cümleden olarak Uluborlu kazasında 1490'lı yıllarda inşa edildiği anlaşılan Veli Baba Zaviyesi, Bektaşilerin toplantı yeri olarak kullanılmakta idi. Behset Karaca, XV. XVI. *Yüzyıllarda Uluborlu Kazası*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2012, s.109.

halde kullanımına rastlanılmayan “Pîr” adının Pirî şeklindeki kullanımı ön planda olup 29 şahısta müstakil olarak kaydedilmiştir.(Tablo 1).Türk toplumu içerisinde 26 kişinin kullandığı Şah Kulu ismi, bu ismi çocuğa veren sosyal kesimin bağlı olduğu ideoloji hakkında fikir verebilir. Örnek vermek gerekirse, Şah Ali, Şah Veli, Pir Kulu, Derviş, Mevlana Pirî, Pir Ali gibi isimlere sahip şahısların yaşadığı 11 haneli Karye-i Kendi Kayacı’da, Şah Kulu adını taşıyan şahsa da rastlanması, mevcut ortamın Sünnî İslam anlayışından görece uzakta kaldığını göstermektedir (BOA. TD 64: 836). Nitekim incelenen dönemin siyasi şartları göz önüne alındığında⁸, referans olarak kime dayandığı belli olan Şah Kulu ismiyle birlikte İmam Kulu Yol Kulu, Hasan Kulu, Pir Kulu da sancakta tercih edilen isimler olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim günümüzde Alevilerin yoğun yaşadığı Tunceli’de (Üzüm, 2022: 550) Bektaşî/Alevî kültürüne dair izlerin XVI. yüzyıla kadar uzandığı söylenebilir.

Derviş, Şah, Hoca, Pir, Mir, Can, Köse, Yar, Hoş, Piri gibi Farsça kökenli unvan/sıfatlardan terkip edilen Farsça+Arapça ikili adlarda kullanılmakta idi. Derviş Hasan, Şah Hasan, Pir Hasan, Yar Ahmed, Pir Abdal, Mir Hüseyin, Can Ahmed, Derviş Hüseyin, Pir Mahmud, Yar Ali, Hoş Ali, Şah Nazar, Pir Hüseyin, Pirî Kethüda isimleri konuyla ilgili örnekleri kapsamaktadır (Tablo 1). Sancak’taki Türkler içerisinde ayrıca İbrahim (95), Yusuf (94), Halil (78), Veli (54) ve İsmail (49) isimlerinin yoğun olarak kullanıldığını söyleyebiliriz. Bu isimler içerisinde özellikle Veli adı, Şah Veli türeviyle 17 şahısta, Pir Veli türeviyle de 10 şahısta kaydedilmiştir.

8 Dönemin siyasi, sosyal şartları ve Osmanlı-Safevi ilişkileri hakkında bkz. Behset Karaca, “Osmanlı Devleti’nde Konar-Göçer Zümrelerin (Yörükler) Safevi Devletiyle İlişkileri”, *Araştırmalar*, S.14/2005, ss.17-36; “Safevi Devleti’nin Ortaya Çıkışı ve II. Bayezid Dönemi Osmanlı-Safevi İlişkileri”, *Türkler*, C.IX, Ankara 2002, ss.409-420; “Osmanlı Devleti’nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesini Fethi ve Burada Uyguladığı İdari Sistem”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.8/2003, ss.57-72.

Tablo 1: 1518 Yılında Çemişgezek Sancağındaki Türk Erkek Şahıs Adları ve Kullanım Sayısı

No	ŞAHIS ADI	SAYI	No	ŞAHIS ADI	SAYI
1	Hasan Kul	1	213	Monla	8
2	Hasan Kethüda	1	214	Kara Göz	1
3	Karaca Hasan	1	215	Belgin	1
4	Hasan Ali	2	216	Saruk	2
5	Derviş Hasan	1	217	Şadan	3
6	Hasan	169	218	Palu	1
7	Şah Hasan	3	219	Karaman	3
8	Şeyh Hasan	15	220	Doğan	3
9	Pir Hasan	11	221	Reşo	4
10	Kara Hasan	2	222	İdris	3
11	Mevlana Hasan	3	223	Abdal	16
12	Murad	10	224	Kara Abdal	1
13	Murad Seydi	2	225	Pir Abdal	1
14	Şeyh Murad	1	226	Demirlü	1
15	Mezid	12	227	Beyhan	9
16	Abdi	3	228	Gülabi	2
17	Yar Ahmed	12	229	Oğul	1
18	Hoca	7	230	Şikari	1
19	Sultan Hoca	1	231	Tatar	1
20	Hoca Ali	2	232	Göcek	5
21	Ahmed	77	233	Gazi	2
22	Seydi Ahmed	13	234	Pir Gazi	1
23	Mevlana Ahmed	2	235	Şükruallah	1
24	Seyid Ahmed	9	236	Canşa	1
25	Pir Ahmed	12	237	Sucu	4
26	Şeyh Pir Ahmed	1	238	Arduç	3
27	Şeyh Ahmed	12	239	Saru Beğ	1
28	Hacı Ahmed	1	240	Şahi	13
29	Surhser-i Ahmed	1	241	Köse	1
30	Melik Ahmed	1	242	Sevindük	10
31	Hacı	40	243	Sadaka	5
32	Hacı Beğ	1	244	Şeyh Said	1
33	Hacı Ali	1	245	Maruf	2
34	Hacı Bektaş	1	246	Eyüb	2
35	Fazıl	1	247	Türk	1

36	Hacı Şeyh Arab	1	248	Güvendük	5
37	Bayram	35	249	Şemo	12
38	Şeyh Bayram	1	250	İmadeddin	3
39	İbrahim	95	251	Abdulgaffar	2
40	İbrahimşâ	1	252	Necm	2
41	Şeyh İbrahim	1	253	Necmeddin	1
42	Abdulgani	1	254	Zeyneddin	10
43	Hüseyin	145	255	Mir Beğ	1
44	Şeyh Hüseyin	3	256	Yolşâ	1
45	Pir Hüseyin	4	257	Şükür	4
46	Mevlana Hüseyin	2	258	Tutu	1
47	Mir Hüseyin	1	259	Göç Beğ	1
48	Şah Hüseyin	1	260	Şeyh	2
49	Derviş Hüseyin	1	261	Kamber	15
50	Hüseyin Kethüda	1	262	Eyne Beğ	12
51	Hüseyin Kulu	1	263	Bahtiyar	8
52	Can Ahmed	1	264	Sarı	1
53	Kara Ahmed	2	265	Umurşâ	1
54	Molla Ahmed	1	266	Gürcü	1
55	Sultan Ahmed	1	267	Göce	2
56	Kul Ahmed	1	268	Kiribi	1
57	Mahmud	68	269	Saru	2
58	Şeyh Mahmud	4	270	Mihru	10
59	Pir Mahmud	1	271	Kılıç	2
60	Seydi	21	272	İl Aldı	1
61	Seydi Ali	5	273	Rüstem	8
62	Kaya	2	274	İskender	17
63	Mehmed	105	275	Dutşâ	2
64	Şeyh Mehmed	9	276	Mansur	13
65	Pir Mehmed	7	277	Misafir Kethüda	1
66	Mehmed Ali	4	278	Dudu	2
67	Mehmed Kethüda	1	279	Tapar	1
68	Kara Mehmed	1	280	Şeyh Durak	3
69	Köse Mehmed	1	281	Ali Can	2
70	Mehmed Şah	1	282	Göç Eri	1
71	Baba	3	283	İlgar	1
72	Pir Baba	1	284	Ebubekir	1

73	Baba Can	1	285	Süvar	1
74	Dede	3	286	Esük	3
75	Mustafa	46	287	Yeni Beğ	3
76	Ali	156	288	Temür Daş	1
77	Halil	78	289	Ayvas	1
78	Halil Kethüda	1	290	Pir Aziz	4
79	Abdurrahman	11	291	İsfendiyar	2
80	Nur Ali	8	292	Dolaman	1
81	Yar Ali	3	293	Kara Oğlan	1
82	Tur Ali	3	294	Terken	1
83	Cumali	20	295	Şahsuvar	1
84	Pir Ali	18	296	Ali Şar	2
85	Şah Ali	5	297	Balaban	1
86	Şeyh Ali	17	298	Pir Abdul	1
87	Mikail	7	299	Hoş Ali	1
88	Nuran	1	300	Kutlu Han	1
89	Üveys	8	301	Arab	1
90	Mevlana Pirî	1	302	Beşeret	1
91	Mevlana Mustafa	2	303	Ali Yar	1
92	Mevlana Hızır	1	304	Pir Emir	1
93	Maksud	34	305	Satılmış	8
94	Hamza	69	306	Hoş Geldi	3
95	Budak	28	307	Şar Ali	2
96	Pir Budak	1	308	Nev Zar	1
97	Hızır	86	309	Ay Doğmuş	2
98	Hızır Beğ	1	310	Kara Koç	1
99	Kerim	2	311	Zekeriya	1
100	Hoş Yar	1	312	Şuayb	1
101	Abdülkerim	2	313	Durak	1
102	Kılıç Allah	1	314	Hoş Kadem	4
103	Deniz	2	315	Allah Verdi	2
104	İlyas	70	316	Derviş Allahverdi	1
105	Sadeddin	6	317	Azad	1
106	Sultan	12	318	Tanrı Verdi	8
107	Uğurlu	1	319	Resul	4
108	Bulduk	1	320	Aşık	1
109	Şahin	2	321	Tülemiş	1

110	Cabi	21	322	Durmuş	2
111	Balı	4	323	At Gütdü	1
112	Ali Balı	1	324	Kaçmaz	7
113	Balı Pir	1	325	Muştu	3
114	Balı Şir	1	326	Emir	3
115	Veli	54	327	Bektaş	4
116	Şah Veli	17	328	Kabil	1
117	Pir Veli	10	329	Nur Tan	1
118	Kara Veli	1	330	Nev Şah	1
119	Şeyh Veli	1	331	Zengi	1
120	Süleyman	20	332	Gökçe	3
121	İsmail	49	333	Kayalı Beğ	1
122	Ümit	11	334	Kaya Beğ	1
123	Bir Can	1	335	Haydar	11
124	Bayezid	21	336	Nasır	23
125	Musa	48	337	Şeyh Nasır	1
126	Kara Musa	2	338	Şemseddin	8
127	Zeynel	7	339	Divane	4
128	İsa	18	340	Behlül	12
129	Şeyh İsa	1	341	Sadreddin	1
130	Zeynel Abidin	1	342	Halid	10
131	Hevac	2	343	Saffed	29
132	Kasım	16	344	Saffed Beğ	1
133	Şeyh Kasım	2	345	Çolban	1
134	Ebulkasım	1	346	Bengü	20
135	Kıyas	3	347	Aydın	2
136	Usman	10	348	Belence	3
137	Nazar	20	349	Ayas	15
138	Pir Nazar	1	350	Ramazan	2
139	Şah Nazar	2	351	Galo	9
140	Nazar Kethüda	1	352	Taceddin	8
141	Mahsun	19	353	Alaaddin	5
142	Çelebi	3	354	Demro	4
143	Yakub	36	355	Daban	1
144	Adil Beğ	1	356	Alim	1
145	Tahir	3	357	Köse Ali	1
146	Şeref	32	358	Şeyh İsmail	1

147	Pir Şeref	1	359	Şeyh Atak	1
148	Gün Doğmuş	3	360	Yürük	1
149	Yavaş	1	361	Canik	2
150	Zührab	1	362	Satuk	2
151	Fermanşa	4	363	Cafer	19
152	Kara	3	364	Derviş	17
153	Polad	2	365	Baba Derviş	1
154	Mir Polad	1	366	Şeyh Zeyneddin	1
155	Piri	29	367	Bekir	5
156	Kara Piri	2	368	Satu	2
157	Piri Kethüda	1	369	Seyid	8
158	Ferman Beğ	3	370	Kalender	15
159	Hüda Verdi	13	371	Kara İzzeddin	2
160	Mazhar	33	372	İzzeddin	17
161	Mazhar Beğ	1	373	Şeyh İzzeddin	1
162	Şeyh Mazhar	1	374	Yürü	9
163	Pir Mazhar	1	375	Umur Beğ	2
164	Yusuf	94	376	Umur	11
165	Şeyh Yusuf	2	377	Umran	1
166	Kara Yusuf	1	378	Pir Umur	1
167	Abdullah	9	379	İmam	1
168	Oruç	6	380	İl Beğ	2
169	Evliya	8	381	Şeyh Nebi	1
170	Cebrail	24	382	Şeyh Beğ	1
171	Kutlu Beğ	10	383	Kurd Beğ	1
172	Abdülkadir	2	384	Şeyh Emir	15
173	Arzu	2	385	Nuşu	1
174	Abdul	11	386	Nümayiş	1
175	Misafir	18	387	Şah Kulu	26
176	Tursun	2	388	Can Kulu	1
177	Şems	9	389	İmam Kulu	1
178	Pir Kulu	6	390	Yol Kulu	2
179	Nevruz	9	391	Hasan Kulu	1
180	İsrail	4	392	Şeyh İvaz	1
181	Sürh Zekeriya	1	393	Temür Can	1
182	Uğur Beğ	1	394	Gülü	1
183	Nasreddin	1	395	Pirü	10

184	Şah Verdi	3	396	Çoban	3
185	Sarım	1	397	Arık	6
186	Balamış	4	398	Bereket	5
187	Yülemiş	1	399	Adak	1
188	Kutlu Doğmuş	3	400	Mübarek	5
189	Abdülaziz	2	401	Tekelü	1
190	Şuca Beğ	1	402	Diyar	2
191	Kul Kethüda	1	403	Cemaleddin	2
192	Menteş	1	404	Gavrü	1
193	Hüsam	3	405	Şeyh Aziz	1
194	Savcu	1	406	Tola Beğ	1
195	Tanrı Vermiş	6	407	Kara Beğ	1
196	Nur Beğ	1	408	Sağman	1
197	Arabşa	2	409	Ayan Kethüda	1
198	Esed	1	410	Şeyh Zeyd	2
199	Sıddık	3	411	Mir Ali	1
200	Temür	4	412	Emir Ali	1
201	Nureddin	5	413	Şıryan	5
202	Yuşa	2	414	Çumra	1
203	Şah Emir	2	415	Yol Geldi	1
204	Bostan	1	416	Vani Kethüda	1
205	Korkmaz	3	417	Hamid	1
206	Şeyh Çoban	1	418	Regaib	1
207	Arslan	1	419	Mevlana Mezid	1
208	Mevlana Bayezid	1	420	Mevlana Evliya	1
209	Mevlana Yar Ali	1	421	Mevlana Umur	1
210	Mevlana Necmeddin	1	422	Mevlana Ali	1
211	Mevlana Seydi Ahmed	1	423	Mevlana Veli	1
212	Mevlana Mehmed	1	424	İvaz	16

Sancak'ta "Mevlana" isminin kullanımı da dikkat çekmektedir. Terim olarak, sahibimiz, efendimiz anlamına gelen "Mevlana" (Ünal, 2011: 470), Çemişgezek Sancağı'nda dikkat çeken bir unvan/ad olarak karşımıza çıkmaktadır. Müstakil kullanımı görülmeyen Mevlana adı 21 şahısta ikili ad şeklinde kaydedilmiş olup dağılımları şu şekildedir: Mevlana Hasan (3), Mevlana Ahmed (2), Mevlana Hüseyin (2), Mevlana Pirî (1), Mevlana Mustafa (2), Mevlana Hızır (1), Mevlana Mezid (1), Mevlana Bayezid (1), Mevlana Yar Ali (1), Mevlana Necmeddin (1), Mevlana Seydi Ahmed (1), Mevlana Mehmed (1),

Mevlana Evliya (1), Mevlana Umur (1), Mevlana Ali (1) ve Mevlana Veli (1). Bu şahıslardan Mevlana Mustafa, Mevlana Evliya, Mevlana Hızır ve Mevlana Hüseyin, imam olmaları dolayısıyla vergiden muaf olarak kaydedilmişlerdir (BOA. TD 64: 761,767,784, 826). İslam inanç esasları arasında önemli yeri olan dört büyük melekten ikisi olan Cebrail ve Mikail'in şahıs adı olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu bağlamda Cebrail adı 24 şahısta, Mikail adı ise 7 şahısta kaydedilmiştir.

Sancak'ta Türkçe kökenli isimlerin de şahıslar tarafından kullanıldığı bilinmektedir: Kutlu Han, Gün Doğmuş, Doğan, Demirlü, Oğul, Tatar, Göcek, Sucu, Saru Beğ, Sevindük, Türk, Güvendük, Kaya, Balaban, Terken, Kara Oğlan, Dolaman, Yeni Beğ, Temür Daş, (Timurtaş), Esük, Ilgar, Göç Eri, Tapar, Dudu/Tutu, Dutşa/Tutşa, İl Aldı, Kılıç, Saru, Göç Beğ, Yolşa, Budak, Deniz, Uğurlu, Bulduk, Şahin, Balı, Kaya Beğ, Kayalu Beğ, Gökçe, Bektaş, Kaçmaz, At Gütdü, Durmuş, Tülemiş, Durak, Tanrı Verdi, Kara Koç, Ay Doğmuş, Satılmış, Karaman, Yavaş, Kara, Polad, Kutlu Beğ, Tursun, Ayas, Çolban, Bengü, Aydın, Yürük, Canık, Satuk, Umur Beğ, Kurd Beğ, İl Beğ, Sarım, Balamış, Yülemiş, Kutlu Doğmuş, Temür, Savcu, Korkmaz, Arslan, Yol Kulu, Arık, Yol Geldi isimlerinden en çok yaygın kullanılanlar arasında Budak 28, Ayas 15, Kutlu Beğ 10, Tanrı Verdi 8, Satılmış 8, Tanrı Vermiş 6 şahısta ad olarak kaydedilmiştir.

Sancakta kaydedilen Türk erkek şahıs adlarının önemli bir bölümü, gayrimüslim erkek nüfus tarafından da kullanıldığı müşahede edilmektedir. Hatta sancaktaki Türk erkek şahıs adları arasında kullanımına rastlanılmayan Türkçe isimlerin dahi gayrimüslimler arasında mevcut olması dikkate şayan bir durumdur. Nitekim sancakta, gayrimüslimlerin kullandığı 606 Türk şahıs adı tespit edilmiş olup, bu adlar 83 farklı isim grubu olarak kategorize edilmiştir. Gayrimüslimler arasında özellikle Murad, Sıddık, Nevruz, İvaz, Yakub⁹ İskender, Temür, Kutluşa, Şah Emir, Şehriyar isimlerinin öne çıktığı görülmektedir. Türk nüfus içerisinde sadece 13 kişide kullanılan Murad ismi, gayrimüslimlerde hem müstakil ad olarak hem de arkasına aldığı unvanların getirilmesiyle teşekkül eden ikili isim türü olarak 98 şahısta kaydedilmiştir. Yine Türkler arasında çok tercih edilmediği anlaşılan Sıddık ismi, gayrimüslimlerde 44 kez şahıs adı olarak kullanılmıştır. Türk kültüründe önem arz eden Nevruz adının gayrimüslimler arasında da tercih edildiği açıkça görülmektedir. Öyle ki Türk erkek şahıs adı olarak 9 kişide kaydedilen Nevruz, ilginçtir ki gayrimüslim erkek şahıs adı olarak 33 şahısta kaydedilmiştir. Bu durum, Çemişgezek'te meskun olan gayrimüslim nüfus arasında Hıristiyan Türklerin de var olma ihtimalini düşündürdüğü gibi Türkler ile gayrimüslim nüfus arasında sosyo-kültürel açıdan çok kuvvetli bir etkileşimin olduğunu da göstermektedir. İvaz adı da gayrimüslimler arasında en çok rağbet gö-

9 Yakub adının, tahrir katibi tarafından Yakob olarak da yazılmış olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

renler arasındadır. Türk halk kültüründe önem arz eden ve Çemişgezek'teki Türkler arasında 88 kişide kaydedilen Hızır adı, gayrimüslim şahıs adı olarak Hızırşa türündeki kullanımıyla beraber toplam 24 kişide tespit edilmiştir. Gayrimüslim reaya arasında Kutluşa 20, Kutlu Şah 4, Kutlu Beğ 1, Temür 23, Şah Emir 18, Emirşa 11, Sultan 11, Bulmuş 8, Şah Beğ 5, İbrahim 8, Bayram 5 kişi de kullanılmakta idi. Dikkat çeken diğer konu ise gayrimüslimler arasında da Mikail adının kullanımı olup bu ad toplam 9 kişide tespit edilmiştir. Yine Türk nüfus arasında kişi adı olarak rastlayamadığımız Nurşin adı, gayrimüslimler arasında 12 kez kaydedilmiştir. Ayrıca Necmeddin, Nureddin, Hüsameddin ve Şemseddin gibi Arapça türünde olan isimler de Çemişgezek sancağındaki gayrimüslim erkek nüfus arasında rastlanılmıştır (Tablo 2).

Tablo 2: 1512-1520 Yılları Arasında Gayrimüslimlerin Kullandığı Türk Şahıs Adları

No	ŞAHIS ADI	SAYI	No	ŞAHIS ADI	SAYI
1	Yakub	27	43	Tatar	2
2	İskender	26	44	Hızır	13
3	Muradşa	1	45	İsfendiyar	3
4	Sıddık	44	46	Maksud	4
5	Kürd Emir	4	47	Demro	4
6	Yusuf	5	48	Halil	1
7	Necmeddin	6	49	Köse	2
8	Temur	23	50	Bolad	4
9	Temur Beğ	2	51	Karaca	2
10	Nazar	2	52	Baba Beğ	1
11	Murad	94	53	Göcek	2
12	Murad Beğ	3	54	Sultan	11
13	Şah Emir	18	55	Sultanşa	1
14	Emirşa	11	56	Baba	5
15	Kutlu Şah	4	57	Turmuş	1
16	Şehriyar	16	58	Maksud	5
17	Abdul	1	59	Nureddin	4
18	Yarkın	8	60	Çoban	2
19	Nur Yarkın	2	61	Emir	4
20	Şah Yarkın	2	62	Hızırşa	11
21	Halid	1	63	Saru	1
22	Mikail	9	64	Derviş	4
23	Karaman	8	65	Kutluşa	20
24	Gökçe	2	66	Kutlu	1

25	Nevruz	33	67	Şükür	2
26	İsrail	13	68	Saffed	5
27	İvaz	30	69	Bulmuş	8
28	Budak	7	70	Şah Beğ	5
29	Hoca Celal	1	71	Demir Beğ	1
30	Hüsameddin	6	72	Taceddin	1
31	İbrahim	8	73	Şıryan	6
32	Nurşin	12	74	Akbaş	1
33	Zekeriya	2	75	Şems	2
34	İzzeddin	1	76	Şems Beğ	3
35	Aydemür	1	77	Şemseddin	3
36	Kürd Emir	5	78	Nurşa	3
37	Cafer	3	79	Hacı Beğ	1
38	Kutlu Beğ	1	80	Hallaç	1
39	Eyne Beğ	2	81	Hoşkadem	1
40	Şeyh Emir	3	82	Artuk	1
41	Kalender	1	83	Kara Oğlan	1
42	Bayram	5			

Sonuç

Türklerin İslamiyet'i kabul etmelerinin neticesi olarak çocuklarına Türkçe ad verme geleneğinin zamanla terk edildiği, bunun yerine İslami/ Arapça ad koyma uygulamasının geçerlilik kazandığı bilinmektedir. Nitekim incelenen belgelerin verilerinden anlaşıldığı üzere Çemişgezek sancağında kullanılan şahıs adlarının daha çok Arapça ve Farsça kökenli oldukları ortaya çıkmaktadır. Çalışmamıza konu olan Çemişgezek sancağında, Türkçe kökenli adların sayısının, Arapça-Farsça kökenli adlara kıyasla daha az olduğu tespit edilmiş ve Türk erkek şahıs adları içerisinde özellikle Hasan, Ali, Hüseyin adları öne çıkmıştır. Buna karşın Türk kültürüne dair izler taşıyan adların kullanımından vazgeçilmediği ve sancaktaki Türklerin milli kimliklerini ve öz benliklerini devam ettirme gayreti içerisinde oldukları, Türkçe kökenli şahıs adlarının kullanımından anlaşılmıştır. Bu itibarla Çemişgezek sancağında Türklerin, Nevruz, Kutlu Han, Gün Doğmuş, Kutlu Doğmuş, İl Beğ, Göç Beğ, Ilgar, Kara Göz, Tapar, Kara Koç, Durmuş, Kara Oğlan gibi öz Türkçe isimleri sıkça kullandıkları tespit edilmiştir. Öte yandan incelediğimiz veriler sonucunda, gayrimüslimlerin de hem Türk kökenli (Kutluşa, Timur, Budak, Karaman, Bulmuş gibi) hem de Türklerce kullanılagelen şahıs adlarını (Nureddin, Şemseddin vs. gibi) benimsedikleri anlaşılmıştır. Ayrıca sancakta Orta Asya Türk toplumu açısından önem arz eden Nevruz adının

gayrimüslim erkeklerde daha çok tercih edilmesi ve ad olarak konması, bölgedeki Türklerle gayrimüslimler arasında güçlü kültürel bağların var olduğunu gösterdiği gibi tarihi süreç içerisinde çeşitli nedenlerden dolayı Hıristiyanlığı kabul etmiş Türklerin de geçmişten beri bu bölgede var olduklarına dair izlenimler ortaya çıkarmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tahrir Defteri (BOA. TD) 64. 757-862.

Araştırma ve İnceleme Türü Eserler

Acıpayamlı, O. (1992). Türk Kültüründe Ad Koyma Folklorunun Morfolojik ve Fonksiyonel Yönlerden İncelenmesi. *IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri, C.IV – Gelenek, Görenek ve İnançlar* içinde (1-14 ss.). Ankara.

Açıkel, A. (2003). Artukabad Kazasında Türk Kişi Adları (1455-1520). *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(13), 318-323.

Alkaya, E. (2001). Türklere Ad Verme Geleneği ve Kişi Adları. *Türk Kültürü*, 459, 442-448.

Arpağuş, S.(2007). Pır. *TDVİA*, 34, 272-273.

Aras, M. Ö. (1988). Ad Koyma. *TDVİA*, I, 332-333.

Birdoğan, N.(1995). *Anadolu ve Balkanlar'da Alevi Yerleşmesi*, İstanbul: Mozaik Yayınları.

Çelik, C. (2006). Kültürel Sembol Sistemi Olarak İsimler: İsim Sosyolojisine Giriş. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/2, 39-60.

Çınar, A. A. (2020). Alevilerde Hızır Kültü ve Ritüelleri. *Milli Folklor*, S.126(16), 63-74.

Demir, A. (2012). Zile Kazası'nda Şahıs Adları. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.521(5), 61-75.

Döğüş, S. (2015). Anadolu'da Hızır-İlyas Kültü ve Hıdırellez Geleneği. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 74, 77-100.

Duran, H. ve Baş, E. (2018). Hacı Bektaş Veli'nin Velayetname'sinde Ağaç ve Orman Kültü. O. Kurtoğlu, A.Ç.Erginer (Ed), *IV. Uluslararası Alevilik ve Bektaşilik Sempozyumu /Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, 18-20 Ekim 2018 Ankara Bildiriler Kitabı C.1* içinde (423-436 ss).Ankara.

Fiğlalı, E. R. (1997). Hasan. *TDVİA*, 16, 282-285.

Gülten, S. (2017). Hızır-İlyas zaviyeleri, Aya Yorgi ve Bektaşiler. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 83, 81-100.

Gündüz, Ş.(2007). Nevruz. *TDVİA*, 33, s.60.

İlhan, M.(1990). Onaltıncı Yüzyıl Başlarında Amid Sancağı Yer ve Şahıs Adları Hakkında Bazı Notlar. *Belleten*, 209(54), 213-222.

İnan, A.(1958). İslam'dan Sonra Türkçe Adlar. *Türk Dili*, 82(7), 491-494.

Karaca, B. (2002). *XV. XVI. Yüzyıllarda Teke Sancağı*. Isparta: Fakülte Kitabevi.

Karaca, B. (2012). *XV. XVI. Yüzyıllarda Uluborlu Kazası*. Isparta: Fakülte Kitabevi.

- Karaca, B.(2005). Osmanlı Devleti'nde Konar-Göçer Zümrelerin (Yörükler) Safevi Devletiyle İlişkileri. *Arayışlar*, 14, 17-36.
- Karaca, B.(2002). Safevi Devleti'nin Ortaya Çıkışı ve II. Bayezid Dönemi Osmanlı-Safevi İlişkileri. *Türkler*, IX, 409-420.
- Karaca, B.(2003). Osmanlı Devleti'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesini Fethi ve Burada Uyguladığı İdari Sistem. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8, 57-72.
- Kırpık, G. ve Cebeci, A. (2012). Kuzeybatı Anadolu'da Hristiyan Türklerin İskânı ve Kullandıkları Şahıs Adları. H Çetin (Ed.), *Kuzey Anadolu'da Beylikler Dönemi Sempozyumu, 03-08 Ekim 2011, Bildiriler Kitabı*. içinde (41-64 ss). Çankırı.
- Kurt, Y. (1993). Sivas Sancağında Kişi Adları. *OTAM*, 4, Ankara, 223-290.
- Kurt, Y. (1996). Osmanlı Tahrir Defterleri'nin Onomastik Değerlendirilmesinde Uygulanacak Metod. *Osmanlı Araştırmaları*, XVI, 45-59.
- Kurt, Y. (1995a). Çorumlu Kazası Kişi Adları (XVI. Yüzyıl). *OTAM*, 6, 211-247.
- Kurt, Y. (2005). 1525 Tarihinde Adana Sancağında Türkçe Kişi Adları Üzerine. *Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi (Bal-Tam) Türklük Bilgisi* , 2, 72-83.
- Kurt, Y. (1991). Adana Sancağında Kişi Adları. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 26(XV), 169-252.
- Kurt, Y. (1994). Kozan'da Şahıs Adları. *Belleten*, 223(58), 607-632.
- Kurt, Y. (1995b). Çorum Sancağı Kişi Adları (XVI. Yüzyıl). *Belleten*, 224(59), Nisan 1995, 75-119.
- Kurt, Y. (1993). Adana'da 1572 Yılında Kullanılan Türk Erkek Şahıs Adları. *Belleten*, 218(57), 173-200.
- Kurt, Y. (1993). Sivas Sancağı Kişi Adları. *OTAM*, 4, 223-290.
- Kurt, Y. (1990). Kozan (Sis) Sancağında Kişi Adları. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1(5), 179-193.
- Kurt, Y. (1994). Kozan'da Şahıs Adları. *Belleten*, 223(58), 607-633.
- Kurt, Y. (1993). Tapu Defterlerine Göre Ayaş'ta Kişi Adları. *Ayaş ve Bünyâmin Ayaşı Tarihte Günümüzde Ayaş ve Bünyâmin Ayaşı Sempozyumu 2-4 Temmuz 1993 Bildiriler* içinde (67-89 ss.). Ankara.
- Melikoff, I. (1999). Bektaşilik/Kızılbaşlık: Tarihsel Bölünme ve Sonuçları. T. Olsson, E. Özdalga, C.Raudvere içinde, *Alevi Kimliği*, (3-11), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ocak, A. Y. (1996). Hacı Bektâş-ı Velî. *TDVİA*, 14, 455-458.
- Ocak, A. Y. (1992). Bektaşilik. *TDVİA*, 5, 373-379.
- Öksüz, Y. Z. (1982). İslamiyet Sonrası Türkler'de Ad Verme Geleneği. *Milli Kültür*, S.9(3), 27-30.
- Şahin, H. (2023). *Dervişler, Fakihler, Gaziler –Erken Osmanlı Döneminde Dini Zümre-*

ler (1300-1400). İstanbul: YKY.

Uludağ, S. (1991). Baba. *TDVİA*, 4, 3665-3666.

Ünal, M. A. (1992). XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı – İdari Yapısı. *Osmanlı Araştırmaları*, XII, 367-390.

Ünal, M. A. (1999). *XVI. Yüzyılda Çemişgezek sancağı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ünal, M. A. (2011). *Osmanlı Tarih Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma.

Üzüm, İ. (2022). Kızılbaş. *TDVİA*, 25, 546-557.

Bölüm 9

ABD SAMSUN KONSOLOSLUĞU TİCARET RAPORLARINA GÖRE MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİ BAŞLARINDA SAMSUN'DAKİ TİCARİ FAALİYETLER

Yüksel KÜÇÜKER¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü, ORCID: 0000-0002-0243-2961, ykucuker@ktu.edu.tr.

Giriş

Karadeniz'de önemli bir stratejik mevkiye bulunan Samsun bu özelliğiyle tarihin hemen her döneminde ticarî potansiyele sahip bir bölge olmuştur. İlkçağlarda Asya'dan Avrupa'ya ve diğer Karadeniz kentlerine giden birçok ticarî ürünün uğradığı yerlerden biri de Samsun'du (Vadala, 1944: 16). Selçuklu hakimiyetine geçtiği dönemde Anadolu'nun iç bölgelerinden Kırım'a sevk edilen ticarî malların aktarıldığı bir iskeleye sahip olan Samsun, Osmanlı hakimiyetiyle tanıştığı dönemden on dokuzuncu yüzyıla kadar orta ölçekli bir kıyı kasabası özelliği göstermiştir (Turan, 1993: 120). Samsun'un uluslararası ölçekte adını duyurması Karadeniz'in uluslararası ticarete açıldığı Küçük Kaynarca Antlaşması ile mümkün olmuştur. Rusya'yla birlikte diğer bazı batılı ülkelerin dikkatini çeken Karadeniz, çok da uzun olmayan bir zaman diliminde ticarî bir rekabet sahasına dönüşmüştür.

Uluslararası ticaretin sıklet merkezlerinden birine dönüşmeye başlayan Karadeniz hinterlandında, Anadolu ile Karadeniz arasında bir köprü vazifesi gören konumu ve sahip olduğu doğal limanı ile öne çıkan Samsun, bu özellikleri itibarıyla bölgede ticaret yapan ülkelerin de radarına girmeyi başarmıştır (Çağlayan, 2006: 283; Baskıcı, 2005: 86).¹ Tarımsal ürünler üzerinde Osmanlı Devleti tekeli ortadan kaldıran ve bu ürünlerin ticaretini kolaylaştıran hükümler ihtiva eden 16 Ağustos 1838 tarihli Baltalimanı Antlaşması ve batılı ülkelerle yapılan ticaret anlaşmaları ile Osmanlı coğrafyasında yetiştirilen tarım ürünleri uluslararası pazara açılmıştır. Bu durumun Samsun özelinde etkileri olumlu olmuş ve bölgede yetiştirilen tütün ve mısır gibi ürünler başta Fransız ve İngilizler² olmak üzere batılı tüccarların Samsun'a ilgilerini artırmış, bu bölge Karadeniz'de dolaşan buharlı gemilerin uğrak noktalarından biri haline gelmiştir (Kocaoğlu, 2006: 299, 300; Darkot: 1993, 175). Tütünün önemli bir tarımsal ürün olmasının yanı sıra bölgenin sosyo-ekonomik gelişiminde başat faktör olarak öne çıkışı bu ürünün zamanla endüstriyel bir değere dönüşmesiyle açıklanabilir (Erdoğan, 2021: 1).

Samsun limanının ticarî faaliyetlerde ivmelenen yükselişini limana ziyaret eden gemi trafiğinden de anlamak mümkündür. 1841-1890 yıllarında limana gelen gemi sayısında yaklaşık 6 kat artış görülürken bu artış 1910 yılı itibarıyla 1841 yılına oranla %760'ı bulmuştur. Yaşanan bu artış kendini ithalat ve ihracat rakamlarında açıkça göstermektedir. Anadolu'nun iç bölgelerinden gelen ürünlerin de çeşitlilik ve miktarsal artışıyla Samsun limanından

1 On dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar İran ticaret yolunun başlangıcı konumunda bulunan Trabzon kenti Karadeniz ticaretinde öne çıkmaktaydı. Ancak bu yüzyıldan itibaren Bafra yöresinde tütün yetiştiriciliğinin ortaya çıkması ve batılı tüccarlar arasında rağbet görmesi, Samsun limanına önemli avantajlar sağlayarak limanın ticaret potansiyelini artırmıştır. Öyle ki henüz 1887 yılında Fransızlar Samsun'da sigara fabrikası kurarak tütün endüstrisinde yerini almışlardır (Kuran, 1992: 121).

2 On dokuzuncu yüzyılın sonları itibarıyla Samsun'a yönelik ithalatı İngiliz, Avusturyalı ve Rusların, bölgeden yapılan ihracatı da Fransız ve Mısırlıların domine ettiği söylenebilir (Cortanese, 1998: 189-191).

1841-1910 arası dönemde gerçekleşen ithalatın 8 katın üzerinde, ihracatın da 16 kat yükselmesi hem limanın potansiyelini ortaya koymakta hem de limanın ihracat ağırlıklı işlediğine işaret etmektedir (Yolalıcı, 1998: 88; Baskıcı, 2005: 86-90; Kocaoğlu, 2006: 299, 300).

Samsun'un uluslararası ticarete kendini göstermeye başlaması kentin sadece ekonomik durumuna etki etmemiş, nüfus yapısında da buna paralel olarak artış yaşanmıştır. Başta Batı Anadolu ve Trabzon olmak üzere Anadolu'nun muhtelif bölgelerinden ciddi bir gayrimüslim göçü almaya başlayan kentin nüfusu hızlı bir şekilde artmıştır (Ekinci, 2007: 126).

Samsun kentinde yaşanan değişim bir süre sonra yabancı devletleri burada diplomatik temsilcilik buldurmaya yöneltmiştir. İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya, İran ve Amerika Birleşik Devletleri gibi devletler Samsun'a birbiri ardına yetkili temsilciler atama yoluna gitmişlerdir (Yılmaz, 2014: 63-66).³ Esasında Karadeniz ticaretinde önemli bir yere sahip olan Trabzon'da yabancı ülke temsilcilikleri bulunmaktaydı. Fakat Samsun'un zaman içinde cazibesini artırması ve güney Karadeniz ticaretinde uzun süredir söz sahibi olan Trabzon'u geride bırakacak derecede öne çıkması bahsi geçen devletleri buraya yönlendirmiştir.⁴

1. Karadeniz'de Amerika Birleşik Devletleri'nin Ticari Faaliyetleri

Bağımsız bir devlet olarak ortaya çıktığı 1783 yılından sonra hızlı bir biçimde uluslararası ticarete yer edinmeye çalışan Amerika Birleşik Devletleri o dönem ticaretin merkezi konumunda yer alan Levant bölgesini gözüne kestirmiştir. Bunun için bölgenin önemli güçlerinden olan Osmanlı Devleti ile temas kurma zarureti doğmuştur. ABD ilk olarak o dönem Afrika'nın kuzeyinde Osmanlı Devleti'ne bağlı olan ve Garp Ocakları olarak adlandırılan beylikler ile anlaşma yoluna gitmiştir (Erhan, 2001: 34-35). 1795 yılında Cezayir, 1796'da Trablus ve ertesi yıl da Tunus beyliği ile yapılan anlaşmalar yoluyla önemli adımlar atan ABD bu yolla dolaylı olarak Osmanlı Devleti ile temas kurmuştur. Anlaşmalar sonrasında Akdeniz'de ticarî faaliyetlere hız veren ABD'li tüccarlar, on dokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren İzmir limanına da sıklıkla uğramaya başlamışlardır. İlerleyen dönemlerde Osmanlı coğrafyasında daha fazla varlık gösterme gayreti içine giren ABD için doğrudan Osmanlı Devleti ile resmi ilişkiler kurma girişimleri hız kazanmıştır.

ABD'den çok daha önce Osmanlı coğrafyasında ticarî faaliyetlerde bulunan Avrupalı devletler her ne kadar bu coğrafyada ABD'nin yeni bir rakip

3 1857 yılında Rusya, 1860 yılında İngiltere ve Fransa, 1867 yılında Avusturya ve Amerika Birleşik Devletleri, 1872 yılında Belçika, 1877 yılında İtalya, 1879 yılında Yunanistan ve 1894 yılında İran ve Norveç Samsun'da konsolosluk ve yardımcı konsolosluk düzeyinde diplomatik temsilcilik açmıştır (Tan, 2019: 105, 107, 110, 111, 115).

4 On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Trabzon'un uluslararası ticaret hacminin daralmasında Rusya'nın Kafkaslarda demiryolu inşasına başlaması, İran ticaret yolunun Süveyş Kanalı'nın açılması sonrası öneminin azalması, Trabzon'da karayolu ve liman altyapısındaki yetersizlikler etkili olmuştur (Baskıcı, 2012: 55).

olarak karşılıklarına çıkmaması için Osmanlı Devleti nezdinde girişimlerde bulunmuşlarsa da bunda muvaffak olamamışlardır.⁵ ABD Osmanlı Devleti ile resmi ilişki kurma hedefine 1830 yılında imzalanan ticaret antlaşmasıyla ulaşmayı başarmıştı. Dokuz maddeden oluşan anlaşmanın yedinci maddesi Karadeniz ticaretine ilişkindi. Amerikan ticaret gemilerinin yüklü veya balastlı bir şekilde Karadeniz'e giriş ve çıkış yapabilmesine imkân tanıyan bu madde ile ABD geniş bir ticaret ağına sahip olan Karadeniz ticaretinde kendine yer açmış oldu (Armaoğlu, 1991: 6).

ABD Karadeniz'de ticarî faaliyet yapma hakkı kazanmasının ardından Osmanlı coğrafyası genelinde diplomatik temsilcilikler açma yoluna gitmiş ve bu bağlamda Karadeniz'de ABD adına atanan ilk konsolos 1858 yılında Trabzon'da göreve başlamıştır (Tan, 2019: 105). Samsun'un yukarıda açıklandığı üzere Karadeniz ticaretinde daha görünür olmaya başlamasıyla ABD'li ticaret gemilerinin dikkatleri de buraya kaymıştır. Bunun neticesinde 1867 yılında ABD tarafından Samsun'da yeni bir diplomatik temsilcilik açılması kararlaştırılmış ve ABD Samsun'da konsolos vekilliği düzeyinde temsil edilmeye başlanmıştır (Yılmaz, 2014: 65, 66). Atılan bu adım aynı zamanda ABD'nin Karadeniz'de kalıcı olmak niyetinde olduğunu göstermesi açısından da ayrıca önemlidir.

ABD tarafından yabancı ülkelerde açılan konsoloslukların tek görevleri diplomatik vazifelerini yerine getirmekle sınırlı tutulmamıştır. ABD konsoloslukları 1856 yılında çıkarılan bir kanunla görevli oldukları yerlerin ticaret potansiyellerine ilişkin yıllık raporlar hazırlamakla da görevlendirilmişlerdir (Werking, 1981: 300). 1880 yılından itibaren konsolosluklardan yıllık raporların haricinde aylık rapor; 1890 yılı itibarıyla de bu raporlar dışında haftalık ve günlük raporlar hazırlamaları talep edilmişti (Kınlı, 2009: 8).

Trabzon'da bulunan Amerikan konsolosluğu kendisine verilen yukarıdaki vazife gereği Trabzon eyalet sınırları içinde gerçekleşen ticarî faaliyetlere ilişkin hazırladığı raporlarla ülkesini bilgilendirmiş ve atılması gereken adımlar konusunda görüş bildirmiştir. Trabzon konsolos yardımcısı tarafından hazırlanan 27 Nisan 1912 tarihli raporda Samsun'dan 1907-1911 yılları arasında yapılan tütün ihracatı değerlerine ilişkin aşağıdaki bilgileri paylaşılmıştır (*NARA, RG 84: Records of Foreign Service Posts, Consular Posts, Trebizond-Turkey, Volume 052, D.S.28, 27 Nisan 1912*)

⁵ İngiltere'nin İstanbul büyükelçisinin ABD'ye ait ticaret gemilerinin Karadeniz'de varlık göstermemesi için Osmanlı başkentinde yaptığı önleyici girişimler sonuçsuz kalmıştır (Erhan, 2001: 34-35).

Tablo 1. 1907-1911 Yılları Arasında Samsun'dan Amerika'ya Yapılan Tütün İhracatı Değerleri

Yıl	Değer (\$)
1907	373.353
1908	582.238
1909	397.723
1910	741.678
1911	1.709.575

Samsun bölgesinde üretilen tütünün oldukça kaliteli bir yapıda olması, bu ürünün birçok ülke tarafından rağbet görmesini beraberinde getirmiştir. Burada üretilen tütün başta ABD olmak üzere çok sayıda Avrupa ülkesine ihraç edilmiştir. ABD tütün ihracatının %80'ini Samsun bölgesinden sağladığı Samsun'da, çok sayıda ABD'li tütün satın alma firması iş yapmıştır (Küçük, 2023: 311). Yukarıdaki tabloda 1909 yılı haricinde ABD'nin Samsun'dan ihraç ettiği tütüne ödediği rakamın artış grafiği gösterdiği görülmektedir. Özellikle 1911 yılında ihraç edilen tütün değerinin ciddi bir artış göstermesi ABD'nin bu pazara yönelik ilgisinin hızlı bir şekilde arttığını ortaya koyması açısından önemlidir. Öte yandan 1912 ve 1913 yıllarında Samsun'dan ihraç edilen tütünün yaklaşık yarısının ABD'ye ihraç edilmesi de bunu desteklemektedir (İvecan, 2019: 19, 22) ABD'li tütün firmalarının Samsun'dan satın aldıkları tütünü sadece ülkelerine değil Almanya, Mısır ve İtalya'da bulunan sigara üreticilerine sattığı da bilinmektedir (Erdoğan, 2021: 241).

ABD'nin Samsun'dan ihraç ettiği ürünlerin başında tütün gelmekle birlikte tütün haricinde de Samsun'dan çeşitli ürünler ihraç etmiştir. Trabzon konsolos yardımcısının yukarıdaki raporunda bu konuda da önemli bilgiler bulunmaktadır. Aşağıdaki tablo ABD'nin 1909-1911 yılları arasında Samsun'dan ihraç ettiği ürünler, miktarları ve değerlerini ortaya koymaktadır: (NARA, RG 84: Records of Foreign Service Posts, Consular Posts, Trebizond-Turkey, Volume 052, D.S.28, 27 Nisan 1912)

Tablo 2. 1907-1911 Yılları Arasında ABD'nin Samsun'dan Yaptığı İhracat Miktarı ve Değerleri

Ürünler	1909		1910		1911	
	Miktar	Değer (\$)	Miktar	Değer (\$)	Miktar	Değer (\$)
Badem	1.717	381	-	-	-	-
Bamya	10.502	1.748	21.215	3.403	13.200	1.833
Fasulye	-	-	-	-	51.550	1.454
Halı ve kilim	-	-	35	272	68	386
Köpek dışkısı (lbs)	-	-	-	-	90.992	2.478
İşleme pamuk	-	-	-	-	29	100
Kabuksuz fındık (lbs)	-	-	3.299	205	-	-

Kuru meyve (lbs)	2.092	122	1.730	137	-	-
Sarımsak (lbs)	-	-	1.139	160	-	-
Kendir tohumu (lbs)	-	-	28.341	676	-	-
Tuzlanmış, kurutulmuş et (lbs)	-	-	751	128	-	-
Haşhaş tohumu (lbs)	99.180	4.184	382.477	18.844	1.021.438	57.918
Sosis bağırsağı (Parça)	87.250	9.324	164.800	14.520	56.950	5.018
Tilki derisi (Parça)	-	-	88	173	-	-
Keçi derisi (Parça)	56.400	34.458	-	-	49.200	-
Oğlak derisi (Parça)	54.000	30.213	130.120	74.822	107.400	102.238
Koyun derisi (lbs)	240.468	42.765	224.581	33.569	97.011	-
Tiftik (Parça)	-	-	-	-	19.812	-
Tütün, Sigara (lbs)	1.052.931	397.723	2.380.962	741.678	4.059.420	1.709.575
Ceviz	301.605	39.552	733.290	145.297	1.076.651	214.974
Yağlı yün	134.614	17.216	-	-	-	-
Toplam		577.686		1.033.884		2.095.974

Tablodaki veriler ABD'nin Samsun'dan birçok kalemden ürün ihracatı yaptığını göstermektedir. Tütün ve sigaranın başı çektiği ihracat rakamları incelendiğinde genel itibarıyla ihracatta düzenli bir artışın olduğu dikkat çekmektedir. Bütün ürünlerin her yıl ihraç edilmediği, bazı ürünlerin ihracatında kesinti olduğunun görüldüğü tablodan çıkarılması gereken en önemli sonuç ABD'nin Samsun'dan yaptığı ihracatın her yıl artmasıdır. 1909 yılına oranla 1910 yılında yapılan ihracatın yaklaşık %80, 1911 yılındaki ihracatın ise %360'dan fazla artmış olması ABD'nin bu bölgeye olan ilgisini ortaya koymaktadır.

Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi Samsun'dan yapılan ticareti de olumsuz yönde etkilemiştir. 1913 yılında tütün ihracatı 46,43 bin ton iken bu rakam 1914 yılında 16,87 bin, 1915'te 2,67 bin, 1916'da 9,59 bin, 1917'de 11,35 bin ve 1918 yılında 8,18 bin ton civarında gerçekleşmiştir. 1918 yıl sonu itibarıyla tüccarın elinde ihraç edilemeyen 15 bin ton tütün kalmıştır. Bu rakamlar savaşın etkilerini açıkça ortaya koymaktadır (Eldem, 1994: 59, 60). Öte yandan savaşta Samsun limanı fiziksel hasar da görmüştür. 1915 yılında Samsun limanını oluşturan iskelelerin Rus bombardımanında hasar görmesi limandaki faaliyetlerin de aksamasına neden olmuştur (Köse, 199: 140, 142).

Samsun'da yaşayan Rum ve Ermenilerin savaşta zayıflayan Osmanlı Devleti'ne karşı kurdukları çeteler üzerinden giriştikleri isyan faaliyetleri, bölgede yaşayan Müslüman unsurlara yönelik saldırıları ve buna karşı gösterilen reaksiyon toplumsal düzeni olumsuz yönde etkilemiştir. Bu da kaçınılmaz olarak bölgedeki tarımsal üretimi baltalamış ve üretimi düşürmüştür. Yine bölgede yaşanan asayiş sorunları Anadolu'nun içlerinden gelen ürünlerin Samsun limanına ulaşmasını sekteye uğratmıştır. Savaşla birlikte ortaya çıkan bu yeni durumun Samsun ekonomisine etki etmemesi beklenemezdi.

2. Amerika Birleşik Devletleri Samsun Konsolosluğu Ticaret Raporlarında Samsun

Mondros Ateşkesi'nin imzalanması bölgede savaşla ortaya çıkan siyasi ortamı pek değiştirmemiştir. Ancak savaş öncesi durumla kıyaslanacak düzeyde olmasa da Samsun limanında ticarî hareketlilik yaşanmaya başlamıştır (Kocaoğlu, 2006: 300). Ateşkesin ardından deniz ticareti canlılık kazanmıştır. Bu dönemde İstanbul hükümetleri ihracatı sınırlayıcı, buna karşın ithalatı teşvik edici bir politikayla hem stokları artırarak halkın ihtiyaçlarını gözetici hem de artan fiyatları dizginleyici bir ekonomi politikası izlemeye başlamışlardır (Eldem, 1994: 138). Bu politikalar 1919-1920 yıllarında Samsun limanına daha ziyade ithalat limanı vasfı kazandırmıştır (Kocaoğlu, 2006: 310).

Milli Mücadele döneminde Samsun'daki ticarî faaliyetler hakkında fikir vermesi açısından burada görev yapan ABD sorumlu konsolosunun 1920 yılı Ocak-Nisan ve Haziran aylarına ait hazırlanmış olduğu ticarete raporları önemli bilgiler sunmaktadır. Raporlardan ilki 26 Mayıs tarihinde hazırlanmıştır. Raporda 1920 yılının Ocak-Nisan dönemlerine ilişkin ticarî faaliyetlere dair bilgiler verilmiştir.

Raporun ilk bölümünde Anadolu'daki mevcut siyasi durum ve Milli Mücadele hareketinin Samsun limanına verdiği önem nedeniyle Samsun'daki ticarî faaliyetlerin son dört ayda büyük ölçüde sekteye uğradığı, çok sıkı bir sansür uygulandığı, parasal vergilerin artırıldığı ve Samsun ile İstanbul arasındaki telgraf hatlarının imha edildiği ifade edilerek bu gelişmelerin şehrin ticarî merkezlerinde oldukça belirsiz bir durum yarattığı iddia edilmiştir (*NARA, RG 84: Records of Foreign Service Posts, Consular Posts, Samsun-Turkey, Volume 021, 600.001/1108, 26 Mayıs 1920, s. 1*).

Raporda yer yer bu tür taraflı iddialara rastlamak mümkündür. Bölgede Rumlar ve Ermeniler ile Türkler arasında yaşanan çatışma durumundan bir tarafı sorumlu tutup Samsun'daki ticarî faaliyetlerde yaşanan sorunların temelinde Anadolu'da doğan milli direniş hareketinin bu bölgeye olan ilgisinin olduğunu savunmak elbette doğru ve sağlıklı bir yaklaşım değildir. Raporda geçen bu tür siyasi içerikli değerlendirmeleri yorumlamak bu çalışmayı bağlamından koparacağı için bu tartışmaya girilmeyecektir. Ancak rapordaki bu tür siyasi yorumlara ihtiyatlı yaklaşmak gerektiğini belirtmek yerinde olacaktır.

Raporun devamında 1918 yılında imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra Anadolu'da savaş öncesi ticaret koşullarının yeniden tesis edilmesinin pek de kolay olmadığına işaret edilerek bunun temel gerekçeleri olarak İstanbul'daki siyasi durumun belirsizliği ve Anadolu'daki milliyetçi hareketin ihracatı yeniden başlatmaya yönelik herhangi bir girişimde bulunmayışı gösterilmiştir. O dönem yaşanan döviz dalgalanması sorununun büyük ölçüde ihracat ve ithalat komisyoncularının Avrupa pazarlarıyla

olan ilişkilerini maddi olarak etkilediği belirtilmiş ve bu tüccarların şimdilik Amerika Birleşik Devletleri'nin herhangi bir Avrupa ülkesiyle doğrudan ticaret yapmak için ciddi bir girişimde bulunma eğiliminde olmadıkları bilgisi verilmiştir. Bahse konu tüccarların çoğu zaman acentelerini bulundurdukları ve savaş öncesi günlerde Anadolu'ya ithal edilen türden önemli miktarda mal stokunun bulunduğu İstanbul'dan doğrudan satın almayı tercih ettiklerine değinilmiştir. Tüccarların bu şekilde kendilerini kur kayıplarına karşı kısmen güvence altına alabildikleri ve doğrudan Avrupa ülkelerinden ithalat yapmaları halinde yükümlü olacakları navlun oranlarından kaçınmak için daha yüksek fiyatlar ödemeye hazır oldukları bilgileri aktarılmıştır (NARA, RG 84: *Records of Foreign Service Posts, Consular Posts, Samsun-Turkey, Volume 021, 600.001/1108*, 26 Mayıs 1920, s. 1, 2).

Raporda savaştan önce Samsun'un başlıca ihracat kalemlerinin önem sırasına göre şu şekilde olduğu belirtilmiştir: (NARA, RG 84: *Records of Foreign Service Posts, Consular Posts, Samsun-Turkey, Volume 021, 600.001/1108*, 26 Mayıs 1920, s. 2).

1. Tütün
2. Kabuklu ceviz
3. Haşhaş tohumu
4. Tuzlu bağırsaklar

Raporda o yıllarda yaşanan sıcak çatışma sürecinde çok sayıda deneyimli çiftçinin sınır dışı edilmesi nedeniyle üretimin nitelik ve nicelik olarak savaş öncesi zamanlara yaklaşması biraz zaman alacak olsa da çatışmaların sona ermesinden sonra Samsun Sancağı'nda gerçekleştirilecek tütün üretiminde çok önemli oranda maddi bir artış belirtileri görüldüğü değerlendirilmesinde bulunulmuştur. Öte yandan raporun bu bölümünde haşhaş tohumlarının yanı sıra kabuklu cevizin de önemli miktarlarda ihraç edildiği, ancak bunların yetiştirilmesi ve ticarî ürün olarak hazırlanması noktasında tütün üretimine benzer şekilde deneyimli yetiştiricilerin eksikliği nedeniyle birtakım belirsizlikler barındırdığına işaret edilmiştir (NARA, RG 84: *Records of Foreign Service Posts, Consular Posts, Samsun-Turkey, Volume 021, 600.001/1108*, 26 Mayıs 1920, s. 2).

Resmî istatistiklerin olmayışına vurgu yapılarak güvenilir ticaret istatistiklerini elde etmenin Samsun'daki ticarî faaliyetler bakımından büyük bir zorluğu beraberinde getirdiğinden ve yerel gümrük yetkililerinin savaştan bu yana herhangi bir rakam yayınlama girişiminde bulunmadığından yakınılmıştır. Bu bağlamda ithalat ve ihracata ilişkin güvenilir rakamlar elde etmenin neredeyse imkânsız olması nedeniyle konsolosluğun bazı büyük buharlı gemi acenteleri, konsolosluk kayıtları ve Samsun'a giriş ve geçiş yapan Amerikan gemilerinin beyannameleri aracılığıyla alınan yarım yamalak bilgilere

dayanmak zorunda kaldığına değinilmiştir (NARA, RG 84: *Records of Foreign Service Posts, Consular Posts, Samsun-Turkey, Volume 021, 600.001/1108*, 26 Mayıs 1920, s. 2, 3).

Raporun bu bölümünde Ağustos 1913'ten Ağustos 1914'e kadar olan bir yıllık dönemde Samsun'dan Amerika Birleşik Devletleri'ne yapılan ihracat miktarı ve değerine dikkat çekilerek ilgili verileri gösteren aşağıdaki istatistiklere yer verilmiştir: (NARA, RG 84: *Records of Foreign Service Posts, Consular Posts, Samsun-Turkey, Volume 021, 600.001/1108*, 26 Mayıs 1920, s. 3).

Tablo 3. Ağustos 1913-Ağustos 1914 Arasında Samsun'dan ABD'ye Yapılan İhracat Miktarı ve Değerleri

Ürün	Ton	Değer (\$)
Tuzlu bağırsak	12	23.600
Gıda maddeleri	31	2860
Kabuklu ceviz	430	198.200
Haşhaş tohumu	165	16.300
Yün (tiftik)	290	194.300
Sebze	35	2.640
Post & deri	960	554.800
Tütün	905	2.160.000
Çeşitli (diğer)	11	1.060

Tablodan ABD'nin Samsun'dan ithal ettiği ürünlerin başında değer itibariyle yine tütün olduğu görülmektedir. Tütün haricinde post-deri, yün ve kabuklu ceviz ithalatı da değer olarak önemli bir seviyede gerçekleşmiştir.

Raporda 1913-1914 Ağustos ayları ihracat istatistikleri baz alınarak yapılan değerlendirmede bu dönemlere kıyasla 1920 yılında kabuklu ceviz ile deri ihracatının olağandışı bir şekilde önem kazandığı vurgulanmış ve Samsun'da bulunan konsolosluğa ait faturalarda yer alan 1919 yılının Mart-Aralık ayları ile 1920 yılı Ocak-Nisan ayları arasında gerçekleşen iki dönemlik ihracat rakamları aşağıdaki tablolar eşliğinde sunulmuştur: (NARA, RG 84: *Records of Foreign Service Posts, Consular Posts, Samsun-Turkey, Volume 021, 600.001/1108*, 26 Mayıs 1920, s. 3, 4).

Tablo 4. Mart 1919 - Aralık 1919 Arasında Samsun'dan ABD'ye Yapılan İhracat Miktarı ve Değerleri

Ürün	Miktar (okka*)	Değer (\$)
Tütün	2.468.464	5.761.853
Kabuklu ceviz	18.973	27.842
Mavi haşhaş tohumu	15.690	12.390.200
Türk kilimleri	33 parça	729

*(1 okka 2.82 lbs.)

Tablo 5. Ocak 1920 - Nisan 1920 Arasında Samsun'dan ABD'ye Yapılan İhracat Miktarı ve Değerleri

Ürün	Miktar (okka)	Değer (\$)
Tütün	2.976.649	2.124.091
Kabuklu ceviz	23.088	49.311
Mavi haşhaş tohumu	20.785	31.875

*(1 okka 2.82 lbs.)

İki tabloda da Milli Mücadele dönemi başlarından itibaren ABD'ye ithal edilen ürünler arasında tütünün başı çektiği görülmektedir. Tablo 3'te yer alan veri baz alındığında aylık bazda 1913-1914 yıllarında 180 bin dolar olarak gerçekleşen tütün ihracatı, Mart 1919 - Aralık 1919 arasında aylık bazda 640 bin doların üzerine, Ocak 1920 - Nisan 1920 arası dönemde de yine aylık bazda 708 bin doların üzerine çıkmıştır. Bu da savaş sonrası dönemde ABD'nin Samsun'dan gerçekleştirdiği tütün ihracatının arttığını ortaya koymaktadır.

ABD'nin Samsun'dan yaptığı ithalata ilişkin bilgilerin de yer aldığı raporda, Birinci Dünya Savaşı öncesinde bu bölgeden yapılan ithalat oranlarında ABD'nin ithal edilen malların değeri açısından 15. sırada yer aldığı ifade edilmiştir. ABD'nin diğer ülkelere kıyasla geri sıralarda olmasının nedenleri arasında yurtdışından Türkiye'ye temsilci gönderen Amerikan firmalarının Samsun'u nadiren seyahat programlarına dahil etmeleri ve İstanbul acenteleriyle ticaret yapmaktan memnun olmaları gösterilmiştir. Amerikan malları açısından Samsun'da çok büyük bir pazar bulunduğu işaret edilerek tarım makineleri, ayakkabılar, pamuklu eşyalar, çatal bıçak takımı, hırdavat, giyim eşyası, gıda maddeleri ve züccaciye alanlarında büyük talep olduğu belirtilmiştir. Bu bağlamda, İstanbul'da acenteleri bulunan tüccarların bölgedeki fırsatları görmek için Samsun, Trabzon ve Anadolu'daki diğer küçük limanları ziyaret etmeleri tavsiye edilmiştir. (*NARA, RG 84: Records of Foreign Service Posts, Consular Posts, Samsun-Turkey, Volume 021, 600.001/1108, 26 Mayıs 1920, s. 4, 5*).

Liberal kredi koşullarının genişletilmesi gerektiği noktasında uyarıda bulunulan raporda, yerel tüccarların Amerikan firmalarının Samsun'da acente bulundurabilecekleri ve nakit işlem yapmak yerine sadece kabuklu ceviz, kuru bağırsak, yün, haşhaş tohumu, post ve deri, kürk vb. gibi ülkenin ticarî ürünlerini kabul etmeleri gerektiği yönünde birçok kez konsolosluğa öneride buldukları ifade edilmiştir. Yerel tüccarların bu önerileri hakkında raporda yapılan yorumda, bu planın çok etkili olabileceği ve yerel tüccarların ABD ile doğrudan ticaret yapma konusundaki isteksizliklerinin temel gerekçesi olan takas zorluğunu tartışmasız bir şekilde çözebileceği üzerinde durulmuştur. Malları yerel pazara boşaltma yönteminin etkinliğinin tartışmalı

bir yol olduğu ancak buna rağmen büyük ve önemli bir Amerikan şirketinin yaklaşık dokuz ay önce yerel pazara 500 bin dolar değerinde mal bıraktığı belirtilerek bu konuda takip edilen yöntem sorgulanmıştır (*NARA, RG 84: Records of Foreign Service Posts, Consular Posts, Samsun-Turkey, Volume 021, 600.001/1108, 26 Mayıs 1920, s. 4, 5*).

Raporda, başlarda büyük miktarlarda Amerikan malının piyasaya yeni yeni çıktığı dönem satışların oldukça iyi olduğu, ancak daha sonra ortaya çıkan yeni durumlar karşısında birtakım hatalar yapıldığına dair değerlendirmeler yapılmıştır. Bu doğrultuda, Samsun ve iç bölgelerdeki kasabalarda yaşayan halkın kur dalgalanmalarından kaynaklanan kayıplara karşı söz konusu şirketi sigortalayacak olan fiyatları ödemeye istekli olmadığına ortaya çıkmasına dikkat çekilmiştir. Bu olumsuz duruma karşın Samsun ile ABD arasında doğrudan buharlı gemi bağlantısı zorluğunun kısmen aşılmasının ve birçok Amerikan buharlı gemisinin İstanbul ve Karadeniz limanlarına ayda en az bir defa sefer yapmakta olmasının olumlu bir gelişme olduğunun altı çizilmiştir (*NARA, RG 84: Records of Foreign Service Posts, Consular Posts, Samsun-Turkey, Volume 021, 600.001/1108, 26 Mayıs 1920, s. 5*).

1910 yılında Samsun'un toplam ithalatının 9.976.057 dolar olduğu ifade edilerek o yıl Samsun'un ABD'ye 1.033.884 dolar değerinde ürün ihraç ettiği ve bunun %50'sinden fazlasının tütün olduğu raporda yer alan bir diğer bilgidir. Savaşın başladığı 1914 yılında ihracat ve ithalatın 1910 rakamlarına göre %20 civarında bir artış gösterdiğinin tahmin edildiği belirtilerek 1914 yılında aralarında Amerikan gemilerinin de yer aldığı toplam net tonajı 818.303 olan 592 adet buharlı geminin Samsun'a giriş çıkış yaptığı, 1 Ocak 1920'den başlayarak 30 Nisan 1920'de sona eren dört aylık süre zarfında yaklaşık 60 buharlı geminin bu limana girip çıktığı bilgisi paylaşılmıştır (*NARA, RG 84: Records of Foreign Service Posts, Consular Posts, Samsun-Turkey, Volume 021, 600.001/1108, 26 Mayıs 1920, s. 5, 6*).

Raporda Samsun'un ticaret potansiyelinin nasıl artırılabilirliğine ilişkin bazı tespit ve öneriler de yapılmıştır. Bu noktada, Samsun'un Karadeniz'in ticarî bölgeleri arasında hak ettiği yeri alabilmesi için iki büyük özellikten yoksun olduğu ifade edilmiştir. Bunlardan ilkinin deniz taşımacılığını korumak için limana bir dalgakıran inşası, ikincisinin ise Samsun'u Sivas'a bağlayacak bir demiryolu yapımı olduğu belirtilmiştir. Esasında her iki projenin de savaşın hemen öncesinde büyük bir Fransız mühendislik firmasına ihale edildiği; bu doğrultuda demiryolunun tesviyesinin iç kısımlara doğru 40 mil kadar gerçekleştirildiği ve liman boyunca yaklaşık 500 metre kadar uzanan birkaç büyük iskelenin inşasını içeren dalgakıran projesi planlamasının yapıldığı, ancak savaşın patlak vermesi nedeniyle bu projelerin de terk edildiği bilgisi verilmiştir. Demiryolu ve liman projelerinin terk edilmesinin yanlış olduğuna işaret edilerek, halihazırda limanın kullanımında zorluklar yaşandığı ve kötü hava koşullarında limandan yapılan yükleme ve boşaltma işleminin

yapılmadığı ifade edilmiştir (NARA, RG 84: *Records of Foreign Service Posts, Consular Posts, Samsun-Turkey, Volume 021, 600.001/1108*, 26 Mayıs 1920, s. 6).

ABD Samsun sorumlu konsolosu tarafından 26 Temmuz tarihinde kaleme alınan ikinci raporda 1920 Haziran ayında Samsun'daki ticari gelişmeler ele alınmaya devam edilmiştir. Rapora başında önceki rapora atıf yapılmış ve “1920 yılının Ocak, Şubat, Mart ve Nisan aylarını kapsayan Samsun'daki ticaretle ilgili son raporunu ilettiğinden bu yana ticari durum giderek daha ciddi bir hal alıyor” ifadeleriyle gelişmeler aktarılmıştır. Bu bağlamda, Ankara'daki milliyetçi otoritelerin şehrin kontrolünü tamamen ele geçirdikleri ve son birkaç ayda Samsun'un dış dünyayla ticarî ilişkilerini her bakımdan sınırlandıracak planlı tedbirler uygulamaya koydukları ifade edilmiştir. Samsun'da bulunan üç büyük yerel bankanın, tüm fazla fonlarını Ankara'ya havale etmek zorunda kaldıkları ve bunun da onları yükümlülükleri açısından son derece istikrarsız bir durumda bırakarak ödemelerini çoğu kez hazır para yerine İstanbul üzerinden çekle ödemeye zorladığı ileri sürülmüştür. Raporun bu bölümünde yer alan iddialar arasında İstanbul'dan Samsun'a ithal edilen tüm mallara yüzde 13 oranında ek vergi getirildiği, kapitülasyonların tek kalemde kaldırıldığı ve kasabada ikamet eden tüm yabancıların da artık Osmanlı tebaasına uygulanan vergilere tabi oldukları yer almıştır. Aynı şekilde, başkent [İstanbul] ile telgraf bağlantısının olmadığı, katı bir sansürün hâlâ yürürlükte olduğu ve dolayısıyla Samsun'un savaş zamanlarından daha iyi durumda olmadığı da iddia edilmiştir (NARA, RG 84: *Records of Foreign Service Posts, Consular Posts, Samsun-Turkey, Volume 021, 610/SPT*, 26 Temmuz 1920, s. 1, 2).

Basedilen durumlar için “içler acısı” tabiri tercih edilerek bu ortamın daha ne kadar süreceğini tahmin etmenin zor olduğu, bununla birlikte milliyetçi otoritelerin kontrolü altında kaldığı sürece Samsun'un dış dünyadan fiilen uzak kalacağına dair her türlü belirtinin mevcut olduğu, kapitülasyon haklarının keyfi olarak kaldırılması nedeniyle durumun kısa sürede daha ciddi hal alacağı ve bu tür bir önlemin kaçınılmaz bir şekilde milliyetçi güçlerin kendilerine destek sağlamak için hem yerlilerden hem de yabancılardan mal talep etmekle neticeleneceğine ilişkin yorumlarda bulunulmuştur (NARA, RG 84: *Records of Foreign Service Posts, Consular Posts, Samsun-Turkey, Volume 021, 610/SPT*, 26 Temmuz 1920, s. 2).

Birtakım siyasî yorumların da yer aldığı giriş kısmının ardından raporda Samsun'a yapılan ithalata ilişkin bazı istatistiklere yer verilmiştir. “Oldukça güvenilir” olduğu şerhi düşülerek paylaşılan istatistiklerin Samsun'a yapılan ithalatın ihracatçı ülkeler ve miktarları hakkında fikir vereceği ifade edilmiştir. Samsun'da herhangi bir idare tarafından yayınlanmış bir ticarî istatistik bulunmadığına tekrar değinilerek bahsi geçen istatistiklerin konsolosluğun ve tanınmış birkaç buharlı gemi acentesinin açıklamalarından derlenerek

hazırlanmış olduğu belirtilmiştir (*NARA, RG 84: Records of Foreign Service Posts, Consular Posts, Samsun-Turkey, Volume 021, 610/SPT, 26 Temmuz 1920, s. 2*).

Raporda 1920 Haziran ayına ilişkin aşağıdaki istatistik paylaşılmıştır: (*NARA, RG 84: Records of Foreign Service Posts, Consular Posts, Samsun-Turkey, Volume 021, 610/SPT, 26 Temmuz 1920, s. 2-4*).

Tablo 6. 1920 Haziran Ayı İtibariyle Samsun'a Yapılan İthalat Verileri

Ülke	Ürün çeşidi	Miktar (lbs.)
Avusturya	Deri	2.112
	El aynası	442
Belçika	Demir (domuz)	8.600
	At nalı	2.400
	Çivi	80.800
	Deri	1.340
	Pencere camı	11.400
İtalya	Kibrit	15.000
	Şapka	1
	Çikolata	60
	İlaç	2.400
	Fes (yerel şapka)	1.640
	Pamuk İplik	41.120
	Deri	36.800
	Meyve (taze)	8.600
	İpek	440
	Kimyasal Ürünler	8.400
	Şemsiye	3
	Sabun	1.840
	Tekstil Ürünleri	108.500
	Gıda maddeleri	2.820

Fransa	Mum	1.850
	Kadın şapkası	1.680
	Oyun kartları	260
	Fırça	1.640
	Boya	1.200
	Ayakkabı boyası	1.860
	Kimyasal Ürünler	1.016
	Çini porselen	440
	Parfüm	802
	Tuhafiye	1.440
	Sabun	3.240
	İspirto	1
	İpek ürünleri	320
	Muşamba	700
	Tekstil ürünleri	27.680
	Şarap	1.200
Yunanistan	Limon	15.800
	Zeytinyağı	340
	Zeytin	33.400
	Sabun	7.600
	Şarap	10.000
İngiltere	Bisküvi	1.200
	Mum	750
	Boya	1.900
	İlaç	6.160
	Kuru gıdalar	1.800
	Dikiş ipliği	1.460
	Pamuk iplik	31.760
	Madeni eşya	16.800
	Hırdavat	10.800
	Çay	9.000
	Şeker	38.800
	Sabun	10.400
Ayakkabı	360	

Almanya	Oyuncak	2.850
	Kimyasal Ürünler	800
	Madeni eşya	2.260
Hollanda	Sicim & kablo	2.400
	Kâğıt	9.200
	Boya	1.200
	Şeker	13.800
Rusya	Petrol	8.600 (2 galon teneke)
İsveç	Kibrit	12.000
İspanya	Sardalya	10.000
	Tekstil	9.600
İsviçre	Süsleme	760
	Marmelat	360
	Tekstil	6.800
Çekoslovakya	Kesmeşeker	73.800
Amerika Birleşik Devletleri	Ayakkabı	300
	Hazır & kullanılmış erkek elbisesi	17.500
	Çivi	10.800
	Deri	7.600
	Pamuk çekirdeği yağı	7.100
	Boya	1.700
	Metal eşya	19.900
	Sabun	7.000
	Şeker	152.400
	Yün & Pamuk parça ürünler	22.600
Güney Amerika	Kahve	36.200

Tablodan Samsun'a gelen ürünlerin çok sayıda ülkeden oldukça geniş bir yelpazede gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Ürünlerin geldiği ülkelerin sayısının çokluğu Samsun limanının canlılığını göstermesi açısından da ayrıca dikkat çekicidir.

Samsun'a yapılan ithalata ilişkin verilen bu istatistik bilgilerin ardından Samsun'dan yapılan ihracata ilişkin olarak da raporda birtakım değerlendirme ve bilgilere de yer açılmıştır. 1920 yılı Mayıs ve Haziran aylarında Samsun'dan yapılan ihracat miktarının yok denecek kadar az olduğu vurgulanarak Mayıs ayının başlarında tüm gıda maddelerinin ihracatına kısıtlamalar getirildiği için dikkate değer tek ihracat kaleminin Amerika Birleşik Devletleri'ne ve Avrupa'ya yapılan dolgu yapraklı tütün ihracatı olduğu belirtilmiştir.

Avrupa'ya ihraç edilen tütünün neredeyse tamamının düşük kalitede olduğu ifade edilerek Haziran ayında çeşitli sigara ve puro üretim merkezlerine yapılan ihracat miktarlarıyla ilgili olarak sevkiyat değerlerinin yerel ihracatçılardan alındığı notuyla aşağıdaki istatistik bilgiler paylaşılmıştır: (NARA, RG 84: *Records of Foreign Service Posts, Consular Posts, Samsun-Turkey, Volume 021, 610/SPT*, 26 Temmuz 1920, s. 4, 5).

Tablo 7. 1920 Yılı Mayıs ve Haziran Aylarında Samsun'dan Yapılan İhracat Verileri

Kasaba / Şehir	Miktar (lbs)	Değer (\$)
Amsterdam	402.152	166.568
Hamburg	41.392	20.700
Rotterdam	183.878	86.365
İskenderiye	16.518	9.637
Londra	40.832	27.400

Samsun'daki tarımsal faaliyetler hakkında değerlendirmeleri yer aldığı bölümde son derece elverişsiz ticaret koşullarına rağmen tarım açısından iç kesimlerdeki koşulların mükemmel bir seviyede olduğu ve Samsun kentinde savaştan önce ekilen arazinin %75 ila %90'ının şu anda da ekildiği belirtilmiştir. Bölgede yetiştirilen başlıca tarım ürünlerinin tütün, tahıl ve sebze olduğu, toprağın şaşırtıcı derecede verimli olduğu, ana tarım makinelerinin devreye girmesi durumunda yıllık mahsul veriminin tahmin edilemez boyutlara ulaşabileceği değerlendirilmiştir (NARA, RG 84: *Records of Foreign Service Posts, Consular Posts, Samsun-Turkey, Volume 021, 610/SPT*, 26 Temmuz 1920, s. 5).

Raporun son bölümü bölgedeki madencilik faaliyetlerine ayrılmıştır. Bu bağlamda Anadolu'nun sınırsız maden olanaklarının gelecekte işletmeciliğin önemli alanlarından biri olacağı ifade edilmiştir. Bölgede karakter olarak deve kömürüne benzer nitelikli düşük tenörlü linyit kömürünün bol olduğunun görüldüğü, bu kömürün yaklaşık %5 ila %8'inin kül, %40 civarının uçucu madde ve yaklaşık %45'inin de sabit karbondan oluştuğu ve göstergelerin bu kömürün çok uzun süre yanma kapasitesine sahip olduğuna işaret ettiği belirtilmiştir. Raporla madencilikle ilgili son olarak kalay hariç pratik olarak tüm yaygın ve yarı değerli metallerin pazarlanabilir miktarlarda mevcut olduğuna dair birçok gösterge olduğu bilgisi paylaşılmıştır (NARA, RG 84: *Records of Foreign Service Posts, Consular Posts, Samsun-Turkey, Volume 021, 610/SPT*, 26 Temmuz 1920, s. 5, 6).

Konsolosun gönderdiği raporların ulaştığı ABD İstanbul Başkonsolosluğu, 17 Ağustos 1920 tarihli cevabî yazısında, hazırlanan ticarî raporların kalitesinden dolayı raporları kaleme alan konsolosu tebrik etmiş ve benzer raporları gelecekte de almak istediğini iletmiştir (NARA, RG 84: *Records of Foreign Service Posts, Consular Posts, Samsun-Turkey, Volume 021, 610/CEA/IE.*, 17

Ağustos 1920). Washington'dan 23 Temmuz 1920 tarihli gönderilen başka bir yazıda da hazırlanan raporların belirli bölümlerinin Amerikan Levant Ticaret Odası'nın⁶ dikkatine sunulmasının önerildiği ifade edilmiştir (*NARA, RG 84: Records of Foreign Service Posts, Consular Posts, Samsun-Turkey, Volume 021, 600.001/1108, 23 Temmuz 1920*).

Sonuç

Coğrafi konumunun sunduğu imkanlar sayesinde eskiçağlardan itibaren Karadeniz ticaretinde büyük bir potansiyel barındıran Samsun için on dokuzuncu yüzyılda yaşanan gelişmeler tabir yerindeyse bir dönüm noktası olmuştur. 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'yla Karadeniz'in kapılarının diğer devletlerin gemilerine de açılması ile canlılık kazanan ticarî faaliyetler, bölgenin ekonomik açıdan gelişmesine katkı sunduğu gibi antlaşmadan yaklaşık bir asır sonra Samsun'un değerinin adeta yeniden keşfedilmesini sağlamıştır. Doğal limanı ve Anadolu'dan gelen ürünlerin limana aktarılması noktasındaki avantajları Samsun'u hızlı bir şekilde ön plana taşımış ve kısa sürede yabancı devletlerin ilgisini üzerine çekmiştir.

Osmanlı Devleti ile yaptıkları anlaşmalar sonrası Karadeniz ticaretinde oldukça aktif ve iştahlı faaliyetler yürüten Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupalı devletler için cazibesi her geçen yıl artan Samsun limanı, on dokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren son derece işlek bir merkez halini almaya başlamıştır. Samsun'a yönelik ilgi, burada ticaret yapan devletlerin birbiri ardına diplomatik temsilcilik açmalarını da beraberinde getirmiştir. Samsun'un ekonomik açıdan cazip imkanlar sunması kentin demografik yapısının da zenginleşmesini sağlamıştır. Kentin nüfusu diğer bölgelerden yaşanan özellikle gayrimüslim göçleriyle bu yüzyıldan itibaren hızlı bir şekilde çeşitlenerek artmıştır.

Karadeniz bölgesiyle birlikte Samsun'da yaşanan ticarî hareketlilik yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde ortaya çıkan dünya savaşıyla sekteye uğramıştır. Savaş sürecinde Samsun'da da birtakım olumsuzluklar yaşanmıştır. 1915 yılında Rus bombardımanına maruz kalan kentte ticarî faaliyetler de büyük darbe almıştır. Osmanlı Devleti için savaşı sonlandıran Mondros Ateşkes Antlaşması ile birlikte Samsun'da yaşanan ekonomik durgunluk bir nebze olsun aşılmışsa da genel itibarıyla savaş öncesi duruma dönmek kolay olmamıştır.

Samsun'da ticarî faaliyet yürüten ve başta tütün olmak üzere Samsun'dan önemli miktarda ihracat gerçekleştiren Amerikan firmalar ve tüccarlar için özellikle ABD'nin tütün ithalatının %80'ini gerçekleştirdikleri Samsun böl-

6 1911 yılında İstanbul'da kurulan Amerikan Levant Ticaret Odası'nın misyonu Amerikan sermayesinin Yakın Doğu pazarında yer edinmesidir. Birçok farklı ülkede şubesi bulunan Oda'nın hedefi ABD ile iş yapan iş insanlarına Amerikan çıkarları doğrultusunda daha uygun şartlar hazırlayacak bir çatı kurum oluşturmaktır (Küçük, 2019: V).

gesi vazgeçilmez bir öneme sahipti. Bu sebeple kentte 1867 yılından itibaren diplomatik temsilci bulunduran ve burada firmalar kurmalar suretiyle ticarî faaliyet yürüten ABD, Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemde de Samsun'daki faaliyetlerini devam ettirmiştir.

Görev yaptıkları yerlerde aynı zamanda birer ticarî temsilci sıfatıyla da çalışan ABD konsoloslukları, bu sorumlulukları gereği buldukları yerlerin durumuna göre yıllık, aylık, haftalık ve bazı bölgelerde günlük ticarî raporlar hazırlayıp hükümetlerini bilgilendirmek durumundaydılar. ABD'nin Samsun sorumlu konsolosu da sorumluluğu gereği Samsun'daki ticarî faaliyetlere ve bu bağlamdaki gelişmelere ilişkin raporlar hazırlamıştır. Bu çalışmada konsoloslukça hazırlanan 1920 yılı Ocak-Nisan ve Haziran aylarında Samsun'a ait ticaret raporları ele alınmıştır.

Raporlarda ABD merkeze alınarak Birinci Dünya Savaşı öncesi dönemde Samsun'daki ticarî faaliyetlere atıflar yapılmak suretiyle raporun yazıldığı dönemle mukayeseli bir şekilde Samsun ticaretiyle ilgili gelişmeler değerlendirilmiştir. 1920 yılının ilk yarısına ilişkin Samsun-ABD arasında gerçekleşen ithalat ve ihracat verilerine dair raporlardaki istatistikî verilerden tütünün savaş öncesi dönemlerde olduğu gibi en fazla ihraç edilen ürün olduğu görülmektedir. Yine savaş öncesi dönemle karşılaştırıldığında 1919 ve 1920 yıllarında ABD'nin yaptığı ihracatta artış olduğu anlaşılmaktadır. Raporda Samsun'a yapılan ithalatta ABD'nin çok gerilerde yer almasının nedenleri de ele alınarak bu konuda atılması gereken adımlar hakkında görüşler paylaşılmıştır. Bu bağlamda Samsun'da büyük bir pazar olduğuna vurgu yapılarak Amerikan firmalarına burayı ziyaret etmeleri tavsiyesinde bulunulmuştur. Nitekim ülkelerin Samsun'a gerçekleştirdikleri ithalata ilişkin de detaylı bir istatistiğin yer aldığı raporlardan Samsun limanının canlılığını anlamak mümkündür.

Samsun'daki yerel tüccarların beklenti ve taleplerine ilişkin görüşlerin de yer aldığı raporlarda Samsun'un ticaret potansiyelinin nasıl artırılacağı tartışılmıştır. Milli Mücadele döneminde Anadolu'da yaşanan gelişmelere kendi bakış açısını yansıtan konsolos, satır aralarında Milli Mücadele hareketi hakkında ihtiyatla yaklaşılması gereken taraflı yorumlar yapmıştır. Rapor-daki siyasî değerlendirmeler bir kenara bırakılırsa Milli Mücadele döneminde Anadolu'nun önemli ticaret noktalarından olan Samsun'daki ekonomik gelişmelerle ilgili yabancı bir diplomat tarafından yapılan değerlendirmeler ve verilen bilgiler, bölgedeki ticarî faaliyetler hakkında fikir vermesi bağlamında bu alandaki çalışmalara katkı sunabilecek niteliktedir.

Ek: Samsun Konsolosluğu Tarafından Hazırlanan Raporlara İlişkin Washington'dan
Gönderilen Cevabî Yazı

No. DEPARTMENT OF STATE
WASHINGTON

JUL 23 1920

S. Pinkney Tuck, Esquire,
American Consul in Charge,
Samsoun, Turkey.

Sir:

With reference to your report of May 26, 1920,
entitled "Commerce Report Covering the Months of
January, February, March and April, 1920," there is
transmitted herewith for your information a copy of
an instruction to the American Consul General at
Constantinople in which it is suggested that certain
portions of your report be brought to the attention
of the American Chamber of Commerce for the Levant.

I am, Sir,

Your obedient servant,

For the Secretary of State:

William C. Clegg

Enclosure:
Copy of Instruction to
the American Consul
General, Constantinople.

AMERICAN CONSULATE
SEP 1 1920
SAMSOON.

600.001/1108
TA

KAYNAKÇA

Arşiv

US National Archives and Records Administration (NARA)

Tetkik Eserler

- Armaoğlu, F., (1991). *Belgelerle Türk Amerikan Münasebetleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Baskıcı M., (2012). “XIX. Yüzyılda Trabzon Limanı: Yükseliş ve Gerileyiş”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 67/3, 33-56.
- Baskıcı, M. M., (2005). *1800-1914 Yıllarında Anadolu’da İktisadi Değişim*, Ankara: Turhan Kitabevi.
- Çağlayan, K. T., (2006). “İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 1841 Yılında Samsun ve Çevresinde Ticaret”, *Geçmişten Geleceğe Samsun, 1. Kitap*, (C. Yılmaz, Ed.), Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 283-298.
- Darkot, B. (1967). “Samsun”, *İslam Ansiklopedisi*, X, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 172-176.
- De Cortanse, H., (1998). “Samsun Raporu (Belge 1898)”, (Kodaman B.-Durmuş M., Çev.), *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3, 185-204.
- Ekinci, İ., (2007). “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Samsun’da Deniz Ulaşımı”, *Geçmişten Geleceğe Samsun, 2. Kitap*, (C. Yılmaz, Ed.), Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 113-141.
- Eldem, V., (1994). *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomisi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Erdoğu, Ö. G., (2021). *19. ve 20. Yüzyıllarda Samsun Kentinin Tütün Tarımı ve Sanayii Çerçevesinde Ekonomik ve Toplumsal Gelişimi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, İstanbul.
- Erhan, Ç., (2001). *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, Ankara: İmge Kitabevi.
- İvecan, R., (2019). *Samsun Gümrüğü*, İstanbul: Kriter Yayınları.
- Kınlı, O., (2009). *XIX. Yüzyılda Amerika Birleşik Devletleri’nin İzmir’deki Konsolosluk Faaliyetleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, İzmir.
- Kocaoğlu, B., (2006). “Mütareke Yıllarında Samsun’un Ekonomik Durumu (1919-1920)”, *Geçmişten Geleceğe Samsun, 1. Kitap*, Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 299-326.
- Köse, O., (1999). “Rusların Samsun’u Bombardımanı (1915)”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 11, 139-156.
- Kuran, E., (1992). “Cumhuriyet Döneminde Samsun’un Ekonomik Sosyal ve Kültürel Gelişmesi”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 7/1, 121-125.

- Küçük, H., (2019). *Levant Trade Review and Turkish-American Commercial Relations (1911-1931)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Technical University, Institute of Social Sciences, Department of Atatürk's Principles and History of Turkish Revolution, İstanbul.
- Küçüker, Y. (2023). "Amerikan Konsolos S. Pinkney Tuck'ın Raporuna Göre Samsun ve Bafrada Tütün Yetiştiriciliği", *Tarihi, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Bafra*, 3, (O. Köse, Ed.), Ankara: Berikan Yayınevi.
- Tan, H., (2019). *Trabzon Vilayeti'nde Ecnebler (1853-1908)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Samsun.
- Turan, O., (1993). *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Vadala, R., (1944). *Şark Memleket ve Siteleri, Samsun-Mazisi, Hali, İstikbali*, (K. Sarıgöllu, Çev.), Gaziantep: C.H. Partisi Basımevi.
- Werking, R. H., (1981). "United States Consular Reports: Evolution and Present Possibilities", *Business History*, 23/3, 300-304.
- Yılmaz, Ö., (2014). "Fransız Arşiv Belgelerinde Samsun: Şehirde Fransız Konsololuğu'nun Kurulması ve Şehrin Durumu (1863-1870)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 8/16, 57-86.
- Yolalıcı, M. E., (1998). *XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.